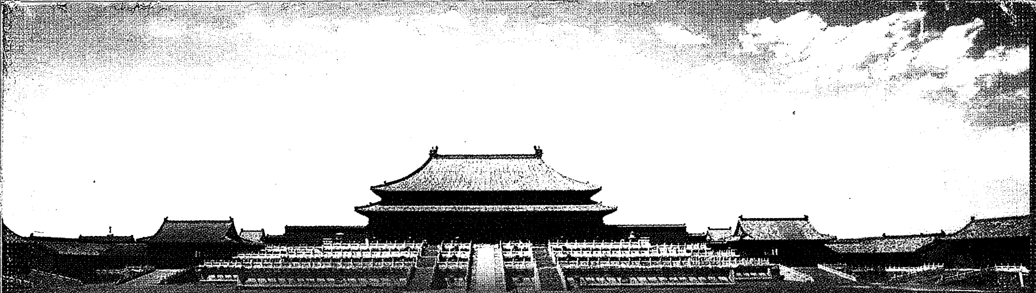

شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى

(48)

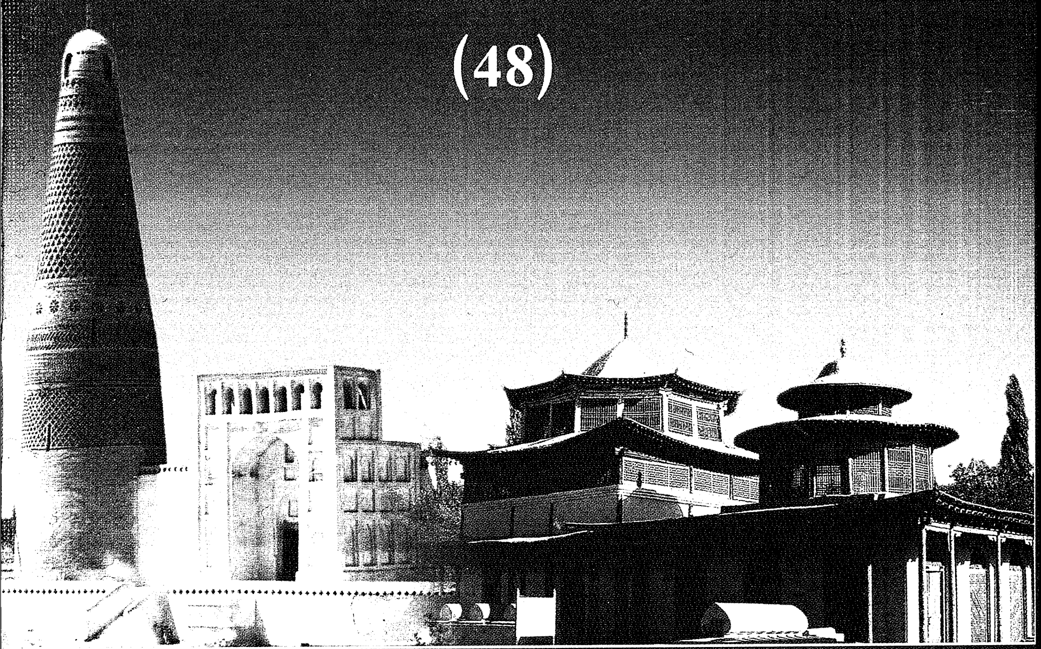

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ش ئۇ ئا ر كومىتېتى
تارىخ ماتېرىياللىرى - ئۆگىنىش كومىتېتى تۈزدى

مەسلىھەتچى: سىرجە

تەھرىر ھەيئىتى مۇدىرى: ئەركىن ھوشۇر ئەلى

تەھرىر ھەيئەتلىرى: ئەركىن ھوشۇر ئەلى
ئىسمائىل ئىبراھىم
ئالىم جۇماش
ئەخمەتجان ھەسەن
نوختى ئايۇپ
دىلارە خەمىد
ئەي جىڭشۇن

ماقالىلارنى بېكىتكۈچى: ئەركىن ھوشۇر ئەلى

باش مۇھەررىر: ئەركىن ھوشۇر ئەلى
جاۋاپكار مۇھەررىر: مەخمۇتجان مۇھەممەت
مۇھەررىرلەر: جۇرئەت ئابلىمىت
جەزىرە مۇقامەتۇللا

شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى

(چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە شىنجاڭدا ئۆتكەن ۋاڭ - گۇڭلار)

(48)

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ش ئۇ ئا ر كومىتېتى
تارىخ ماتېرىياللىرى - ئۆگىنىش كومىتېتى تۈزدى

شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى (48)

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ش ئۇ ئا ر
كومىتېتى تارىخ ماتېرىياللىرى - ئۈگىنىش كومىتېتى تۈزدى
ئادرېس: ئۈرۈمچى شەھىرى شىمالىي يېڭەنكۆل يولى 135 - نومۇر
پوچتا نومۇرى: 830063

ئۈرۈمچى شىنشىي باسما ئىشلىرى چەكلىك شىركىتىدە بېسىلدى
ئادرېس: ئۈرۈمچى شەھىرى شىمالىي شىنخۇا يولى 47 - نومۇر
پوچتا نومۇرى: 830002
150 مىڭ خەت، چوڭ 32 فورمات، باسما تاۋاق 7.875
2006 - يىل 12 - ئايدا بېسىلدى
تىراژى: 1 ~ 1000
(ئىچكى جەھەتتە تارقىتىلىدۇ)

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىچكى ماتېرىياللارنى بېسىشقا
رۇخسەت قىلىش ئىجازەت نومۇرى (2006) 287 ئومۇمىي 898

كىرىش سۆز

18 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى قايتا بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى ۋە ئىجتىمائىي تارىخىي ئەھۋالىغا ئاساسەن، ئوخشاش بولمىغان ئۈچ خىل مەمۇرىي تۈزۈمنى يولغا قويدى. يەنى خەنزۇ ئاھالىسى كۆپرەك توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان ۋە ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن مۇناسىۋىتى زىچ بولغان ئۈرۈمچىنىڭ شەرقىدىكى رايونلاردا ۋىلايەت، ناھىيە تۈزۈمىنى؛ تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەت بولغان موڭغۇل ۋە قازاقلار، شۇنىڭدەك قۇمۇل ۋە تۇرپاندىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا جاساق (جاساق - موڭغۇل تىلىنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇپ، قەبىلە باشلىقى ياكى ھاكىمىيەت يۈرگۈزگۈچى ئەمەلدار دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ) تۈزۈمىنى؛ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلاردا ھاكىمبەگلىك مەمۇرىي تۈزۈمىنى يولغا قويدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ يۇقىرى قاتلام زاتلىرىغا قارىتا ئەتىۋارلاپ ئىشلىتىش سىياسىتىنى يولغا قويۇپ، ئۇلارنىڭ ئىناۋەت ئابرۇيىغا ھۆرمەت قىلىپ، ئۇلارغا ئەمەلىي ھوقۇق بەرگەن ئىدى. ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ باشلىقلىرىغا چىڭۋاڭ①، ئىنانچىخان (جۈنۋاڭ)②، بېيلى③، بەيسى④، بەگ،

---

①②③④ چىڭ سۇلالىسىنىڭ 12 دەرىجىگە بۆلۈنىدىغان فېئودallلىق مەرتىۋە تۈزۈمىدە بىرىنچى ئورۇندىن تۆتىنچى ئورۇنغىچە بولغان مەرتىۋە ناملىرى. بۇلاردىن كېيىن يەنە جىنگوگۇڭ، فۇگوگۇڭ قاتارلىق سەككىز مەرتىۋە نامى بار — م.

مۇندەرىجە

كىرىش سۆز .... (1)
چاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى قۇمۇل ۋاڭلىرى ....
لىۋ شيى (1) ....
تۇرپان جۇنۋاڭى ئىمىن خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ...
مۇھەممەت ئىمىن (22) ....
كۇچا ۋاڭلىرىنىڭ نەسەبنامىسى ....
مەمتىمىن بائىزى (85) ....
ئىلى گۇڭ - بەگلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى.........
تېيىپجان ھادى (104) ....
قەشقەر ھاكىمبېگى زوھۇرىدىن ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيەت - سەنئەتكە قوشقان تۆھپىلىرى .... ئەشرەپ ئابدۇللا (175)
قاراقاشتا ئۆتكەن گۇڭ خوجىلارنىڭ تارىخى ....
موللانىيازخان ھاجىم (191) ....
لوپنۇردا ئۆتكەن ناسىربەگ ....
غۇلامىدىن ئەيسا (196) ....
داتۇڭ يېزىسىدىكى مۇھەممەد كەرىمبەگ ۋە ئۇنىڭ ئەجدادلىرى توغرىسىدا .... مەدەلىخان (201)

تەيجى دېگەن مەرتىۋەناملىرىنى بەرگەن ھەمدە ئۇلارنى جاساق قىلىپ تەيىنلەپ، ئۆز قەبىلىلىرىنىڭ مەمۇرىي، ئەدلىيە ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا قويغان ئىدى. جاساقلار چاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن تەيىنلەنگەن، قالدۇرۇلغان ۋە نازارەت قىلىنغان ئىدى. چاڭ سۇلالىسى يولغا قويغان تۈزۈم ۋە سىياسەتلەر شىنجاڭنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى جەمئىيىتىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ماس كەلگەن بولۇپ، تارىخىي ئۇيغۇنلۇققا ئىگە ئىدى. شۇڭا ھەر مىللەت ئاممىسىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىپ، جەمئىيەتنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلاش، سىنىپىي ۋە مىللىي زىددىيەتنى پەسەيتىش، شىنجاڭنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش جەھەتلەردە زور رول ئوينىدى[1].

بىز يەرلىك سىياسىي كېڭەشلەردىكى مۇناسىۋەتلىك يولداشلار بىلەن ئالاقىلىشىپ، ئۇلار ئىلگىرى توپلاپ نەشر قىلغان يەرلىك تارىخ ماتېرىياللىرى توپلاملىرىدىن يېقىنقى زامان شىنجاڭ تارىخىدا ئۆتكەن مەشھۇر ۋاڭ - گۇڭ، ھاكىمبەگلەرگە ئائىت بىر قىسىم ماقالىلەرنى تاللاپ ۋە قايتا ئىشلەپ، مەزكۇر توپلامنى تۈزۈپ چىقتۇق. توپلامدىكى ماقالىلەر ۋاڭ - گۇڭلار ھەققىدىكى خەلق ئىچىدە تارقالغان ئاغزاكى بايانلارغا ۋە ئاپتورلار ئۆزلىرى بىۋاستە كۆرگەن، ئاڭلىغان ۋەقەلەرگە ئاساسلىنىش ھەم بۇ ھەقتە يېزىلغان تارىخىي ئەسەرلەر، قوليازمىلاردىن پايدىلىنىش ئاساسىدا يېزىلغان، روشەن خام ماتېرىياللىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە.

[1] «شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1994 - يىل نەشرى، ئۇيغۇرچە، 381 - بەت.

فۇجىن نىيازخېنىم ۋە ئۇنىڭ ئەجدادلىرى ھەققىدە……
………………………………… ئىبراھىم ئەلقەم (230)
چاقىلىق ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن ئامبال بولغان
كىشىلەر ……………………… ئىبراھىم سەيدۇللا (236)

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى قۇمۇل ۋاڭلىرى

ليۇ شىيى

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ ۋاڭلىق ئورنى مەركىزىي ھۆكۈمەت تەرىپىدىن بېرىلگەن بولۇپ، ئۇلار قۇمۇلنىڭ تارىخىدا تەسىرى ئەڭ چوڭ، ئەڭ ئۇزۇن ھۆكۈم سۈرگەن يەرلىك ھۆكۈمرانلىرى ھېسابلىنىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قۇمۇلدىكى ئۇيغۇر ھۆكۈمدارلىرىغا «ئاتا مىراس ھۆكۈمران» ، «قاناتلىق قالپاق» دېگەن مەرتىۋىلەردىن تاكى ۋاڭلىق مەرتىۋىسىگىچە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن بېرىلگەنىدى. قۇمۇلدىكى ئۇيغۇر ۋاڭلارنىڭ ئاتا مىراس ھۆكۈمرانلىقى چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدىن باشلىنىپ، مىنگونىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە ئىلگىرى ئاخىر بولۇپ 9 ئەۋلاد — 233 يىل داۋاملىشىپ، جۇڭگونىڭ بىرقانچە تارىخىي دەۋرىنى باشتىن كەچۈرگەنىدى. ئۇنىڭ راۋاج تېپىشى ۋە خارابلىششى قۇمۇل، شىنجاڭ، ھەتتا پۈتكۈل جۇڭگونىڭ تارىخىي تەرەققىياتىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەنىدى.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىدا تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جايلار ئومۇمەن «مۇسۇلمانلار رايونى» دەپ ئاتالغانىدى. تەڭرىتاغ-

نىڭ غولى بىرقانچە مىڭ چاقىرىم ئۆزىراپ قۇمۇلغا يېتەتتى.
ئۇنىڭ ئىككى تەرىپىگە جۇڭغارلار ۋە مۇسۇلمانلار جايلاشقان ئىدى
(ۋېي يۈەننىڭ «مۇقەددەس ھەربىي ئىشلار خاتىرىسى» نىڭ 4 -
تومى). ئۇنىڭدا قۇمۇل «مۇسۇلمانلار رايونى»، ئۇيغۇرلار «مۇ-
سۇلمانلار» دەپ يېزىلغانىدى.

مىلادى 1678 - يىلى (چىڭ سۇلالىسىنىڭ كاڭشى 17 -
يىلى) يەكەن ۋە قەشقەر قاتارلىق جايلار جۇڭغارخانى غالدان
تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلىدۇ. ئۇ چاغدا غالدان ئالتايىنى، ئۇنىڭ
ئاكىسى مىڭگىز سۇۋان ئاراپتان بورتالانى ئىشغال قىلىۋالغان-
ىدى. قۇمۇل ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا قېلىپ جۇڭغار ھۆكۈم-
رانلىرىدىن قورقۇپ بويسۇنۇشقا مەجبۇر بولغانىدى.

جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرى ئۇيغۇر خەلقىنى ئۆزىنىڭ «ئالباتۇ»
(قول مەنىسىدە) سى قىلىپ ئۇلارنى ئېزىپ، ئەمگەك مېۋىلىرى-
نى بۇلاپ ئالاتتى، قول قاتارىدا ئىشلىتەتتى ۋە خالىغانچە ئۆلتۈ-
رەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇزۇن مۇددەت قەيسەر-
لىك بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىش كۈرىشىنى قوزغىغانىدى.

جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرى قۇمۇلنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن،
قۇمۇلدىن زورلۇق بىلەن ئوزۇق - تۈلۈك، يەم - خەشەك ئېلىپ
تۇردى، ھەمدە قۇمۇلنى بازا قىلىۋېلىپ، پۇرسەت تاپسىلا خېشى
كارىدورىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تەھدىت سېلىپ
تۇردى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قۇمۇلنىڭ ئەھۋالىنى ئوبدان
بىلگەچكە يۇمشاق ۋاستە بىلەن بېقىندۇرۇش سىياسىتىنى قول-
لاندى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە سۇجۇنىڭ مۇداپىئەسىنى كۈچەي-
تىپ، جاۋۇۋ جياڭجۈنى لاڭ تەننى ئەسكەر باشلاپ گەنسۇدا تۇ-
رۇشقا ئەۋەتتى.

مىلادى 1693 - يىلى (كاڭشىنىڭ 32 - يىلى) چىڭ

سۇلالىسى ھۆكۈمىتى سۇۋان ئاراپتانغا سوۋغا بېرىش ئۈچۈن
مىللىي ئىشلار باش مەھكىمىسىنىڭ ئەمەلدارى مادى قاتارلىقلار-
نى ئەۋەتىدۇ. ئۇلار قۇمۇلدىن ئۆتكەندە غالداننىڭ قول ئاستىدىكى
توقچى قاشقا 500 ئەسكەرنى باشلاپ كېلىپ، مادى قاتارلىق
ئەلچىلەرنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە ئات، تۆگىلىرىنى بۇلاپ كېتىدۇ. بۇ
چاغدا بەزى كىشىلەر قۇمۇلغا جازا يۈرۈشى قىلىشنى تەشەببۇس
قىلىدۇ. لېكىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى «جىنايەت غالداندا»
دەپ قارايدۇ. ھەمدە قۇمۇلنى جازاغا تارتماسلىق ھەققىدە بۇيرۇق
چۈشۈرىدۇ. ئۇ چاغلاردا، ئەبەيدۇللا تارخانبەگ قۇمۇل ئۇيغۇرلى-
رىنىڭ باشلىقى ئىدى. ئۇ جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ تالان -
تاراج قىلىشى ۋە ئېزىشى، قورقۇتۇشى تۈپەيلىدىن ئوتتۇرا تۈز-
لەڭلىك بىلەن بولغان نورمال سودا - سېتىق ئىشلىرىنى توختى-
تىپ قويغانلىقتىن ئىقتىسادىي جەھەتتە ناھايىتى زور زىيانغا
ئۇچرىغانىدى. بۇ قېتىم چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ قۇمۇلغا
كەڭچىلىك قىلىش پوزىتسىيىسىنى تۇتقانلىقى ئۇنىڭ گۇمان ئەن-
دىشىسىنى يوقىتىدۇ. مىلادى 1696 - يىلى (كاڭشىنىڭ 35
- يىلى) غالدان چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى تەرىپىدىن مەغلۇب
قىلىنىدۇ. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ مۇئاۋىن ئەسكەر باش-
لىقى ئانەندا بۇلۇڭجىر، باركۆل، تالناچىن، دۆربەجىن قاتارلىق
جايلارغا قاراۋۇل قويىدۇ. ئەبەيدۇللا پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ
جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ كونتروللۇقىدىن قۇتۇلۇپ نارىن بەگ-
نى ئەلچى قىلىپ ھۆكۈمەتكە ئات - تۆگە سوغات قىلىدۇ.
كەينىدىنلا ئۆزىنىڭ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە تەۋە بولىدىغان-
لىقىنى ۋە غالداننى تىرىك تۇتۇپ بېرىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈش
ئۈچۈن نارىن بەگنى يەنە ماڭدۇرىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى
ئۇنىڭ ساداقىتىنى تەقدىرلەش يۈزىسىدىن ئۇنىڭغا ئەمەلدار كىيە-

مى، بۇلغۇن قالپىقى، ئالتۇن بەلۋاغ تارتۇق قىلىدۇ. مىلادى 1697 - يىلى (كاڭشىنىڭ 36 - يىلى) ئەبەيدۇللا چوڭ ئوغلى گوپا بەگكە ئۈچ يۈز ئەسكەر قوشۇپ بېرىپ غالداننىڭ باركۆلدە ئوۋ ئوۋلاۋاتقان ئوغلى سەپتەن بالجۇر ۋە ھەمرايى خۇيتى غوجىچى قاتارلىقلارنى تۇتۇپ ئانەنداغا ئاپىرىپ بېرىدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي يەنە ئەلچى مادىنى ئۆلتۈرگەن توقچى قاشقانى تىرىك تۇتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئەبەيدۇللا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئەبەيدۇللانى قۇمۇلنىڭ 1 - دەرىجىلىك جاساقلىقىغا تەيىنلەيدۇ. تارخانلىقىمۇ ساقلىنىپ قالىدۇ. ئۇنىڭغا قومۇل بەگلىكىنىڭ مۆھۈرى، كۆمۈش ۋە چوڭ قىزىل توغ بېرىدۇ. گوپا بەگنى 2 - دەرىجىلىك بەگلىككە تەيىنلەپ ئايماق ئىشلىرى ياردەمچىلىكىگە بەلگىلەيدۇ. ئۇنىڭغا 100 ئەسكەر بېرىپ شۇجۇدا تۇرۇشقا بۇيرۇق قىلىدۇ. مىلادى 1698 - يىلى (كاڭشىنىڭ 37 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قۇمۇلغا ئەلچى ئەۋەتىپ قوشۇنلارنى تەرتىپكە سالىدۇ. ئايماق باشقۇرغۇچى جاڭجىڭ، سەنلىڭ، زولىڭ، ناۋچى ئەمەلدارلارنى ۋەزىپىگە تەيىنلەيدۇ. شۇجۇغا ئايرىم بىر زولىڭ بەلگىلەيدۇ. قومۇللۇقلارنىڭ گەنسۇغا بېرىپ سودا - سېتىق قىلىشىغا قولايلىق شارائىت يارىتىپ 15 كىشىگە شۇجۇدىن قاتناش بىلەن بېيجىڭغا بېرىپ تاۋاپ قىلىشىغا رۇخسەت قىلىدۇ. قومۇل ھەممىدىن بۇرۇن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە تەۋە بولغاندىن كېيىن، سىۋان ئاراپتان بىلەن ئاداۋەتلىشىپ قالىدۇ. «سىۋان ئاراپتان قومۇلغا بىرقانچى قېتىم ئەلچى ئەۋەتىپ غالداننىڭ ئوغلىنى قايتۇرۇپ بېرىشنى سورىغان. تۇتۇلغان ئويراتلارنى تۇرپانغا قايتۇرۇشقا ئالاقە ئەۋەتكەن. قومۇلنىڭ ئىچكىرىگە تەۋە بولۇشىدىنىڭ سەۋەبىنى سوراپ ئەيىپلىگەن. ئەبەيدۇللا: «مېنىڭ ھۆكۈ-

مەتكە ساداقەتلىك كۆرسىتىپ تەۋە بولغانلىقىم مەجبۇرى ئەمەس. ئىختىيارىم بىلەن بولغان .....» دەپ جاۋاب بەرگەن (چى يۈنشىنىڭ «مىللىي رايونلارنىڭ چوڭ - چوڭ ئىشلىرى خاتىرىسى» دېگەن كىتابىنىڭ 15 - تومى).

مىلادى 1696 - يىلى (كاڭشىنىڭ 35 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى غالداننى مەغلۇپ قىلىدۇ. غالدان مەغلۇپ بولۇپ ئىككىنچى يىلى ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالىدۇ. 1700 - يىلى سىۋان ئاراپتان جۇڭغار خانلىقىنى قايتا قۇرۇپ پۈتۈن شىنجاڭنى بويسۇندۇرىدۇ. ئۇ تۇرپاننى بازا قىلىپ قومۇلغا ھۇجۇم قىلىدۇ ھەمدە خېشى كارىدورىنى پاراكەندە قىلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى: قومۇل خېشىنى قوغداشنىڭ ئالدىنقى قاراۋۇلى. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن خېشىنى قوغداش كېرەك، خېشىنى قوغداش ئۈچۈن قومۇلنى قوغداش كېرەك، دەپ قارايدۇ. ئەبەيدۇللامۇ ئۆزىنىڭ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ئورنىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن قومۇل ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ بىرلىكىنى مۇستەھكەملەشكە ئۈمىد باغلايدۇ. شۇنىڭدىن تارتىپ ئەبەيدۇللا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا ماسلىشىپ سىۋان ئاراپتان ۋە باشقا جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن 55 يىلغا سوزۇلغان ھەربىي كۆرەش ئېلىپ بارىدۇ.

1700 - يىلى (كاڭشىنىڭ 39 - يىلى) سىۋان ئاراپتان قومۇلدىن تۇرپانغا سودا - سېتىق ئىشلىرىغا بارغان كىشىلەرنى بۇلاپ، ئۆلتۈرۈپ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئەيىپلىشىگە ئۇچرايدۇ. سىۋان ئاراپتان ئۆزىنى كۈچلۈك ھېسابلاپ، كەڭ كۆلەمدە ئەسكەر ئەۋەتىپ قومۇلغا ھۇجۇم قىلىشقا باشلايدۇ.

1701 - يىلى (كاڭشىنىڭ 40 - يىلى) ئەبەيدۇللا ۋاپات بولىدۇ. ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى گوپا بەگ 1 - دەرىجىلىك تارخانلىققا

ئولتۇرىدۇ.
1711 - يىلى (كاڭشىنىڭ 50 - يىلى) گويا بەگ ۋاپات
بولىدۇ. ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى ئەمىن ئورنىغا ئولتۇرىدۇ.
1716 - يىلى (كاڭشىنىڭ 55 - يىلى) سىۋان ئاراپتان
ئىككى مىڭ ئەسكەر ئەۋەتىپ قۇمۇلغا ھۇجۇم قىلىدۇ. ئۇلار
شىمالىي قورۇق ئەمەلدارىنى بۇلاپ شەھەرگە يېقىنلىشىدۇ. چىڭ
سۇلالىسى ئارمىيىسىنىڭ يۈجىسى پەن جىشيەن 200 خان ئەس-
كىرىنى باشلاپ ئۇيغۇر خەلقى ۋە ئارمىيىسىنىڭ ياردىمىدە باتۇرا-
نە قارشىلىق كۆرسىتىپ 90 دۈشمەننى ئۆلتۈرۈپ 3 نى تىرىك
تۇتىدۇ. سىۋان ئاراپتاننىڭ قوشۇنى شەھەرنىڭ جەنۇبىغا چېكى-
نىدۇ. كېيىن ئۇلار شۇجۇدىن قۇمۇلغا ياردەمگە كەلگەن خان
ئەسكەرلىرىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ ئاندىن چېكىنىپ
كېتىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قۇمۇلغا 15 مىڭ سەر
كۈمۈش، گۈرۈچ، ئاشلىق، قوي، كالا بېرىدۇ. قۇمۇلدىن چىڭ
سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ كۆزدە قايتا
ھۇجۇم قىلىدىغانلىقى مەلۇم قىلىنغاندىن كېيىن، چىڭ سۇلالى-
سى ھۆكۈمىتى: «قۇمۇلدا زولىنىڭ ئورنىتىلغاندىن كېيىن ئىچ-
كىرى بىلەن پەرقلەنمەيدۇ. ئۇنىڭ بىلەن كارىمىز بولمىسا بول-
مايدۇ» دەپ، چوڭ قوشۇننى باركۆلدە تۇرۇپ جۇڭغارلاردىن
مۇداپىئەلىنىشكە ئەۋەتىدۇ (خې نىنىڭ «مۇسۇلمانلار رايونى-
نىڭ تەزكىرىسى» نىڭ 11 - تومى). چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلى-
رىنىڭ قۇمۇلنى ساقلىشى قۇمۇل خەلقىنىڭ تىنچ تۇرمۇش كەچۈ-
رۈشىگە ۋە ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇشىغا شارائىت يارىتى-
دۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەمىن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا پائال
ياردەم بېرىدۇ. تالىناچىندا تېرىقچىلىق قىلىشقا ئادەم ئەۋەتىدۇ.
ھەر يىلى چىڭ سۇلالىسى قوشۇننى ئارپا، ئاتلار بىلەن تەمىنلەي-

دۇ. 1727 - يىلى (يۇڭجېڭنىڭ 5 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى
ھۆكۈمىتى: «ئەمىن تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن ئالاھىدە كۈچ
چىقاردى. قول ئاستىدىكى ئادەملەرنى باشلاپ، تېرىقچىلىق قى-
لىپ ئارمىيىگە ياردەم بەردى. مۇكاپاتلاشقا بەكمۇ لايىق. شۇڭا،
جىنگوگۇڭلۇق ئۇنۋانى بېرىلسۇن» دەپ بۇيرۇق قىلىدۇ. يۇڭ-
جېڭنىڭ 7 - يىلى ئەمىن بېيجىڭغا بارغاندا بەيسى ئۇنۋانىغا ئىگە
بولۇپ ئېسىل سوۋغا - سالاملار بىلەن قايتىپ كېلىدۇ (خې
نىنىنىڭ «جەنۇبىي شىنجاڭ تەسراتى») نىڭ 11 - تومى).
1725 - يىلى (يۇڭجېڭنىڭ 3 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى
قوشۇنلىرى باركۆلدىن چېكىنىدۇ. جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ
ھۇجۇم قىلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن قۇمۇلدا 500 ئەسكەر قالى-
دۇ. ئەنشى بازىرىدا تۇرۇشلۇق خان ئەسكەرلىرى كۆپەيتىلىپ،
جىايۈگۇەندىن قۇمۇلغىچە بولغان ھەرقايسى ھەربىي پونكىتلاردا
تۇرغۇزۇلىدۇ.
1729 - يىلى (يۇڭجېڭنىڭ 7 - يىلى) سىۋان ئاراپتان
ئۆلۈپ ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى غالدان سېرېن ئورنىغا ئولتۇرۇپ قارقا
قاتارلىق جايلارغا بىرقانچە قېتىم ھۇجۇم قىلىدۇ. چىڭ سۇلالى-
سى ھۆكۈمىتى فورداننى چېگرىنى تېنچلاندۇرغۇچى جياڭجۈنلىك-
كە تەيىنلەپ، شىمالدىن يول ئېلىپ ئالتاينى ساقلاشقا، يۆي
جۇڭچىنى نىڭيۈەن جياڭجۈنلىكىگە تەيىنلەپ باركۆلنى ساقلاشقا
ئەۋەتىدۇ. كۆشۈتىدە قېرىما قۇرىدۇ. 1731 - يىلى (يۇڭجېڭنىڭ
9 - يىلى) جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرى يۆي جۇڭچىنىڭ بېيجىڭغا
كەتكەنلىكىنى بىلىپ، پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ 20 مىڭ ئەسكەر
باشلاپ كېلىدۇ، ئات - تۆگىلەرنى بولۇشچە بۇلايدۇ. يۆي
جۇڭچى ھۆكۈمەتكە: «قۇمۇلدا جۇڭغارلارغا خەۋەر قىلغۇچىلار
بار. ئۇلار جۇڭغارلارنى باشلاپ ئات - تۆگىلەرنى بۇلاپ كەتكەن»

دەپ دوكلات قىلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يەنىلا ئىمىنگە يۇمشاق ۋاستە ئارقىلىق بېقىندۇرۇش سىياسىتىدە چىڭ تۇرۇپ «قۇمۇللۇقلار ئانچە ئىشەنچلىك بولمىسىمۇ ئۇلارنىڭ دەردىگە يېتىشمىز، ئۇلارنى كەچۈرشىمىز كېرەك. ئۇلار ئۆزۈندىن بۇيان جۇڭغارلارنىڭ ئاياغ - ئاستى قىلىشى تۈپەيلىدىن ئۇلارنى يامان كۆرىدۇ. ئەمما ئۇلاردىن ئۆلگەندەك قورقىدۇ. بىرەر قېتىم خەۋەر بېرىشمۇ ئۆزلىرىنىڭ كېلەچىكىنى ئويلىغان بولۇشى مۇمكىن. بىز ئۇلاردىن پەخەس بولۇشىمىز، شۇنداقلا ئۇلارنى گۇمانلاندۇرۇپ، قورقۇتۇپ قويماسلىقىمىز كېرەك» دەپ بۇيرۇق قىلىدۇ (خې نىڭنىڭ «جەنۇبىي شىنجاڭ تەپسىراتى» نىڭ 11 - تومى).

1732 - يىلى (يۇڭجېڭنىڭ 10 - يىلى) غالدان سېرىن سەپتىندۇك، رىنامزال قاتارلىقلارنى ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئەسكەر باشلاپ قۇمۇل ۋە تالىناچىنىغا تېگىش ئۈچۈن، لوقاقلىق ۋە لاخورسۇدىن ماڭدۇرىدۇ. شۇ جايلاردىكى ئۇيغۇر ئارمىيە - خەلق بىر تەرەپتىن قارشىلىق قىلسا يەنە بىر تەرەپتىن يۈي جۇڭچىدىن ياردەم سورايدۇ. يۈي جۇڭچىنىڭ ياردەمگە ئەۋەتىلگەن قوشۇنى ئاستانىدا دۈشمەننىڭ 5 مىڭ ئاساسىي كۈچىگە ئۇچراپ قالىدۇ. ئىككى تەرەپ بىر كېچە - كۈندۈز ئېلىشىدۇ. جۇڭغار قوشۇنلىرى ئاخىرى بەرداشلىق بېرەلمەي بەدەر قاچىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بۇ قېتىم شەھەرنى قوغداپ، دۈشمەنگە زەربە بېرىشتە خىزمەت كۆرسەتكەنلەرگە 5 مىڭ سەر كۈمۈش تارتۇق قىلىدۇ. ھەممە جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشىدا بولغان زىياننىڭ ئورنىنى تولدۇرۇش ئۈچۈن 10 مىڭ سەر كۈمۈش بېرىدۇ.

1735 - يىلى (يۇڭجېڭنىڭ 13 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى

قوشۇنلىرى چېكىنىپ كېتىپ بارىكۆل - قۇمۇللاردا پەقەت 2 مىڭدىن ئەسكەر قالىدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي باشقىدىن ئورۇنلاشتۇرۇپ قۇمۇلنىڭ غەربىدىكى توغۇچى، جىگدىلەرگە 3 مىڭ، تالىناچىنىغا 5 مىڭ ئەسكەر ئورۇنلاشتۇرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا چىل، جېنىنى، لىيۇكوغولى، بورلۇك جىر، چاۋۋەن قاتارلىق 5 جايغا 5 مىڭ ئەسكەر ئەۋەتىدۇ. مالىيەنجىگزى، شىڭشىڭشيالاردا خەۋەرلىشىش پونكىتى تەسىس قىلىپ ئۆزئارا ئالاقىلىشىپ تۇرىدۇ.

1736 - يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 1 - يىلى) ئىمىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە «ھەربىي ھەرىكەت باشلانغاندىن كېيىن قۇمۇلدا 27 مىڭ 500 دادەن ئاشلىق ئېلىندى. ھازىر 18 مىڭ دادەن ئاشلىق چىقىم قىلىندى. نۆۋەتتە بارىكۆلدە تۇرۇشلۇق قوشۇن چېكىنىپ بولدى. لېكىن، بىزنىڭ شۇ جايدا بۇرۇنقىدەك تېرىقچىلىق قىلىشىمىزغا رۇخسەت قىلغايلا» دەپ مەكتۇپ ئەۋەتىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى پۇل سوۋغا قىلىشقا بۇيرۇق قىلىدۇ (خې نىڭنىڭ «جەنۇبىي شىنجاڭ تەپسىراتى» نىڭ 11 - تومى). تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ئۇيغۇر دېھقانلارغا 10 مىڭ سەر كۈمۈش تارتۇق قىلىدۇ، ھەممە غەللە - پاراقنى كەچۈرۈم قىلىدۇ.

1740 - يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 5 - يىلى) ئىمىن ۋاپات بولىدۇ. چوڭ ئوغلى يۈسۈپ ئۇنىڭ ئورنىغا ئولتۇرۇپ جىنگوگۇڭلۇق ئۇنۋانىغا ۋارىسلىق قىلىدۇ. چيەنلۇڭنىڭ 10 - يىلى بەيسى دېگەن نامغا ئېرىشىدۇ. ئىككىنچى يىلى چىڭ سۇلالىسى ئارمىيىسى شىرا، كۇر، بورو قاتارلىق داۋانلاردا خەۋەرلىشىش پونكىتى ئورنىتىدۇ. يۈسۈپ ئۇلارغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن ئەسكەر ئەۋەتىدۇ، ھەممە چىڭ سۇلالىسى ئارمىيىسىنى يەم - بوغۇزلار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

1748 - يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 13 - يىلى) يۇسۇپ چاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە يارەملىشىپ، ھۆكۈمەتكە تەۋەلىك بىلدۈرگەن تۇرپانلىق ئۇيغۇرلارنى ئورۇنلاشتۇرۇپ ئۇلارنى ئۆز تەۋەلىكىگە ئالدۇ ۋە زولىنىڭ تەسىس قىلىپ تېرىقچىلىق قىلىشقا يەر بېرىدۇ. شۇڭا ئۇ چاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ تەقدىرلىشىگە مۇيەسسەر بولىدۇ. ئەسلى قۇمۇلنىڭ تەۋەلىكىدە بولۇپ كېيىن ئەسكەرلەر تېرىۋاتقان سايىپشى، دالىيار قاتارلىق جايلاردىكى يەرلەر ئۇيغۇرلارنىڭ تېرىشىغا قايتۇرۇپ بېرىلىدۇ. مەھسۇلاتلارنىڭ 40% نى ھۆكۈمەتكە تاپشۇرۇلىدۇ. چيەنلۇڭنىڭ 18 - يىلى چاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بۇ يەرلەردىن ھۆكۈمەتكە غەللە - پاراق تاپشۇرماسلىقنى قارار قىلىدۇ.

1755 - يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 20 - يىلى) چاڭ سۇلالىسى خانى گاۋزۇڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئىشىنى باشلايدۇ. قۇمۇل شۇنىڭ بىلەن چاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا يۈرۈش قىلىشىنىڭ بازىسى ۋە مۇستەھكەم ئارقا سېپىگە ئايلىنىدۇ. يۇسۇپ ئۇيغۇر خەلقىنى باشلاپ ۋەتەننى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن مۇھىم تۆھپە قوشىدۇ.

1756 - يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 21 - يىلى) تۇرپاندا مەڭلىك ئىسيان كۆتىرىدۇ. يۇسۇپ ئورۇنباسار ئەسكەر ئەمەلدارى زۇيۇڭلۇڭ بىلەن بىرلىكتە مەڭلىكنىڭ ئوغلى ئاق خوجىنى تىرىك تۇتىدۇ. ھەمدە تۇرپاننىڭ جاساق فۇگوگۇڭى ئېمىن خوجىغا خەۋەر قىلىدۇ. يەنە 300 ئەسكەر ئەۋەتىپ ئېمىن خوجىغا ياردەم بېرىپ توپىلاڭنى باستۇرىدۇ.

1758 - يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 23 - يىلى) چاڭ سۇلالىسى خانى گاۋزۇڭ چوڭ - كىچىك خوجىلار توپىلىڭىنى باستۇرۇش ئۈچۈن ئەسكەر ئەۋەتىدۇ. يۇسۇپ ئۆزىنىڭ 100 دىن ئارتۇق

ئەسكىرىنى باشلاپ چاڭ سۇلالىسى ئارمىيىسىگە قوشۇلۇپ جازا يۈرۈشىگە ئاتلىنىدۇ. چاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يۇسۇپكە «قوشۇن باشلىقى» دېگەن ئەمەل بېرىپ، باشقىلاردىن ئالاھىدە كۆرىدۇ ۋە ئىشەنچلىك ئادەم دەپ ھېسابلايدۇ. يۇسۇپ چاڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا ئەگىشىپ يېڭىدىن ئېلىنغان شەھەرلەرنى مۇستەھكەملەيدۇ. ئالدىنقى سەپكە ياردەم قىلىدۇ.

چوڭ - كىچىك خوجىلار ئوچۇق - ئاشكارا توپىلاڭ كۆتۈرگەندىن كېيىن، كۇچانىڭ ھاكىم بېگى قاتارلىقلار ئۆز يۇرتىنى تاشلاپ چاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە تەۋە بولىدۇ. چاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى كۇچانى يەنە يۇسۇپنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ.

1758 - يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 23 - يىلى 7 - ئايدا) «سىلىم ۋە شايارلىق مۇسۇلمانلار تەۋە بولۇشنى ئىلتىماس قىلىدۇ. يۇسۇپ ئۇلارنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىپ، گازارمىغا ئېلىپ كېلىدۇ. قىلىشنى خالىغانلارنى ئۆز تەۋەلىكىگە ئالىدۇ. 8 - ئايدا كۇچا ئېلىنغاندىن كېيىن يارخاشاڭ يۇسۇپنى كۇچانى ساقلاشقا بۇيرۇيدۇ. ئاقسۇ تەسلىم بولغاندىن كېيىن چېگرىنى تىنچلاندۇرۇش جياڭجۇنى جاۋخۇي يۇسۇپكە ئاقسۇنى ساقلاشقا بۇيرۇق قىلىدۇ. ئۇچتۇرپان تەسلىم بولغاندىن كېيىن، يۇسۇپنىڭ شۇ جاينى ساقلىشىغا يەنە بۇيرۇق قىلىدۇ» (خې نىننىنىڭ «مۇسۇلمانلار رايونى تەزكىرىسى» نىڭ 11 - تومىدىن). 10 - ئايدا چاڭ سۇلالىسى ئارمىيىسىنىڭ ئاساسلىق قوشۇنى يەكەننىڭ يېڭىچىپان دېگەن يېرىدە مەغلۇپ بولىدۇ. ئۇ چاغدا ئۇچتۇرپاننى ساقلاۋاتقان ئەسكەر پەقەت 250 كىشى ئىدى. يۇسۇپ ئارقا سەپتە بېرەر ئۆزگىرىش بولۇپ قالمىسۇن دەپ ئاقسۇدىن ئۇچتۇرپانغا 500 ئەسكەر يۆتكەپ كېلىدۇ. ئاندىن پروتكىلاردىن ئەسكەر قوبۇل

قىلىپ ئۇلارغا ئوزۇق - تۈلۈك، ئات، چاي، پۇل قاتارلىق نەرسىلەر تارقىتىپ بېرىپ يەكەندىكى توپىلاڭچىلارنىڭ ھەربىي كۈچىنى تارقاقلاشتۇرۇش، جاۋخۇينى مۇھاسىرىدىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىدۇ. يۇسۇپ يەنە ئات - تۆگە يۆتكەپ ئالدىنقى سەپكە ياردەم قىلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمى- تى يۇسۇپنى تەقدىرلەپ بېيلىلىققا ئۆستۈرىدۇ. جاۋخۇي مۇھا- سىرىدىن بۇسۇپ چىقىپ مۇستەھكەم ئارقا سەپكە ئىگە بولغانلىق- تىن ئەسكەر يۆتكەپ كېلىپ ئىككىنچى يىلى (مىلادى 1759 - يىلى) ئۇچتۇرپان قاتارلىق جايلارغا جازا يۈرۈش قىلىپ چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ قوشۇنىنى تېز يوقىتىدۇ.

1759 - يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 24 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يۇسۇپكە ئايماق ۋاڭلىقىنى بېرىدۇ. گاۋزۇڭ يەكەن، قەشقەردىن ئىبارەت ئىككى شەھەرنى باشقۇرۇشقا «مۇسۇلمانلار ئۆز يۇرتىنى باشقۇرۇشتا ئۆز مىللىتىدىن بولمىسا بولمايدۇ» دېگەن مەقسەتتە، يۇسۇپنى قەشقەردە تۇرۇشلۇق سەنجەن ئامبالل- قىغا تەيىنلەيدۇ ۋە جەنۇبتىكى 8 شەھەرگە قوماندان قىلىپ ئىلى جياڭجۈننىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇچتۇرپاننى مۇھىم جاي دەپ بىلگەچكە ئۇ يەرگە ئاسانلىقچە ئادەم تەيىنلىمەيدۇ. چوڭ - كى- چىك خوجىلارنىڭ مالىمانچىلىقى تىنچلانغاندىن كېيىن چىڭ سۇ- لالىسى ھۆكۈمىتى 1760 - يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 25 - يىلى) يۇسۇپنىڭ ئۆكىسى ئابدۇللانى ئۇچتۇرپانغا ھاكىم بەگ قىلىپ تەيىنلەپ قۇمۇل ۋاڭ ئەۋلادلىرىغا ئالاھىدە ئىشەنگەنلىكىنى بىل- دۈرىدۇ.

ئابدۇللا ئۇچتۇرپاننىڭ ھاكىم بەگلىكىگە تەيىنلەنگەندىن كېيىن ئۇچتۇرپاننىڭ ئىش بېجىرىش ئامبىلى سۇچىڭ بىلەن تىل

بىرىكتۈرۈپ، خەلقنى ئاياق - ئاستى قىلىپ قاقتى - سوقتى قىلغانلىقتىن شۇ جايدىكى خەلقنىڭ غەزىپىنى قوزغايدۇ. ئابدۇللا قاباھەتلىك كىشى بولۇپ ئۇچتۇرپانلىقلارنى قامچىلاپ ئۇرۇشقا ئادەتلىنىدۇ. مال - دۇنياغا تويماي كۆپ تەرەپتىن قاقتى - سوقتى قىلىدۇ. ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلىرمۇ خالىغىنىنى قى- لىپ خەلقنى ئالداپ - سالداپ، دەرت - ئەلەمگە سالىدۇ. «ئابدۇللا زوراۋانلىق قىلىپ ئۆز تۇغقانلىرىدىنمۇ ۋاز كېچىدۇ. ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى قۇمۇللۇق ئۇيغۇر ئىشكارلار ئۇنىڭغا بولۇ- شۇپ خەلقنى ئاياق - ئاستى قىلىپ ئۇلارنىڭ رەخت - پۇچۇق، ئاشلىق، ئات، قويلىرىنى زورلۇق بىلەن ئالاتتى. بۇنىڭغا كۆز- مىگەنلەرنى ئۇرۇپ دۇمبالايتتى. رايىغا باقالانلارنى تەقدىرلەپ ماختايتتى» (ۋېي يۈەننىڭ «مۇقەددەس ھەربىي ئىشلار خاتىرى- سى» نىڭ 4 - تومى).

ئابدۇللا قاتارلىقلار خەلققە زورلۇق - زومبۇلۇق قىلىپلا قالماي، شۇ جايدىكى كىچىك مەنسەپدارلارنىمۇ خالىغانچە قامچىلا- يتتى. 1765 - يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 30 - يىلى) شۇ جايدىكى بىر كىچىك مەنسەپدار سوۋغا - سالاملىرىنى كۆتىرىپ كېلىپ نەگە ئاپىرىپ بېرىدىغانلىقىنى بىلمەي ئابدۇللادىن يوليورۇق سو- رايدۇ. ئابدۇللا بولسا «ماڭا ھۆرمەتسىزلىك قىلدى» دەپ نەچچە ئون قامچا ئۇردۇرىدۇ. بۇ كىچىك مەنسەپدار ئامالسىزلىقتىن مۆھۆر بەگدىن يوليورۇق سورايدۇ. ئۇمۇ «ماڭا ھۆرمەتسىزلىك قىلدى» دەپ 30 پالاق ئۇردۇرىدۇ. «شۇڭا مۇسۇلمانلار ئاممىسى ئىچى تىت - تىت بولۇپ، ناھەقچىلىككە قارشى قوزغىلىشنى ئويلاشقان» («جەنۇبىي شىنجاڭ تەسىراتى» نىڭ 12-تومى).

ئۇچتۇرپان خەلقى قارشىلىق كۆرسىتىشكە مەجبۇر بولىدۇ. قوز- غىلىش ھارپىسىدا بىر كىشى ئابدۇللاغا بۇ سىرنى ئاشكارلاش

ئۈچۈن بارىدۇ. لېكىن بۇ چاغدا ئابدۇللا «چالا مەس بولىۋالغان بولۇپ»، «كەيپىمنى بۇزماقچى» دەپ بىلىپ «گېپىگە ئىشەنمەي ئۇ كىشىنى قوغلاپ چىقىرىدۇ» (يۇقىرىقى كىتابتىن). شۇ كېچىسى يېرىم كېچىدە قوزغىلاڭچىلار يامۇل مەھكىمىسىگە بۆسۈپ كىرىپ ئابدۇللا ۋە ئائىلىسىدىكى ھەممە كىشىنى ئۆلتۈرىدۇ. ئاندىن سۇچېڭنىڭ مەھكىمىسىگە بۆسۈپ كىرىدۇ. سۇچېڭ ئۆزىنى ئۆلتۈرىۋالىدۇ.

قوزغىلاڭ ئاخىرى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ قانلىق باستۇرۇشىغا ئۇچراپ مەغلۇپ بولىدۇ. بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئابدۇللا ۋە ئۇنىڭ قول چوماقلىرىنىڭ يامان ئىشلىرىنى يوشۇرۇپ ۋە ئۆز مەيلىگە قويۇپ بېرىپ، ئۇلارنى قانات ئاستىغا ئالغانلىقتىن كېلىپ چىققانىدى. قوزغىلاڭ باستۇرۇلغاندىن كېيىن ئىلى جياڭجۈنى مىڭ رۇي: «ھەرقايسى شەھەرلەردىكى بەگلەرنىڭ قولىدىن ئىش كەلمەيدۇ. قاتتىق سوقتى قىل دېسە ھەممىدىن ئېشىپ چۈشىدۇ» دەپ ئۇلارنى تەڭشىمەكچى بولىدۇ. بىراق چىڭ سۇلالىسى خانى گاۋزۇڭ: «بۇ كىشىلەر بىزگە بالدۇر تەۋەلىك بىلدۈرگەن يەرلىكلەر، كۆچ چىقىرىپ ھۆكۈمەتكە تۆھپە قوشقان، ئۇنداق قىلغاندا ئۇلارنىڭ گۇمانىنى قوزغاپ قويىمىز» دەپ قوشۇلمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىش ئەمەلگە ئاشمايدۇ.

1763 - يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 28 - يىلى) يۈسۈپ يەكەنگە يۆتكىلىپ شۇ جاينى ساقلايدۇ. 1766 - يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 31 - يىلى) يۈسۈپ يەكەندىن قۇمۇلغا يۆتكىلىپ كېلىدۇ. ھەمدە چوڭ ئوغلى ئىبراھىمنى ئېلىپ بېيجىڭغا بارىدۇ. يولدا ئىككىسىلا كېسەل سەۋەبىدىن ۋاپات بولىدۇ.

قۇمۇلنىڭ 5 - ئەۋلاد ۋاڭى ئىسھاق يۈسۈپنىڭ ئىككىنچى

ئوغلى بولۇپ ئايماق ۋاڭ دەرىجىلىك جاساق بېيلىلىقتا ۋارىسلىق قىلىدۇ. 1771 - يىلى ئۇ بېيجىڭغا بارغاندا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇنىڭغا ئۈچ كۆزلۈك توزنىڭ قانىتى سانچىلغان قالپاق، سېرىق پىنجەك تارتۇق قىلىپ، چيەنچىڭمېن ئىشىكىدىن كىرىپ - چىقىشقا رۇخسەت قىلىدۇ. مىلادى 1773 - يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 38 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئىسھاقنى «قوشۇن باشلىقى» دېگەن ۋەزىپىنى بېرىپ، ئىلىدا تېرىقچىلىق قىلىۋاتقان ئۇيغۇرلارغا مەسئۇل قىلىدۇ. كېيىن (چيەنلۇڭنىڭ 41 - يىلى) ئۇ قۇمۇلغا قايتىپ كېلىدۇ. 1780 - يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 45 - يىلى) ئىسھاق ۋاپات بولىدۇ.

قۇمۇلنىڭ 6 - ئەۋلاد ۋاڭى ئەردىشىر ئىسھاقنىڭ چوڭ ئوغلى بولۇپ، 1780 - يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 45 - يىلى) ئايماق ۋاڭ دەرىجىلىك جاساق بېيلىلىقتا ۋارىسلىق قىلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شەرقىي شىنجاڭدىكى تۆت شەھەردىكى «بالدۇر تەۋە بولغان يەرلىكلەر» گە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىدۇ. مىلادى 1788 - يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 53 - يىلى 1 - ئايدا) گاۋزۇڭ مۇنداق دەپ يارلىق چۈشۈرىدۇ: «قۇمۇل، تۇرپان ئىككى رايون تارىختىن بۇيان دۆلەت ئۈچۈن خىزمەت قىلىپ كەلدى. قالغان شەھەرلەردىكى مۇسۇلمانلار بولسا پۈتۈن شىنجاڭنى تىنچلاندۇرغاندىلا تەۋە بولغان بولۇپ 30 يىلچە ۋاقىت ئۆتتى. شۇڭا ئۇلارنى ئىلھاملاندۇرۇش ئۈچۈن ئايرىم - ئايرىم ھالدا شەپقەت ياغدۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. ئۇلارغا ۋاڭ، بېيلى، بەيسى، گۇڭ، تەيجى قاتارلىق ئۇنۋانلارنى بېرىشكە بولىدۇ». چيەنلۇڭنىڭ 48 - يىلى ئۇ مىللىي ئىشلار مەھكىمىسىگە ئۇلارنىڭ ئۇنۋان - مەرتىۋىلىرىنى ئېنىقلاپ يا ئاتا مىراس قىلىشقا، يا دەرىجىسىنى چۈشۈرۈپ ۋارىسلىق قىلىشقا بەلگىلەشنى بۇيرۇپ مۇنداق دېگەن:

«بۇ ئىش شۇ بويىچە بېجىرىلگەن بولسىمۇ ئۇلارنىڭ تەۋە بولغانلى-
قىغا ئۈزۈن يىل بولغانلىقتىن پېقىرنىڭ شەپقىتىگە مىننەتدار
بولۇپ ئۆز ئىشلىرىنى تىرىشىپ ئىشلىدى. مەسىلەن، قۇمۇلنىڭ
ئايماق ۋاڭى دەرىجىلىك بەيسى ئەردىشىرنىڭ ئۇلۇغ بوۋىسى ئەبەي-
دۇللا تەۋەلىك بىلدۈرۈپ بىرقانچە ئەۋلاد ئۆتتى. ئەردىشىرنىڭ
بوۋىسى يۈسۈپ ھەربىي ئىشلار جەھەتتە تىرىشچانلىق كۆرسەتكە-
نىدى. ئۇلار ھەربىي ئىشلار جەھەتتە خىزمەت كۆرسىتىپ ئۇنۋاد-
غا ئېرىشكەن ياكى بولمىسا ئاتا - بوۋىسىنىڭ شەپقىتىگە ئۇنۋان
بېرىلگەن. ئەگەر بىز بۇرۇنقى تۈزۈم بويىچە ئۇلارنىڭ دەرىجىلە-
رىنى چۈشۈرۈپ ۋارىسلىق قىلدۇرساق، پېقىر مۇسۇلمانلارنىڭ
بېشىنى سىلاش مەقسىتىگە يەتمىگەن بولىمەن. شۇڭا، ئەردى-
شىر، سېتىۋالدى، ئوسمان، ئىبراھىم، ئېرمىزاپ بابا، ئابلا،
پەرىدۇن، ئابدۇنەزەر، پاشا قاتارلىق ئون كىشى ھازىر ۋارىسلىق
قىلغان ۋاڭ، بەيسى، گۇڭ، تەيجىلىك ئۇنۋانلىرىنىڭ دەرىجىسى
چۈشۈرۈلمەي ئاتا مىراس بولۇپ قالسۇن . . . . » («چىڭ سۇلا-
لىسى ھۆكۈمەت ئىشلىرىدىن خاتىرە» نىڭ 1296 - بابى).

مىلادى 1813 - يىلى (جياچىڭنىڭ 18 - يىلى) ئەردىشىر
ۋاپات بولىدۇ. ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى بەشىر 7 - بولۇپ ۋاڭلىققا
ۋارىسلىق قىلىدۇ. جياچىڭنىڭ 18 - يىلى 2 - ئايدا ئايماق ۋاڭ
دەرىجىلىك جاساق بېيىلى بولىدۇ.

مىلادى 1820 - يىلىدىن 1828 - يىلىغىچە (جياچىڭنىڭ
25 - يىلىدىن داۋگۇاڭنىڭ 8 - يىلىغىچە) چىڭ سۇلالىسى
ھۆكۈمىتى ئەسكەر ئەۋەتىپ جاھانگىر خوجا توپىلىڭىنى تىنچلان-
دۇردى. قۇمۇل ئارقا سەپ تەمىنات بازىسىغا ئايلىنىپ، ھارۋا
- تۆگىلەر بىلەن ھەربىي تەمىنات بۇيۇملىرىنى توشۇپ بېرىدۇ.
پەقەت 1826 - يىلى بىر يىلدىلا بەشىر ئۆز رايونىدىن مىڭ دانە

كالا ھارۋىسى توپلاپ قۇمۇلدىن تۇرپانغا ھەربىي ئاشلىق يۆتكەپ
بېرىدۇ. مىلادى 1832 - يىلى (داۋگۇاڭنىڭ 12 - يىلى) بەشىر
جۇنۋاڭلىققا تەيىنلىنىدۇ. مىلادى 1864 - يىلى (تۇڭجىنىڭ 3
- يىلى) ئۆستەڭ چېپىشتا خىزمەت كۆرسىتىدۇ ۋە چىنۋاڭلىق
ئۇنۋانىغا ئېرىشىپ، قۇمۇلنىڭ ياردەمچى ئىش بېجىرىش ئامبال-
لىقىغا تەيىنلىنىدۇ.

مىلادى 1864 - يىلىدىن باشلاپ (تۇڭجىنىڭ 3 - يىلى)
شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا كەڭ كۆلەملىك دېھقانلار قوزغى-
لىڭى پارتلايدۇ. بەشىر ئۆز تەۋەلىكىدىكى تەيجى، بەگلەرگە
مۇداپىئەلىنىشنى ۋە باستۇرۇشنى كۈچەيتىشنى ئۇقتۇرىدۇ. مىلا-
دى 1864 - يىلى 9 - ئاينىڭ 29 - كۈنى (تۇڭجىنىڭ 3 -
يىلى 8 - ئاينىڭ 29 - كۈنى) قۇمۇل خۇيزۇلىرىدىن ماجاۋچې-
ياڭ، ماخۇەن قاتارلىقلار قوزغىلاڭ كۆتۈرىدۇ. بەشىر ۋە قۇمۇل-
نىڭ ئىش بېجىرىش ئامبىلى ۋېڭ لىڭلار ئەسكەر باشلاپ باستۇرى-
دۇ ۋە ماجاۋچيياڭ، ماخۇەنلەرنى ئۆلتۈرىدۇ. 10 - ئاينىڭ 2
- كۈنى تۇخۇلۇق خۇيزۇ ماتىيەنسەي قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ شۇ
جايدىكى باجگىر ئەمەلدارلارنى ئۆلتۈرىدۇ. ھەمدە جەنۇبتىكى تال-
لاچىنغا ھۇجۇم قىلىدۇ. بەشىر زەڭگى باقى، گارنىزون ئەمەلدا-
رى جاۋيىڭجېلەرنى باستۇرۇشقا ئەۋەتىدۇ. ئەڭرىتاغنىڭ تۆمۈرتى
دېگەن جايىدا ماتىيەنسەي ئۆلتۈرۈلىدۇ. بۇ چاغدا قۇمۇلدا چىڭ
سۇلالىسى ئەسكەرلىرىدىن پەقەت 500 ئەسكەر ۋە ئەنشىدىن كەل-
گەن 200 ياردەمچى ئەسكەرلا بار ئىدى. 6 - ئايدا خۇيزۇلاردىن
خېيلاۋۋا، ئۇيغۇرلاردىن سۇپۇرگە قاتارلىقلار كونا شەھەرنى ۋەي-
ران قىلىپ، ئىش بېجىرىش ئامبىلى زاڭداڭگانى ئۆلتۈرىدۇ ۋە
شەھەر ئىچىگە بېسىپ كىرىپ بەشىر ۋاڭنى تىرىك تۇتىدۇ.
مىلادى 1866 - يىلى 7 - ئايدا (تۇڭجىنىڭ 5 - يىلى 6 -

ئايدا) باركۆلدىكى ئەسكەر باشلىقى خې گوەن قۇمۇلغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن يۈجىلىڭشىياڭنى ئەۋەتىدۇ. ئۇلار شەھەرنى ئىشغال قىلىدۇ. قوزغىلاڭچىلار تۇرپانغا چېكىنىدۇ. بۇ چاغدا قوزغىلاڭ ئوتى يالقۇنلاپ كەتكەنىدى. بىشىر مىنئەن ئايماق ۋاڭىنىڭ مۇڭغۇل ئەسكەرلىرىنى ياردەمگە كېلىشكە ۋە شۇ ئارقىلىق باركۆل، قۇمۇلدىكى ئەسكەرلەر بىلەن بىرلىكتە تۇرپانغا ھۇجۇم قىلىش مەقسىتىدە چىڭ سۇلالىسى ئوفىتسېرى ئورياسوتاينى ماڭدۇرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا شۇجۇغىمۇ بىرقانچە نەپەر ئەلچى ئەۋەتىدۇ. چىڭ لۇڭنىڭ شىنجاڭغا كىرىشىنى تەكلىپ قىلىدۇ. بىراق بۇلاردىن نەتىجە چىقمايدۇ. 12 - ئايدا سۇپۇرگە جەنۇب ۋە شىمالدىكى ھەرقايسى شەھەرلەرنىڭ 5 مىڭدىن ئارتۇق قوزغىلاڭچىلىرىنى باشلاپ قۇمۇلغا ھۇجۇم قىلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ مۇئاۋىن لەشكەر باشلىقى لىڭ شىياڭ 3 مىڭ ئەسكەرنى، شاسىلىم بەگ 5 مىڭ ئەسكەرنى باشلاپ ئالدىغا چىقىدۇ. نەتىجىدە ئۇلار ليۇشۇچۇەندە پۈتۈنلەي ھالاك بولىدۇ. شۇ چاغدا بەزى كىشىلەر بىشىرنى قېچىپ كېتىشكە دەۋەت قىلغان. بىشىر: «بىز ئەجدادلىرىمىزدىن تارتىپ تەڭرىنىڭ شەپقىتى بەلەن بۇ يەردە تۇردۇق، ئەمدى ئۆلۈم ئالدىدا قاچساق بولامدۇ؟» دېگەن («چىڭ سۇلالىسى تارىخىي ئارگىناللىرى» نىڭ 493 - تومى). ئۇ قالغان - قاتقان 2 مىڭ ئەسكەرنى يىغىپ سۇمقاغىدا قوزغىلاڭچىلار بىلەن قايتا ئېلىشىپ يەنە مەغلۇپ بولىدۇ. ئۆزى ئىرىك قولغا چۈشىدۇ. مىلادى 1867 - يىلى 2 - ئايدا (تۇڭجىنىڭ 6 - يىلى 1 - ئايدا) بىشىر قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇنى خىزمەت كۆرسەتكەن دەپ قاراپ ئۇنىڭغا چىنۋاڭ دېگەن نام بېرىدۇ، ھەممە 120 مىڭ سەر كۈمۈش بېرىپ شەھەر-

نى ۋە ئۇنىڭ قەبرىسىنى ياسىتىدۇ.

بىشىرنىڭ ئوغلى مۇھەممەت 8 - بولۇپ ۋاڭلىققا ۋارىسلىق قىلىدۇ. مىلادى 1867 - يىلى (تۇڭجىنىڭ 6 - يىلى) ئۇ جاساق چىنۋاڭ بولىدۇ. ئۇ پالەچ كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ قالغاچقا، ئۇنىڭ ئانىسى مېھرىبانۇ ھۆكۈم سۈرىدۇ. مىلادى 1868 - يىلى 8 - ئايدا (تۇڭجىنىڭ 7 - يىلى 7 - ئايدا) قۇمۇلنىڭ ئىش بېجىرىش ئامبىلى ۋېڭ لىڭ ئەنشى، دوڭخۇاڭلاردا ئەسكەر قوبۇل قىلىپ قۇمۇلغا قايتىپ كېلىپ قۇمۇلنى ئىدارە قىلىدۇ.

مىلادى 1873 - يىلى (تۇڭجىنىڭ 12 - يىلى كۈزدە) بەي يەنخۇ 10 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكەر باشلاپ شۇجۇدىن قۇمۇلغا كېلىدۇ. 9 - ئايدا بەي يەنخۇ قۇمۇللۇق ئۇيغۇر يۇسۇپنىڭ ياردىمىدە شەھەر ئىچىگە ھۇجۇم قىلىدۇ. 10 - ئايدا چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى شەھەر ئىچىنى ئىشغال قىلىدۇ. بەي يەنخۇ مۇھەممەت ۋە ئۇنىڭ ئانىسى مېھرىبانۇ قاتارلىقلارنى تۇرپانغا بۇلاپ قاچىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى كىچە - كۈندۈز قوغلىشىپ لياۋدۇڭغا بارغاندا مۇھەممەت ۋاڭ ئەر - خوتۇننى قۇتقۇزۇپ قالىدۇ. ۋاڭنىڭ ئانىسىنى بولسا بەي يەنخۇ تۇرپانغا بۇلاپ كېتىدۇ. كېيىن بەي يەنخۇ ياقۇپبەگكە سېتىلىدۇ. مېھرىبانۇ قۇمۇلنىڭ ئىش بېجىرىش ئامبىلى ۋېڭ لىڭنىڭ كۈچ چىقىرىشى بىلەن 1875 - يىلى (گۇاڭشۈنىڭ 1 - يىلى) قۇمۇلغا قايتىپ كېلىدۇ. ئۇ مىڭ بىر جاپا - مۇشەققەت چېكىپمۇ ئۆز ئىززىتىنى ساقلاپ قالىدۇ. ئەل جامائەت ئۇنىڭغا ئاپىرىن ئوقۇيدۇ.

بەي يەنخۇ ياقۇپبەگكە سېتىلىپ ئۆزۈن ئۆتمەي بىر قىسىم ئەسكەر ئەۋەتىپ قۇمۇلنى پاراكەندە قىلىدۇ. قۇمۇلدىكى

ئارمىيە - خەلقتىن دەككە يەپ چېكىنىدۇ. جاھانگىرلارنىڭ قوللىشى بىلەن ياقۇپبەگ شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىنى ئىگىلىۋالىدۇ. پەقەت قۇمۇل رايونىلا قۇمۇلدىكى ئارمىيە - خەلقنىڭ قولىدا قالىدۇ. ياقۇپبەگنىڭ قۇمۇلنىڭ ۋاڭى بولۇش مەقسىتى ئەمەلگە ئاشمايدۇ.

مىلادى 1876 - يىلى (گۇاڭشۇنىڭ 2 - يىلى) زوزۇڭتاڭ ئەسكەر باشلاپ كېلىپ شىنجاڭنى قايتۇرۇۋالىدۇ. جاڭ ياۋ قوماندانلىقىدىكى خېنەنلىك ئەسكەرلەر قۇمۇلنى ساقلايدۇ. كېيىن ئۇلار جەنۇبقا يۈرۈش قىلىدۇ. شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىشنىڭ پۈتكۈل كۈرشىدە قۇمۇل يەنىلا ئەسكەر ماڭدۇرۇشنىڭ بازىسى ۋە ئارقا سەپ تەمىنات بازىسىغا ئايلىنىدۇ. كېيىن زوزۇڭتاڭ چوڭ گازارمىسىنى قۇمۇلغا ئورۇنلاشتۇرۇپ قوماندانلىق قىلىدۇ. قۇمۇل خەلقى ئالدىنقى سەپكە پائال ياردەم بېرىدۇ. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى پۈتۈن شىنجاڭنى تېزلىك بىلەن قايتۇرۇۋالىدۇ.

مىلادى 1881 - يىلى (گۇاڭشۇنىڭ 7 - يىلى) مۇھەممەت ۋاڭ ۋاپات بولۇپ ئۇنىڭ ئورنىغا شامەخسۇت ئولتۇرىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قۇمۇل ۋاڭلىرى ئەجدادلىرىدىن تارتىپ ھۆكۈمەتكە سادىق بولغانلىقى، شامەخسۇت چېگرىدا جىددىيلىك پەيدا بولۇپ خىراجەت يېتىشمىگەندە پائال خىزمەت كۆرسىتىپ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۈچۈن بىر قېتىمدىلا 40 مىڭ سەر ئاشلىق پۇلىنى چىقىم قىلغانلىقىنى دەپ ئۈچ كۆزلۈك تۇزنىڭ قانىتى سانجىلغان قالپاق تارتۇق قىلىدۇ، ھەمدە چيەنچىڭمېن ئىشىكىدىن كىرىپ چىقىشقا رۇخسەت قىلىدۇ.

مىلادى 1915 - يىلى (مىنگونىڭ 4 - يىلى) شامەخسۇت بېيجىڭغا بارىدۇ. 2 - ئاينىڭ 5 - كۈنى يۈەن شىكەي شامەخسۇتقا بىرىنچى دەرىجىلىك جاخې ئوردىنى مۇكاپات بېرىدۇ. 24 -

كۈنى يەنە ئۇنىڭغا قوش مائاش بېرىپ ئالاھىدە كۆرگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. 3 - ئاينىڭ 3 - كۈنى شامەخسۇتقا ھىمايىچى سەركەردە ۋەزىپىسىنى بەرگەنلىكىنى ئېلان قىلىدۇ.

1930 - يىلى 6 - ئاينىڭ 6 - كۈنى (مىنگونىڭ 19 - يىلى) شامەخسۇت كېسەل بىلەن ئالەمدىن ئۆتىدۇ. ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى نەزەرگە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ۋاقتىدا فۇگوگۇڭلۇق ئۇنۋانى بېرىلگەنىدى. مىنگونىڭ 4 - يىلى 2 - ئاينىڭ 5 - كۈنى يۈەن شىكەي ئۇنىڭغا بېيسىلىق ئۇنۋانى بەرگەنىدى. 1928 - يىلى چىنۋاڭلىققا كۆتۈرۈلگەنىدى. 1929 - يىلى (مىنگونىڭ 18 - يىلى) جىن شۇرېن ئۇنىڭغا ئۆلكىلىك مەھكىمىنىڭ مەسلىھەتچىسى دېگەن ۋەزىپىنى بېرىپ ئۇنىڭ يەر - زېمىنىنى ۋە ئىمتىيازىنى ئەمەلدىن قالدۇرىدۇ. نەتىجىدە دېھقانلار قوزغىلىڭى تۇپەيلىدىن ئەمەلگە ئاشمايدۇ. 1932 - يىلى (مىنگونىڭ 21 - يىلى) «12 - ئاپرېل» ئۆزگىرىشىدىن كېيىن شېڭ شىسەي نەزەرنى ماشىنا بىلەن قۇمۇلغا قايتۇرىدۇ. 1934 - يىلى 9 - ئايدا (مىنگونىڭ 23 - يىلى) نەزەر ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

قادىر سوپى تەرجىمىسى

(«قۇمۇل تارىخ ماتېرىياللىرى» 1 - توپلامدىن ئېلىندى)

تۇرپان جۇڭۋاڭى ئىمىن خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى

مۇھەممەت ئىمىن

چىڭ سۇلالىسى مەركىزى ھۆكۈمىتى چيەنلۇڭنىڭ 20 ـ
يىلى (مىلادى 1755 ـ يىلى) جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ توپىلـ
ڭىنى تىنجىتقاندىن كېيىن، غەربىي شىمال چېگرىسىنى ئاساسىي
جەھەتتىن مۇقىملاشتۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە مۇسۇلمانلار
رايونى (ھازىرقى جەنۇبىي شىنجاڭ رايونى) دىكى چوڭ ـ كىچىك
خوجىلارنىڭ توپىلىڭىنى بېسىقتۇرۇپ، شىنجاڭدا بىر يۈرۈش
ھۆكۈمرانلىق ئورگانلىرىنى تەسىس قىلدى. چىڭ سۇلالىسى
مەركىزى ھۆكۈمىتى ئۆزلىرىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرد-
شىدە زور كۈچ چىقارغان قۇمۇل، تۇرپان رايونلىرىدا جاساق
تۈزۈمىنى، جەنۇبىي شىنجاڭدا بولسا ئەسلىدىكى بەگلىك تۈزۈمـ
ىنى يولغا قويدى.

تۇرپان بېگى ئىمىن خوجا قۇمۇلدىكى ئەبەيدۇللادىن كېيىن
ئىككىنچى بولۇپ چىڭ سۇلالىسى تەرەپكە ئۆتكەن يەرلىك ھۆكۈمـ
دار. 1732 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى تۇرپان رايونىـ
دىن چېكىنگەندە، ئىمىن خوجا تۇرپان پۇقرالىرىدىن ئون مىڭغا
يېقىن كىشىنى باشلاپ خېشى رايونىدىكى ئەنشىغا كۆچۈپ كېتىـ
دۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ خېشى رايونىدىكى قوشۇنلىـ

رى ئاساسەن تۇرپاندىن كۆچۈپ بارغان مۇشۇ ئۇيغۇرلار ئىچىدىن
تەشكىل قىلىنغانىدى. مەنسەپ دەرىجىسى بويىچە ئېيتقاندا ئىمىن
خوجا «گۇڭ» لۇققا ئېرىشكەن تۇنجى يەرلىك ئاقسۆڭەك ئىدى.
شۇ چاغدا چىڭ سۇلالىسى مەركىزى ھۆكۈمىتى ئۇنىڭغا «جاساق
فۇگوگۇڭ» دېگەن نامنى بەرگەنىدى. چىڭ سۇلالىسى مەركىزى
ھۆكۈمىتى ئىمىن خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنى نېمە ئۈچۈن
شۇنچىۋالا ئەتىۋارلاپ ئىشقا قويىدۇ؟ بۇ ھەقتە تەپسىلىي توختىـ
لىشقا توغرا كېلىدۇ.

تارىختىن ئازراق خەۋىرى بار كىشىلەر پادىشاھ چيەنلۇڭنىڭ
چوڭ ـ كىچىك خوجىلارنىڭ بۆلگۈنچىلىك خاراكتېرىدىكى توپىـ
لىڭىنى تىنجىتىپ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەنلىكى ئۈستىدە
توختالغاندا، ھامان بۇ جەھەتتىكى تۆھپىنى چېگرىنى تىنچلاندۇرـ
غۇچى سانغۇن جاۋ خۇيىنىڭ نامىغا يازىدۇ. بۇنداق قىلىشقۇ توغـ
را، لېكىن بۇنداق بولغاندا تازا ئەتراپلىق بولمايدۇ. تۇرپاندىكى
ئۇيغۇرلارنىڭ سەردارى ئىمىن خوجىنىڭ شۇ قېتىمقى بىرلىككە
كەلتۈرۈش جەريانىدا ئوينىغان مۇھىم رولىنىمۇ يوققا چىقىرىشقا
بولمايدۇ. ئىمىن خوجا بۇ قېتىمقى بىرلىككە كەلتۈرۈشتە ئالاھىـ
دە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن پادىشاھ چيەنلۇڭ ئۇنىڭغا
تېگىشلىك مەمۇرىي ۋەزىپە ۋە پەخرى نام بەرگەن ھەم مەرتىۋىسى
يىلمۇ ـ يىل ئۆستۈرۈلگەن، شۇنداقلا سىزما سۈرىتى جۇڭنەنخەيـ
دىكى بىنەپشە نۇر راۋىقىغا ئېسىلغانىدى. چيەنلۇڭ خان ئۇنىڭغا
«بىلگىنىنى ئېيتماي قالمايدۇ، ئېيتقانلىرىنىڭ نامۇۋاپىق يېرى
يوق» دەپ بېغىشلىما يېزىپ بەرگەن.

ئىمىن خوجىنىڭ ئاتىسى نىياز خوجا تۇرپاننىڭ چوڭ ئاخۇنى
بولۇپ، ئىمىن خوجا دەۋرىگە كەلگەندە ئۇ پۈتۈن ئائىلىسى بىلەن
لۇكچۈنگە كۆچۈپ كېلىپ، بۇ جايدا ئولتۇراقلاشقان. بۇ چاغدا

لۇكچۇن شەرقىي موغۇلىستاننىڭ سويۇرغاللىق زىمىنلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، «تۇمەنچى» (تۇمەنبەگ) قويۇلغان بەگلىك ئىدى. بۇنىڭ بىلەن بۇ جاي قارا غوجا، تۇرپان، چالىش (قارا شەھەر) قاتارلىق جايلارنىڭ مەركىزىگە ئايلانغانىدى.

1720 - يىلى چىڭ سۇلالىسى خانى كاڭشى قوشۇن ئەۋەتىپ، جۇڭغارلارنىڭ سەردارى سىۋان ئاراپتاننىڭ بۆلگۈنچىلىكىگە جازا يۈرۈشى قىلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى قۇمۇلدىن يولغا چىقىپ، لۇكچۇنگە كەلگەندە ئىمىن خوجا پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇپ، چىڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىدۇ. كېيىن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئۈرۈمچىدىن چېكىنىپ تۇرپان ئەتراپلىرىغا ئورۇنلاشقاندا ئىمىن خوجا ئۇلارغا ھەمكارلىشىپ بوز يەر ئېچىپ، تېرىقچىلىق قىلىشقا ياردەملىشىدۇ.

18 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى چىڭ سۇلالىسى راسا قۇدرەت تاپقان دەۋر ئىدى. پادىشاھ چيەنلۇڭ قوشۇن ئەۋەتىپ جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ سەردارى داباچىغا جازا يۈرۈشى قىلىشقا بەل باغلايدۇ. 1755 - يىلى تېخى خېشى رايونىنىڭ ئەنشى دېگەن جايىدا تۇرۇۋاتقان ئىمىن خوجا 300 دەك ئەسكىرى بىلەن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا ھەمكارلىشىپ جەڭ قىلىپ، ئىلى رايونىغىچە بارىدۇ. بۇ يۈرۈشتە ئىمىن خوجا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن مەرتىۋىسى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ «دۆلەتنى تېنچلاندۇرغۇچى گۇڭ» لۇققا ئۆستۈرۈلىدۇ.

چوڭ - كىچىك خوجىلار توپىلىڭى تېنجىتىلغاندىن كېيىن، ئىمىن خوجا جۇنۋاڭلىققا ئۆستۈرۈلۈپ قەشقەر ۋە يەكەننىڭ ھاكىمبەگلىكىگە تەيىنلىنىپ، بۇ يەردە ئىش بېجىرىدۇ. 1763 - يىلى چىڭ سۇلالىسى مەركىزى ھۆكۈمىتىنىڭ يارلىقى بىلەن

لۇكچۇنگە قايتىپ كېلىدۇ.

ئىمىن خوجا ئۆمرىدە ئىككى قېتىم بېيجىڭغا بېرىپ پادىشاھ چيەنلۇڭ بىلەن كۆرۈشۈشكە مۇيەسسەر بولغان. يەنى 1764 - يىلى 1 - قېتىم بارغان. 1767 - يىلى 2 - قېتىم بېيجىڭغا بارغان ۋە بۇ يەردە بەش يىلغا يېقىن تۇرۇپ ئاندىن تۇرپانغا قايتىپ كەلگەن.

ئىمىن خوجىنىڭ ھاياتىدىكى ئەڭ چوڭ تۆھپىسى شۇكى، ئۇ سىۋان ئاراپتان، داباچى، ئامورسانا، مەخلىك، بۇرھانىدىن، خوجا جاھان قاتارلىق كۈچلەرنىڭ بۆلگۈنچىلىك خاراكتېرىدىكى ھەرىكەتلىرىگە ئۆز ئەمەلىيىتى ئارقىلىق قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش، چېگرا رايونىنىڭ ئەمىنلىكىنى كاپالەتلەندۈرۈش قاتارلىق جەھەتلەردە زور تۆھپىلەرنى قوشقان.

1. ئىمىن خوجىنىڭ بەگلىك مەنسىپىنى قولغا كەلتۈرۈش جەريانى ھەققىدىكى خەلق ئىچىدە ساقلانغان تارىخىي بايانلار

ئىمىن خوجا (يەرلىك تىلدا ئىمىن تۆرە، ئىمىن سوپى، ئىمىن ھېكىمبەگ، ئىمىن ۋاڭ دەپمۇ ئاتىلىدۇ). تۇرپان ئاستانىدىن بولۇپ، مىلادى 1694 - يىلى تۇغۇلۇپ، مىلادى 1777 - يىلى ۋاپات بولغان. ئىمىن خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىدىن 13 كىشى 6 ئەۋلاد بولۇپ، 200 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە تۇرپان، پىچان، توقسۇن ئۈچ ناھىيە ھەم جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭدىكى ئوندىن ئارتۇق ۋىلايەت، ناھىيىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان.

ئىمىن خوجىنىڭ تۇرپاننىڭ بېگى ئەخمەت باقى (كېپىش بەگ) نى تەختتىن چۈشۈرۈپ، ئۆزى ئايماق بېگى بولغانلىقى ھەققىدە مەن لۇكچۇن ۋە ئۈرۈمچىدىكى بىر قىسىم ئوقۇمۇشلۇق

زاتلاردىن تۆۋەندىكى پاكىتلارنى ئىگىلىدىم. ئۇنىڭ بىرىدە مۇنداق دېيىلىدۇ:

پىچاننىڭ لۈكچۈن دېگەن يېرىدە ئەخمەت باقى (كېپىش بەگ) دېگەن كىشى پۈتۈن تۇرپانغا بەگ بولۇپ تۇرغان بولۇپ، ئۇ ئۆز ئوردىسىنىڭ ھەشەمەتلىكلىكىنى كۆز - كۆز قىلىش ئۈچۈن «ئاسماندا ئەۋلىيا، ئەنبىيالار قەسىرى بولسا، يەردە مېنىڭ ۋەزىر - ۋۇزرالار سارىيىم بار» دەپ ماختانغان. ئەخمەت باقى بەگ مال - دۇنياغا تويمايدىغان، چىرايلىق ئاياللارنى كۆرسە ئاياق ئاستى قىلىدىغان، خەلقنىڭ تۇرمۇشى بىلەن قىلچە كارى بولماي، ئەكسىچە ئۇلارغا زورلۇق - زومبۇلۇق قىلىدىغان سۈرۈن ئەلەتلىك، ياۋۇز تەبىئەتلىك كىشى بولغانلىقى ئۈچۈن خېلى بۇرۇنلا پۇقرالارنىڭ نەزىرىدىن چۈشۈپ كەتكەنىدى.

ئىمىن خوجا تۇرپاندىكى ئەڭ چوڭ فېئودال سوفى خوجىنىڭ نەۋرىسى بولۇپ، كىچىكىدىنلا تەسەۋۋۇپ (سوفىزم) تەربىيىسى ئېلىپ، كېيىنكى كۈنلەردە بوۋىسىنىڭ ئىشانلىقىغا ۋارىسلىق قىلىپ، نۇرغۇن مۇرىت (سوفى) قوبۇل قىلغان.

1718 - ، 1719 - يىللىرى ئەخمەت باقى بەگ (كېپىش بەگ) ئىمىن خوجىنىڭ نۇرغۇن مۇرىت قوبۇل قىلغانلىقىنى ئۆزىگە نىسبەتەن تەھدىت دەپ بىلىپ، ئوردىدىكى يېقىنلىرىنىڭ مەسلىھەتى بويىچە، ئىمىن خوجىنى ئوردىغا چاقىرتىپ قەتلى قىلماقچى بولىدۇ. ئىمىن خوجا ئوردىغا كىرىپ، ئەخمەت باقى بەگكە سالام بەرگەندە، بەگنىڭ كەينىدە ئولتۇرغان ئۈچىنچى ئايالى ئىمىن خوجىغا تۇققان بولغانلىقى ئۈچۈن قولىنى ئۆزىنىڭ بوينىغا سۈركەش ئىشارىتى بىلەن ئىمىن خوجىنىڭ قەتلى قىلىنىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ. ئەقىللىق ئىمىن خوجا ئەھۋالنىڭ خەتەرلىكلىكىنى سېزىپ «مىنگەن ئېتىم بەك شاش ئىدى، جايلاشتۇرۇپ قويۇپ كىرگەن بولسام» دەپ ئىجازەت ئېلىپ، قېچىپ كېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىمىن خوجا لۈكچۈننىڭ غەربىدىكى پايانسىز يۇلغۇنلۇق ۋە قۇمۇشلۇق جاڭگال ئىچىدە پاناھلىنىپ، مۇرىتلىرى بىلەن مەخپىي ئالاقىلىشىپ، ئەخمەت باقى بەگدىن ھوقۇق تارتىۋالماقچى بولۇپ، پۇرسەت كۈتىدۇ. ئەخمەت باقى بەگنىڭ چېرىكلىرى ئىمىن خوجىنى ئىزلەپ تاپالمايدۇ. ئارىدىن بىرەر يىلدەك ئۆتكەندىن كېيىن، ئەخمەت باقى بەگ بىخۇتلىشىپ قالىدۇ. ئىمىن خوجا مۇرىتلىرى ئارقىلىق ئەخمەت باقى بەگنىڭ ئۇۋغا چىقىپ كەتكەنلىك پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، نەچچە يۈزلىگەن مۇرىتلىرىنى باشلاپ بېرىپ، تۇيۇقسىز ئوردىنى ئىگىلەپ ھوقۇق تارتىۋالىدۇ. بۇ ئەھۋال تەخمىنەن 1719 - ، 1720 - يىللىرى بولغان. ئەخمەت باقى بەگ ئۇۋدىن قايتىپ كېلىۋېتىپ، ئوردىنىڭ ئىمىن خوجا تەرىپىدىن ئىشغال قىلىۋېلىنغانلىقىنى بىلىدۇ ۋە سىركىپ بوۋدا مۇنارىنىڭ ئۈستىگە چىقىۋېلىپ سىرتتىن ياردەم كۈتمەكچى بولىدۇ.

لېكىن ئەقىللىق ئىمىن خوجا ئەخمەت باقى بەگنى ئۇنىڭ ئۆز ئادەملىرى ئارقىلىق ئالداپ، پەسكە چۈشۈرۈپ قەتلى قىلدۇ.

يەنە بىر ھېكايىتتە مۇنداق بايان قىلىنغان: ئىمىن خوجىنىڭ ئاتىسى نىياز خوجا ھازىرقى تۇرپان شەھىرىنىڭ ئاستانە يېزىسىدىكى تەيزاڭ بۇددا مۇنارى يېنىدىن ئۆتىدىغان كونا يولنىڭ جەنۇبىدىكى ھويلىدا ئولتۇرۇشلۇق ئىدى. قۇتلۇق قاراخان ۋاپات بولغاندا جەسىتى ئاستانىغا قويۇلۇپ، بۇ جاينىڭ نامى ئەلپاتتاھ خوجام دەپ ئاتالغان. كېيىنكى ۋاقىتلاردا نىياز خوجا مۇشۇ خوجامنىڭ سەپتەگۇرى (ئىزباسارى) بولغان.

1718 - ، 1719 - يىللىرى لۈكچۈن بېگى كېپىش بەگ

(ئەخمەت باقى) چۈش كۆرۈپتۇ. چۈشىدە لوكچۇندىكى پۇقرالار قوزغىلىپ ئۇنى تەختتىن چۈشۈرۈپتۇ. كېپىش بەگ ئوردا ئۆلىمالىرى ۋە مۇنەججىملىرىنى چاقىرتىپ چۈشىگە تەبىر ئېيتىپ بېرىشنى تاپىلاپتۇ. ئۆلىمالار بەگلىككە قاراشلىق ئاھالىلەر ئىچىدىن نام ئاتىقى بولغان كىشىلەرنى تۇتقۇن قىلىش ھەققىدە مەسلىھەت بېرىپتۇ. نەتىجىدە، كېپىش بەگ پەرمان چۈشۈرۈپ بەگلىك تەۋەسىدىن 700 دەك ئادەمنى تۇتۇپ قاماپ قويۇپتۇ. كېپىش بەگ ئوردا مۆتىۋەرلىرىگە يەنە كىم قالدى؟ دەپ سوئال قويۇپتۇ. ئوردا ئەمەلدارلىرى ئىمىن خوجا تۇتۇلماي قالدى، دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. ئىمىن خوجا دىن ئىلمىدە كامالەتكە يەتمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۆزى كېلىشكەن، قاۋۇل، قولىدىن ئىش كېلىدىغان ئادەم ئىكەن.

كېپىش بەگ ئىشنى چىرايلىقچە تۈگىتىش ئۈچۈن، ئىمىن خوجىنىڭ ئائىلىسىگە چېرىك ئەۋەتىپ ئۇنى كېپىش بەگنىڭ مېھمانغا چاقىرغانلىقىنى ئوقتۇرۇپتۇ. ئىمىن خوجىنىڭ ئاتا - ئانىسى ئۇلارنىڭ ئىمىننى تۇتقىلى كەلگەنلىكىنى بىلىپ قاپتۇ - دە، چېرىكلەرنى مېھمان قىلىپ، ئوغلىنى دەرھال چىقىرىپ بەرمەپتۇ. نىياز خوجا چېرىكلەر كەتكەندىن كېيىن ئوغلىغا: «يولدا ئالدىرىماي ماڭغىن، نامازشامغا ئۈلگۈرۈپ ئوردىغا كىرسەڭ بولىدۇ» دەپتۇ. ئىمىن خوجا يولدا ئالدىرىماي - تېنىمەي مېڭىپ، ناماز شامدىن تارىغاندا ئوردا ئالدىغا كەپتۇ - دە، مىنگەن ئېتىنى ئوردا ئالدىغا باغلاپ قويۇپتۇ. ئىمىن خوجا ئوردىغا كىرگەندە، كېپىش بەگنىڭ ئىمىن خوجا بىلەن بىر مەھەللىلىك بولغان 3 - ئايالى بار ئىكەن. ئىمىن خوجا كېپىش بەگ بىلەن سالام - سائەت قىلىشقاندىن كېيىن، كېپىش بەگنىڭ ئايالى ئىمىن خوجىغا ئۇنىڭ ئۆلتۈرۈلىدىغانلىقىنى ئىشارەت قىپتۇ.

ئىمىن خوجا چىرايىنى ھېچقانداق ئۆزگەرتمەي تۇرۇپ «مىنگەن ئېتىم بەك شاش ئىدى، يېنىغا مىنگۈدىن بۆلەك ئادەمنى يولاتمايدۇ، ئوردا قوۋۇقىغا باغلاپ قويۇپتىمەن، ئاتنى ئېغىلغا ئەكىرىپ قوياي» دەپ كېپىش بەگدىن ئىجازەت ئالغاندىن كېيىن، ئوردىدىن چىقىپ كەتمەكچى بوپتۇ. ئەمەلىيەتتە ئىمىن خوجا ئوردىدىن چىقماي، ئوردىنىڭ ئۈستىگە چىقىپ، تامدىن سېيرىلىپ، ئوردىنىڭ كەينىدىكى مېۋىلىك باغقا چۈشۈپتۇ. كېپىش بەگ شۇنچە كۆپ ساقلىسىمۇ ئىمىن خوجىنىڭ ئوردىغا كىرمىگەنلىكىنى كۆرۈپ، ھەممە جاينى ئاقتۇرۇشقا پەرمان چۈشۈرۈپتۇ. چېرىكلەر ئوردا ئەتراپى ۋە باغنى ئاقتۇرۇپتۇ. بۇ چاغدا ئىمىن خوجا بىر تۈپ مېۋىلىك دەرەخنىڭ ئۈستىگە چىقىۋالغان ئىكەن. چېرىكلەر باغنى ئاقتۇرۇپ ئۇنى تاپالماي كەتكەندىن كېيىن، ئىمىن خوجا باغنىڭ سۇغۇچى ئارقىلىق قېچىپ، ئۈدا ئۈچ كۈن ئوردا ئەتراپىدىكى زىرائەتلەرنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇنۇپ، تۆتىنچى كۈنى ئاستانىدىكى ئائىلىسىگە قايتىپ كەپتۇ. نىياز خوجا ئوغلىنى يوشۇرۇۋېتىشنىڭ ئامالىنى قىلىپتۇ.

قۇتلۇق قاراخاننىڭ قەبرە تولۇقىغا گەزماللار ئارتىلغان بولۇپ، نىياز خوجا ئوغلىنى ئەنە شۇ گەزماللار ئاستىغا يوشۇرۇپ قويۇپتۇ. ئارىدىن بىر ئايغا يېقىن ۋاقىت ئۆتكەندە ئىمىن خوجىنى ئوردا چېرىكلىرىنىڭ تۇتالمايۋاتقانلىقىنى بىلگەن يېڭى تۇر مەھەللىسىدىكى بىر ئاغىنىسى ئۇنىڭغا «ئىمىن، سەن قېچىپلا يۈرەمسەن؟ ئادەم توپلاپ ئۇنى بىر نەرسە قىلىۋەتسەڭ بولمامدۇ» دەپتۇ. بۇ گەپتىن روھلانغان ئىمىن خوجا يېڭى تۇر مەھەللىسىدىن (ھازىرقى تۇرپان شەھەر ئاستانە يېزا 3 - كەنت) 30 ئادەم يىغىپتۇ. بۇ تارىختا «30 تازلار» دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە. بۇ ئەھۋالنى بىلگەن نىياز خوجا ئەلپەتتاھ خوجام ئىچىگە ھېلىقى

30 ئادەمنى يىغىپ، بارماقلىرىنى قىزدۇرۇپ، يوتىلىرىغا باس-
تۇرۇپ قەسەم قىلدۇرۇپتۇ. نىياز خوجا كېپىش بەگنى ئاغدۇرۇ-
ۋېتىش ئۈچۈن، ئىمىن خوجىلارنى كېپىش بەگ ئىشكارغا چىقىپ
كەتكەندىن كېيىن، ئوردىغا بېسىپ كىرىش ھەم كېپىش بەگ
قاماپ قويغان 700 ئادەمنى قويۇۋېتىش، كېپىش بەگ ئوۋدىن
قايتىپ كەلگەندە، بىر نەچچە كۈن ئوردىدا جىم تۇرىۋېلىپ،
ئەھۋالنى كۈزىتىش، ئۇنىڭغا ياردەم قىلىدىغانلار ئازايغاندا، ئور-
دىدىن چىقىپ قوغلاپ، زەربە بېرىپ، كېپىش بەگنى ئۆلتۈرىۋې-
تىشنى ئورۇنلاشتۇرۇپتۇ ھەم مەھەللىدىن ياخشى ئات ۋە قورال
جابدۇقلارنى ئۇلارغا سەپلەپ بېرىپتۇ. نەتىجىدە، ئاستانە يېڭى
تۇر مەھەللىسىدىن لۈكچۈنگە ھۇجۇم قىلغان 30 كىشى ئانچە
توسالغۇسىزلا ئوردىنى ئىگىلەپتۇ. كېپىش بەگ شىكاردىن قاي-
تىپ كېلىپ، بەگ ئوردىسىنىڭ قولدىن كەتكەنلىكىنى بىلىپ،
ئۈچ - تۆت كۈنگىچە ئېلىشىپ باققان بولسىمۇ، ئۇنىڭغا ياردەم
بەرگۈچىلەر ئازىيىپ كېتىپتۇ. ئەسلىدە شىكارغا بىللە ئېلىپ
چىققان 15 لەشكەردىن 5 لەشكەر قېچىپ كېتىپ، 10 لەشكەرلا
قالغانىكەن. بۇ ئەھۋالنى بىلگەن ئىمىن خوجا ناغرا - سۇناي
چالدۇرۇپ، ئوردا ئىچىدىكى بىرنەچچە يۈز كىشى بىلەن چىقىپ
كېپىش بەگكە ھۇجۇم قىپتۇ. ئىمىن خوجىنىڭ ئادەملىرى كې-
پىش بەگ ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرىنى سىركىپكىچە قوغلاپ بارغاندا،
كېپىش بەگ سىركىپ بۇددا مۇنارىنىڭ ئۈستىگە چىقىۋېلىپ،
قارشىلىق كۆرسىتىپتۇ. ئىمىن خوجىنىڭ ئادەملىرى مۇنار ئۈس-
تىدە كېپىش بەگنى ئۆلتۈرۈپ، لۈكچۈن بەگلىكىنىڭ ھوقۇقىنى
تارتىۋاپتۇ. بۇ تارىخىي رېئاللىقنى رىۋايەت قىلغۇچىلار بۇ ھەقتە
يەنە مۇنداق دەيدۇ: بىز كىچىك چاغلاردا سىركىپ مۇنارى ئۈس-
تىگە چىققاندا بۇ يەردىكى ئوقۇمۇشلۇق پىشقەدەملەر مۇنار ئۈستە-

دىكى قارىيىپ كەتكەن جاينى كۆرسىتىپ، مانا بۇ كېپىش بەگ-
نىڭ ئۆلتۈرۈلگەن جايى دېگەنىدى.

ئىمىن خوجا لۈكچۈنگە بەگ بولغاندىن كېيىن، كېپىش
بەگنىڭ 3 - ئايالىنى ئۆزىگە خوتۇن قىلىۋاپتۇ. بەگلىكنى تارتى-
ۋېلىشتا خىزمەت كۆرسەتكەن يېڭى تۇر مەھەللىسىدىكى 30 ئا-
دەمنىڭ تۇرمۇشىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئەسلىدە ئەلپەتتاھ خوجامنىڭ
ۋەخپە يېرىنى سۇغۇرۇشقا ئاجرىتىلغان بىر ئېرىق سۇنى ئىككىگە
بۆلۈپ، ئىككى ئېرىق قىپتۇ. بىر ئېرىق سۇنى ئەلپەتتاھ خوجام-
نىڭ ۋەخپە يېرىگە، يەنە بىر ئېرىق سۇنى يېڭى تۇر مەھەللىسىگە
ئاجرىتىپ بېرىپتۇ.

2. ئىمىن خوجا ھەققىدىكى رەسمىي تارىخىي خاتى-رىلەر

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يېزىلغان بىر قىسىم تارىخىي كىتاب-
لاردا ئىمىن خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ھەققىدە خاتىرىلەر قال-
دۇرۇلغان.

«مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» دېگەن كى-
تابتا: «ئىمىن خوجا تۇرپانلىق ئۇيغۇر ئىدى. ئۇنىڭ بوۋىسى
سوفى خوجا قاراغۇجا دېگەن جاينىڭ ئاخۇنى، ئاتىسى نىيازمۇ
تۇرپاننىڭ چوڭ ئاخۇنى ئىدى. ئىمىن خوجا جەمەتىدىكىلەر لۈك-
چۈندە ئولتۇراقلاشقانىدى. كاڭشىنىڭ 59 - يىلى بۈيۈك قوشۇن
(چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى) تۇرپاندىن ھال سورىغاندا ئىمىن خوجا
لۈكچۈندە تەۋەلىك بىلدۈرگەنىدى. بۈيۈك قوشۇن تۇرپاندىن قاي-
تىپ كەتكەندە، جۇڭغارلار ئۇلارنى قارا شەھەرگە كۆچۈپ كې-
تىشكە قىستىدى، ئۇيغۇرلار ئۇنىماي رەت قىلىپ، ئىچكىرىگە
قوشۇلماقچى بولدى، ھەمدە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدىن ئەس-
كەر ئەۋەتىپ ھەمدەم بولۇشنى تەلەپ قىلىپ، ئەلچى ئەۋەتكەند-

دى» دەپ خاتىرىلەنگەن.
يۇڭجېڭنىڭ 4 - يىلى (مىلادى 1726 - يىلى) ئۇيغۇرلار-
نىڭ ئاقساقىلى توختى ماموت ئۇيغۇرلاردىن 600 دەك كىشىنى
باشلاپ ئىچكىرىگە كۆچۈپ كېتىدۇ. بۇ چاغدا لۈكچۈندىكى 10
مىڭغا يېقىن ئۇيغۇر ئاھالىسى كۆچۈپ كېتىشنى خالىماي تۇرىۋا-
لىدۇ. ئۇلار ئېمىن خوجىنىڭ تەۋەلىكىدىكى ئاھالىلار ئىدى.
«مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ ئومۇمى تەزكىرىسى» نىڭ يەنە بىر يېرىدە
مۇنداق خاتىرىلەنگەن: «كاڭشىنىڭ 58 - يىلى ئېمىن خوجا
پىچاننىڭ ھاكىم بېگى ئىدى. جۇڭغارلارنىڭ بوزەك قىلىشىغا
چىداپ تۇرالمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇيغۇرلارغا باشلامچىلىق قىلىپ،
تەۋەلىك بىلدۈرۈپ ئىچكىرى (چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى - ئا)
گە قارام بولدى». «چىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرى» دىكى كاڭ-
شى يىلنامىسى 58 - يىلى 8 - ئاي جىيازى ماددىسىدا مۇنۇلار
يېزىلغان: «ئۇيغۇرلارنىڭ باشلىقى 300 ئادەم بىلەن تەۋە بول-
دى». يۇقىرىدىكى ئىككى پارچە تارىخىي ماتېرىيالدا بايان قىلىن-
غان مەزمۇنلار بىردەك بولۇپ، ئېمىن خوجا جۇڭغار ئاقسۆڭەك-
لىرى تۇرپانغا ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ بۇلاڭچىلىق بىلەن شۇغۇل-
لانغاندا ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش مەيدانىدا تۇرغان. «شىن-
جاڭ ئىجتىمائىي تارىخ تەتقىقاتى» نىڭ 24 - بېتىدە مۇنۇلار
خاتىرىلەنگەن: «1720 - يىلى چىڭ سۇلالىسى ئارمىيىسى تۇرپان-
غا كېلىپ ئورۇنلاشقاندا، ئېمىن خوجىنىڭ ئىككى ئاكىسى لۈك-
چۈندە ئىچكىرى ئۆلكىگە قارام بولدى». «مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ
ئومۇمىي تەزكىرىسى» دە، «ئېمىن خوجا چىڭ سۇلالىسىگە قارام
بولغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ تەقدىرىنى چىڭ سۇلالىسىگە چەمبەر-
چەس باغلىدى. چىڭ سۇلالىسى ئارمىيىسى شۇنچە ئۇزۇن يول
يۈرۈپ، يۇمىندىن ئۆتۈپ، شىنجاڭغا كېلىشتە چېرىكلەرنى ئاش-

لىق بىلەن تەمىنلەپ، ئات - ئۇلاغلارنى بېقىش ناھايىتى قول
تۇتىدىغان قىيىن مەسىلە ئىدى. تۇرپاننىڭ ھاۋاسى ياخشى، تۇپ-
رىقى مۇنبەت ئىدى. ئېمىن خوجا ئۆزىگە تەۋە ئاھالىلەرنى تەش-
كىللەپ، بوز يەر ئېچىپ، ئاشلىق تويلاپ پۈتۈن كۈچ بىلەن
خىزمەت قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئەسكەرلەرنىڭ ئاشلىق، ئوت،
سامان مەسىلىسىنى ھەل قىلدى. ئۇنىڭ بۇ تۆھپىسىنى تەقدىر-
لەش ئۈچۈن، پادىشاھ يۇڭجېڭ ئېمىن خوجىنى 20 توپ گەزمال
بىلەن مۇكاپاتلىدى، ھەمدە قول ئاستىدىكى ئاھالىلارغا 2000
سەر كۈمۈش ئىنئام قىلدى» دەپ خاتىرىلەنگەن. يۇقىرىقى كىتاب-
نىڭ «ئېمىن خوجىنىڭ تەرجىمىھالى» بابىدا مۇنداق خاتىرىلەن-
گەن: «يۇڭجېڭنىڭ 8 - يىلى (مىلادى 1730 - يىلى) ئېمىن
خوجا بوز يەر ئېچىپ، تىرىشىپ ئىشلىگەنلىكى ئۈچۈن، كۈمۈش
پۇل ئىنئام قىلىندى. يۇڭجېڭنىڭ 9 - يىلى (مىلادى 1731
- يىلى) جۇڭغارلار لۈكچۈن ۋە قاراغوجىغا ھۇجۇم قىلغاندا
ئېمىن خوجا لۈكچۈن قەلئەسى ئىچىدە تۇرۇپ، ئۇلارغا زەربە
بېرىپ چېكىندۈردى» («شىنجاڭ ئىجتىمائىي تارىخ تەتقىقاتى»
18 - بەت). «جۇڭغارلارنى تېنجىتىش تەدبىرلىرى» (بىرىنچى
جىلد 23 - ، 24 - بەتلىرى) دە قالدۇرۇلغان خاتىرىلەردە
مۇنداق دېيىلىدۇ: «يىراقنى تېنچلاندۇرغۇچى سانغۇن يۆجۈڭچى
مەلۇمات بېرىپ مۇنداق يازىدۇ: دۈشمەنلەر لۈكچۈننى 40 نەچچە
كۈن قورشىۋالغاندا، خەنزۇ، ئۇيغۇر ئەمەلدارلار ۋە ئەسكەرلەر
بىردەك ئىتتىپاقلىشىپ شەھەرنى قوغدىدى. دۈشمەنلەردىن 200
دىن ئارتۇقراقىنى يوقاتتى. . . دۈشمەنلەر لۈكچۈننى ئالالمايدى-
غانلىقىغا كۆزى يېتىپ، يېقىن ئەتراپتىكى قاراغوجا قەلئەسىنى
قورشىۋالدى. 300 دىن ئارتۇق شوتا ياساپ قەلئەگە ھۇجۇم
قىلىشقا تەييارلاندى. ئۇيغۇر ئاھالىلىرى دۈشمەنگە زەربە بېرىپ،

300 دىن ئارتۇق ئادەمنى يوقاتتى. دۈشمەنلەر بۈيۈك قوشۇننىڭ ياردەمگە كېلىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ قېچىپ كەتتى. بۈيۈك قوشۇننىڭ باش ئەمەلدارى جاڭ يەنزۇ قاتارلىقلار لۈكچۈنگە كەلگەندە، ئۇيغۇرلارنىڭ باشلىقى ئىمىن خوجا ئۇيغۇر ئاھالىلىرىنى تەشكىللەپ، قەلئە سىرتىغا چىقىپ قارشى ئېلىپ تەنتەنە قىلىشتى».

پادىشاھ يۇڭجېڭ ئىمىن خوجىنىڭ سەمىمىي، سادىق ۋە باتۇرلۇقىنى ماختاپ: «ئىمىن خوجا ۋە ئۇيغۇر ئاھالىلىرى چىن كۆڭلىدىن سۇلالىمىزگە قارايدىغان بولدى. ئۇلار دۈشمەنگە قارشى جەڭدە باتۇرلۇق، تىرىشچانلىق كۆرسەتتى. ئالدىنقى يىلى جۇڭغارلار ئۈچ قېتىم قورشاپ ھۇجۇم قىلغاندا، ئۇيغۇر ئاھالىلىرى بىلەن ھەربىيلەر تەڭ كۈچ چىقىرىپ، قارشىلىق كۆرسەتتى. پۈتكۈل قەلئەنى تولۇق ساقلىغاندىن سىرت، ئۇلارنىڭ (دۈشمەننىڭ) بىخەستەلىكىدىن پايدىلىنىپ، قايتۇرما زەربە بەردى. بىرقانچە قېتىم قېلىچۋازلىق قىلىپ، قوچاغلاشما جەڭ قىلدى. ئۇلارنىڭ بۇنداق باتۇرلۇق روھىنى ماختاشقا ئەرزىيدۇ»① دېگەن.

پادىشاھ يۇڭجېڭ: «تۇرپان ئاھالىلىرى بىرنەچچە نۆۋەت دۈشمەنگە زەربە بەردى. ئۇلار دۈشمەنلەرنىڭ راسا غەزىپىنى كەلتۈردى. بۇنىڭدىن كېيىن، دۈشمەنلەرنىڭ تۇرپانغا پاراكەندىچىلىك سېلىش مۇمكىنچىلىكى بار» دەپ قاراپ، ئىمىن خوجىغا تەۋە بولغان بىر تۈمەنگە يېقىن ئاھالىنى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ گۇاجۇ ناھىيىسىگە كۆچۈرمەكچى بولىدۇ. 1732 - يىلى ئىمىن خوجا چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ شەرققە كۆچۈش تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، 10 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ۋە 17 - كۈنلىرى لۈكچۈن، سىركىپ، قاراغوجا، مۇرتۇق، سۇ بېشى، لەمجىن،

كىچىك ئاستانە، پىچان، شۆگە، ياڭخې، تۇيوق، تۇرپان، ئاستانە، خاندۇ قاتارلىق جايلاردىكى 8000 غا يېقىن ئاھالىنى باشلاپ يولغا چىقىدۇ. قىش پەسلى يېتىپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن، قۇمۇلنىڭ تاشمىلىق دېگەن يېرىدە قىشنى ئۆتكۈزۈپ، ئىككىنچى يىلى باھاردا گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى ئەنشىنىڭ گۇاجۇ دېگەن يېرىگە كېلىپ ماكانلىشىدۇ.

تۇرپان ئۇيغۇرلىرى ئىمىن خوجا باشچىلىقىدا گۇاجۇغا كۆچۈپ 20 يىل ئۆتكەندىن كېيىن، 1755 - يىلى يەنە ئىمىن خوجا باشچىلىقىدا لۈكچۈنگە قايتىپ كېلىدۇ. شۇ يىلى يەنە تۇرپاننىڭ تارخان بېگى مەڭلىك 1000 ئائىلىنى باشلاپ، چىڭ سۇلالىسىگە تەۋە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ئىمىن خوجا بىلەن تارخان بەگ مەڭلىككە تۇرپاننى تەقسىم قىلىپ بېرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن تۇرپاننىڭ شەرقىي قىسمى چېگرا قىلىنىپ، پىچاندىن قاراغوجىغىچە ئىمىن خوجا باشقۇرىدىغان، توقسۇن ئىلانلىقتىن ئاستانىغىچە مەڭلىك باشقۇرىدىغان بولىدۇ.

1756 - يىلى تارخان بەگ مەڭلىك توپىلاڭ كۆتۈرۈپ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدىن يۈز ئۆرۈپ، مۇڭغۇل ئاقساقىلىغا قارام بولىدىغانلىقىنى جاكارلايدۇ ھەم ئىمىن خوجىغا تەھدىت سېلىپ، توپىلاڭغا قاتنىشىشنى تەلەپ قىلىدۇ. بىراق، ئىمىن خوجا ئۇنىڭغا قارشى تۇرىدۇ ھەم مەڭلىكنىڭ توپىلاڭ كۆتۈرۈپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدىن يۈز ئۆرۈگەنلىكىنى چىڭ سۇلالىسىگە مەلۇم قىلىدۇ. ئىمىن خوجا لۈكچۈندە تۇرۇپ، ئوغلى سۇلايماننى قۇمۇلغا ئەۋەتىپ، ئەسكىرىي جەھەتتىن ياردەم بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئىمىن خوجا بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇشتا ئوغلى بىلەن بىللە مەيدانى مۇستەھكەم ئىدى. ئۇنىڭ تۆھپىسىگە ئاساسەن چىڭ سۇلالىسى ئىمىن خوجىنى بەيسىلىككە، ئوغلى

سۇلايماننى گۇڭلۇق دەرىجىسىگە ئۆستۈرىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن
چىڭ سۇلالىسى لۇكچۇنگە بىر نۆۋەت ئەسكەر ئەۋەتىپ يېڭىلىپ
قالىدۇ. ئىمىن خوجا چىڭ سۇلالىسىنىڭ يېڭىلىپ قالغان ئەس-
كەرلىرى بىلەن بىللە قۇمۇلغا قايتىپ كېتىدۇ. ئىككىنچى قېتىم
بوكۇي سانغۇن باشچىلىقىدىكى مىڭدەك ئەسكەر لۇكچۇنگە قاراپ
كېتىۋېتىپ، چىڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولۇش ئۈچۈن كېتىۋاتقان
تارخان بەگ مەڭلىك قاتارلىق 12 كىشى بىلەن ئۇچرىشىپ قالى-
دۇ. بوكۇي سانغۇن تارخان بەگ مەڭلىك قاتارلىقلارنى پۈتۈنلەي
قىرىپ تاشلىغاندىن كېيىن، ئىمىن خوجا پۈتكۈل تۇرپان ئويماق-
لىقىنىڭ بىردىن بىر ھۆكۈمرانى بولۇپ قالىدۇ.

ئويرات موڭغۇللىرىنىڭ كاتتىبېشى سالاس، ماخۇس قاتار-
لىقلار 1757 - يىلى 8 - ئاينىڭ 9 - كۈنى تۇرپان بىلەن
جەنۇبىي شىنجاڭنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان ئالغۇيدىكى ئىككى
خەۋەرلىشىش پونكىتىدىكى ئالتە نەپەر ئەسكەرنى ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ.
پادىشاھ چىيەنلۇڭ خەۋەرلىشىش ئەسلىھەلىرىنى چارلاشقا مەسئۇل
بولغان ئەمەلدار مەن فۇنىڭ قوغلاپ يۈرۈپ زەربە بېرىشى كۈچ-
لۈك بولمىغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، ئىمىن خوجىغا تاڭ -
تىڭچىلارنى ئەۋەتىشنى ۋە ئەسكەر چىقىرىپ چىڭ سۇلالىسى قو-
شۇنى بىلەن ھەمكارلىشىپ، توپىلاڭچىلارنى باستۇرۇش ھەققىدە
پەرمان چۈشۈرىدۇ. ئىمىن خوجا دەرھال تاڭ - تىڭچىلارنى
ئەۋەتىدۇ ۋە ئۆزى توقسۇندا تۇرۇپ، ئەسكەرلەرگە قوماندانلىق
قىلىدۇ. پادىشاھ چىيەنلۇڭ بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ، ئىمىن
خوجىنى ئىش بېجىرىشتە كەسكىن ئىكەن دەپ ماختاپ تۆت توپ
مەخمەل بىلەن مۇكاپاتلايدۇ. مەن فو لەشكەر باشلاپ يۇلتۇزغا
كەلگەندە سالاس بىلەن ماخۇس 6 - نومۇرلۇق خەۋەرلىشىش
پونكىتىنى تالان - تاراج قىلىپ قېچىپ كېتىدۇ، پادىشاھ چىيەن-

لۇڭ باركۆلنىڭ خان ئامبىلى ۋە ئىمىن خوجىغا يارلىق چۈشۈ-
رۈپ، ئىككىسىنىڭ تەڭ لەشكەر چىقىرىپ، مەن فوغا ماسلى-
شىپ، توپىلاڭچىلارغا قوغلاپ زەربە بېرىشنى ئورۇنلاشتۇرىدۇ.
توپىلاڭچىلارنى قوغلاپ تۇتۇش ناھايىتى جاپالىق بولىدۇ.
سالاس بىلەن ماخوس يەر شارائىتىنى ناھايىتى پىششىق بىلگەچكە
ئۇلارغا زەربە بېرىش ئىنتايىن جاپالىق شارائىتتا ئېلىپ بېرىلى-
دۇ. ئىمىن خوجا ئون سەككىز ئەسكەرگە قوماندانلىق قىلىپ،
سالاس بىلەن ماخوسنى تۇتۇش ئۈچۈن 4 ئاي سەرپ قىلىپ، تاغ
- دەريالارنى بېسىپ ئۆتۈپ، چۆل جەزىرىلەردە چۈشكۈن قىلىپ،
نەچچە مىڭ چاقىرىم يول يۈرۈپ، كۆپ رىيازەتلەرنى چېكىدۇ.
ئۇلار گەرچە توپىلاڭچىلارنى يوقىتالمىغان بولسىمۇ، ئالاقىلى-
شىش پونكىتلىرىنى كۈچلۈك مۇھاپىزەت قىلىدۇ.

1700 - يىلى جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى ئۆزىنى خان دەپ
جاكارلىغان ئەخمەتنى تۇتۇپ، ئىلىغا ئاپىرىپ نەزەربەنت ئاستىغا
ئالىدۇ. ئەخمەت ئىلىدا ئىككى ئوغۇل پەرزەنت كۆرىدۇ. ئۇلار-
نىڭ چوڭىنىڭ ئىسمى بۇرھانىدىن (چوڭ خوجا) كىچىكىنىڭ
ئىسمى خوجا جاھان (كىچىك خوجا) ئىدى. لېكىن جۇڭغارلار
بۇلارغىمۇ ئەركىنلىك بەرمەيدۇ. ئەخمەت ئۆلگەندىن كېيىن ئۇلا-
رمۇ دادىسىغا ئوخشاش تۇتقۇنلۇق ھاياتىنى باشتىن كەچۈرىدۇ.
1754 - يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 19 - يىلى) جۇڭغارلارنىڭ باشلىقى
داۋاچى بىلەن ئامورسانا ئوتتۇرىسىدا ھوقۇق تالىشىش كۆرىشى
يۈز بېرىدۇ، بۇ جەڭدە كۆرەشتە ئامۇرسانا چىڭ سۇلالىسى ھۆ-
كۈمىتىگە ئەل بولىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇزۇندىن بۇيان
تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش كو-
يىدا بولۇپ كەلگەن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى مۇشۇ پايدىلىق
پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرىغا قارشى يۈرۈش

قىلىش قارارىغا كېلىدۇ. 1755 - يىلى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئىككى يۆلۈنۈش بويىچە لەشكەر تارتىپ، شۇ يىلى 5 - ئايدا ئازغىنا چېرىكلىرى بىلەن داباچى چېرىكلىرىنى گېرىن تېغىدا پۈتۈنلەي يوقىتىدۇ. داباچى ئۇچتۇرپانغا قېچىپ بېرىپ ئەسىرگە چۈشىدۇ. چىڭ سۇلالىسى داباچى ئۈستىدىن غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، ئۇچتۇرپاننىڭ مۆتىۋەرى خوجاسى بەگ بىلەن ئاقسۇنىڭ هاكىمبېگى ئابدۇل ۋاهاپ بەگنىڭ تەلىپى بويىچە، بۇرهانىدىن خوجا بىلەن خوجا جاهان خوجىنى تۇتقۇنلۇقتىن ئازاد قىلىدۇ. هەمدە بۇ ئىككى خوجىنىڭ تۆرە بولۇپ، ئۇيغۇرلار يۇرتىغا هۆكۈمران بولۇشىغا ماقۇل بولىدۇ②. لېكىن چىڭ سۇلالىسى هۆكۈمىتى «بارلىق مۇسۇلمانلارنىڭ تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك ئولپانلىرىنىڭ سانىنى ئىنقىلاپ تاپشۇرۇشقا پەرمان بېرىش»③نى شەرت قىلىپ تۇرغۇزىدۇ. روشەنكى، چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى ئوتتۇرىغا قويغان بۇ شەرت بۇرهانىدىن خوجا بىلەن خوجا جاهان خوجىنىڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا بويسۇنۇشى لازىم ئىكەنلىكىنى، ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ چىڭ سۇلالىسى زېمىنىنىڭ بىر قىسمى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرەتتى. بۇرهانىدىن خوجا چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ ئۆزلىرىنى ئازاد قىلىپ، مۇهىم ۋەزىپىگە قويغانلىقىغا دەسلەپتە مىننەتدار بولىدۇ. ئۇ راستىنلا مىڭدەك لەشكەرنى باشلاپ جەنۇبىي شىنجاڭغا يۈرۈش قىلىپ، ئاۋۋال قارا تاغلىقلار ئىگىلەپ ياتقان ئۇچتۇرپاننى ئالىدۇ. ئارقىدىن ئۇ يەنە قەشقەرنىمۇ ئىشغال قىلىدۇ.

بۇرهانىدىن خوجا قەشقەردە لەشكەرلىرىنى تولۇقلىغاندىن كېيىن قارا تاغلىقلارنىڭ ئاخىرقى قورغانى يەكەنگە هۇجۇم قىلىدۇ. ئۇرۇشتا بۇرهانىدىن خوجا غەلىبە قىلىپ، «زامان - زامانىنىڭ، زامان خاقانى چىننىڭ»④ دەپ جاكارلايدۇ. بۇرهانىدىن

خوجا چىڭ سۇلالىسىگە قارشى تۇرىدىغان بارلىق قارا تاغلىقلارنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسىگە قارام بولغان ئامۇرسانا تېخىمۇ چوڭراق هوقۇقتا ئېرىشىش ئۈچۈن، چىڭ سۇلالىسىدىن يۈز ئۆرۈيدۇ. ئامۇرسانانىڭ چىڭ سۇلالىسىدىن يۈز ئۆرۈشى خوجا جاهانغا تەسىر كۆرسىتىدۇ.

بۇرهانىدىن خوجا بولسا ئۆزىنى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى نەزەربەنتتىن ئازاد قىلغان بولغاچقا، ئۇلارنىڭ مېهرى - شەپقىتىدىن مىننەتدار بولۇپ، قارشىلىق كۆرسەتمەسلىك لازىم دەپ قارايتتى.

خوجا جاهان ئاكىسى بۇرهانىدىن خوجىنىڭ ئەكسىچە، ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى ۋەدىسىگە پۈتۈنلەي خىلاپلىق قىلىپ، ئۆز ئالدىغا دۆلەت قۇرۇپ، چىڭ سۇلالىسىگە بولغان تەۋەلىك مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈل - كېسىل قول ئۈزۈشنى تەشەببۇس قىلاتتى. بۇرهانىدىن ئارسالدى بولۇپ تۇرغانلىقتىن، خوجا جاهان گۇرۇهى ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەيدۇ. 1757 - يىلى خوجا جاهان «باتۇرخان دۆلىتى» دېگەن بايراقنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، چىڭ سۇلالىسى هۆكۈمىتىدىن پۈتۈنلەي مۇناسىۋەتنى ئۈزىدۇ.

چيەنلۇڭ خان ئەسلىدە تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا بۇرهانىدىن ۋە خوجا جاهانلار ئارقىلىق هۆكۈمرانلىق قىلىپ، تېنچ يول بىلەن بىرلىككە كەلتۈرۈشنى ئارزۇ قىلاتتى⑤. شۇڭا، خوجا جاهان ئۆزىنى خان دەپ جاكارلىغاندىن كېيىن، مۇئاۋىن زەڭگى ئامىنداۋنى يۈزدىن ئارتۇق چېرىكنى باشلاپ ئاسىيلارنى «ئەل قىلىپ كېلىشكە» ۋە ئەهۋالنى بىلىپ بېقىشقا ئەۋەتىدۇ. خوجا جاهان ئامىنداۋ بىلەن ئۇنىڭ ئەسكەرلىرىنى ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. تېنچ يول بىلەن بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن ئۈمىد يوقلىقىغا كۆزى يەتكەن چيەنلۇڭ خان جەنۇبىي شىنجاڭغا ئەسكەر ئەۋەتىپ

ئىشنى ھەربىي يول بىلەن ھەل قىلىش قارارىغا كېلىدۇ.
خوجا جاھان جۇڭغارلارنىڭ ئويرات قەبىلىسى ۋە ئەنجان،
بۇخارا قاتارلىق جايلاردىكى فېئوداللار بىلەن بىرلىشىپ، ئۆزد-
نىڭ كۈچىنى تولۇقلايدۇ. 1758 - يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 23 -
يىلى) نىڭ باشلىرى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئارخاشاننى ئا-
سىيلارنى تېنجىتىش سانغۇنى، ئىمىن خوجىنى مەسلىھەتچى ئا-
بال قىلىپ تەيىنلەپ، 10 مىڭدىن ئارتۇق لەشكەر بىلەن تۇرپاد-
دىن يولغا چىقىپ، ئاسىيلارنى (چوڭ - كىچىك خوجىلارنى)
تېنجىتىش ھەققىدە يارلىق چۈشۈرىدۇ.
ئىمىن خوجا ئارخاشان بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭغا ئاتلىنىش-
تىن بۇرۇن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ
ھەرقايسى جايلىرىنىڭ ئەھۋالىنى مەلۇم قىلىدۇ، ھەم ئۇيغۇرلار-
دىن يول باشلىغۇچى ئەۋەتىدۇ. ئىمىن خوجا يەنە ئۇيغۇرلار زىمى-
نىنىڭ خەرىتىسىنى سىزدۇرۇپ، پادىشاھ چيەنلۇڭنىڭ قارار
چىقىرىشىدا پايدىلىنىش ئۈچۈن سۇنىدۇ. بۇنىڭدىن سۆيۈنگەن
پادىشاھ چيەنلۇڭ: «ئاڭلىشىمچە ئىمىن خوجا ئۇيغۇرلار ئىچىدىن
چىققان ئاتاقلىق ئادەم ئىكەن. بۇگۈنكى كۈندە مېنىڭ ھىممىتىمە-
دىن كۆپرەك بەھرىمەن بولۇشى كېرەك. مۇبادا ئۇلارنى مېنىڭ
پەرمانىمغا بويسۇندىغان قىلالىسا خۇددى ئۆز ئادىمىمدەك كۆرۈپ
ئىشقا قويغان بولاتتىم. كېلەر يىلى يەكەن، قەشقەرنىڭ ئىشىنى
بىرتەرەپ قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. گەرچە سانغۇن قويۇلغان بول-
سىمۇ، ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ ئەھۋالىنى ئىمىن خوجا پىششىق
بىلىدىكەن. شۇڭا ئۇنى ھەربىي ئىشلار مەسلىھەتچىلىكىگە بەلگى-
لىدىم. ئۇ ئالدىنقى سەپكە بېرىشى كېرەك»، دەپ كۆرسەتمە
بەرگەن ھەم «ئارخاشان ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشىنى مەخسۇس ئىشلە-
مەكچى بولىۋاتىدۇ. ئۇ ئىمىن خوجىنىڭ پىلان، تەدبىرلىرىگە

كۆڭۈل بۆلۈشى كېرەك»، دەپ تەكىتلىگەن. 1758 - يىلى 8
- ئايدا كۇچانى ئېلىش جېڭى شىددەتلىك بولىدۇ. ئۇرۇشتا
ئىمىن خوجا سەپنىڭ ئالدىدا تۇرۇپ، ئۇرۇشقا بىۋاستە قاتنىش-
دۇ ھەم خەندەكتىن ئۆتۈپ، توپ - زەمبىرەكنى سۆرەپ ماڭغاندا
يۈز قىسمىدىكى ئوق ياغاق سۆڭىكى سۇنۇپ كېتىدۇ. پادىشاھ
چيەنلۇڭ بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئىمىن خوجىنى مىڭ
سەر كۈمۈش بىلەن مۇكاپاتلايدۇ.
1759 - يىلى 7 - ئايدا چوڭ - كىچىك خوجىلار توپىلىڭى
تىنجىغاندىن كېيىن، پادىشاھ چيەنلۇڭ قەشقەر بىلەن يەكەنگە
بولغان ھۆكۈمرانلىقنى كۈچەيتىش ئۈچۈن ئىمىن خوجىنى جۇڭ-
ۋاڭلىققا ئۆستۈرۈپ، قەشقەر ۋە يەكەنگە ھاكىمبەگ قىلىپ تەيىن-
لەيدۇ.
1765 - يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 30 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى
ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇچتۇرپان خان ئامبىلى سۇچىڭ يەرلىك خەلقتىن
240 كىشىنى جىگدە كۆچىتى توشۇش ئۈچۈن ھاشارغا تۇتۇپ،
ئۇلارنى يالاپ مېڭىشقا ئۆزىنىڭ ئوغلىنى بەلگىلەيدۇ. ئۇنىڭ
ئوغلى يۇك - تاقلارنى ھاشارچىلارغا يۈدۈتۈپ ماڭماقچى بولىدۇ.
بىراق يۈك - تاقلارنى نەگە يۈدۈپ بېرىش ئېنىق ئەمەس ئىدى.
ھاشارچىلار بۇ ھەقتە ھاكىمبەگ ئابدۇللادىن يولىيورۇق سورايدۇ.
ئابدۇللا سۇ چىڭغا يان بېسىپ ھاشارچىلارنى «بىھۆرمەتلىك قىل-
دى» دەپ ئەيىبلەپ، قامچا بىلەن ئۇرىدۇ. ھاشارچىلار خان
ئامبال مەھكىمىسىنىڭ تامغىچى زەڭگىسى (تامغا باشقۇرىدىغان
ئەمەلدار) نى تېپىپ سورىغاندا ئۇمۇ تېگى - تەكتىنى سۈرۈشتۈر-
مەيلا ھاشارچىلارنى 30 پالاق ئۇرغۇزىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ھاشارچى-
لارنىڭ كونا يېڭى غەزىپى بىراق ئۇرلەيدۇ. ئۇلار رەخمىتۇللا
بەگنى باشلامچى قىلىپ سايلاپ، 2 - ئاينىڭ 14 - كۈنى

قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، ئاۋال ئابدۇللانى بالا چاقىسى بىلەن قوشۇپ
ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. ئاندىن خان ئامبال يامۇلغا باستۇرۇپ كىرىپ،
سۇ چىڭ دادا - بالا ئىككىسىنى ۋە ئۇنىڭ بارلىق چاكار، چېرىك-
لىرىنى قويماي يوقىتىپ، يامۇلغا ئوت قويۇپ كۆيدۈرىۋېتىدۇ.
بۇ قوزغىلاڭ يېرىم يىلغا يېقىن داۋاملىشىدۇ.

ئىمىن خوجا ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرىدىن سۇلايمان بىلەن مۇسا-
مۇ چىڭ سۇلالىسى هۆكۈمىتىنىڭ يارلىقىغا بىنائەن چىڭ سۇلال-
سى قوشۇنى بىلەن ئۇچتۇرپانغا كېلىپ قوزغىلاڭنى باستۇرىدۇ.
چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى ئۇلارنى نۇرغۇن تاۋار - دۇردۇن بىلەن
مۇكاپاتلايدۇ. ئەينى ۋاقىتتا ئىمىن خوجىنىڭ هوقۇقى تولىمۇ
يۇقىرى بولۇپ، ئىگىلىگەن يەر ۋە يانچى سانى كىشىنى چۆچۈتكى-
دەك دەرىجىدە ئىدى. 1757 - يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 22 - يىلى)
چىڭ سۇلالىسى ئىمىن خوجىغا بەيسىلىك مەنسۇۋى بېرىدۇ.
تۇرپاننىڭ شەرقىي، پىچاندىن تارتىپ قاراغوجىغا قەدەر ئۇنىڭ
ئاتا - بوۋىسىغا قاراشلىق يەرلەرنىڭ هەممىسى ئۇنىڭغا قارايدىغان
بولىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا تۇرپاننىڭ غەربىي ئىلانلىقتىن تارتىپ
تاكى ئاستانىغا قەدەر بولغان يەرلەر يەنە بىر خوجا مەڭلىك بەگكە
قارايتتى[6]. مەڭلىك چىڭ سۇلالىسىدىن يۈز ئۆرۈپ جۇڭغار ئاق-
سۆڭەكلىرىگە ئەگەشكەنلىكتىن ئۆلتۈرۈلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى
هۆكۈمىتى ئۇنىڭغا قاراشلىق يەر - زېمىن ۋە ئاهالىلىرىنىمۇ
ئىمىن خوجىنىڭ قوشۇپ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ. شۇ-
نىڭ بىلەن ئىمىن خوجىغا قاراشلىق يەر - زېمىن ۋە يانچىلار
تېخىمۇ كۆپىيىدۇ[7]. ئۇنىڭ ئوغلى سۇلايماننىڭ دەۋرىگە كەلگەن-
دە، ئالتە شەھەر پۈتۈنلەي سۇلايماننىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتىدۇ.
يەرلىك ئەمەلدارلىق ئاتىدىن بالىغا مىراس بولۇپ قېلىۋېرى-
دۇ[8]. ئەمەلىيەتتە ئىمىن خوجا جەمەتى پۈتكۈل تۇرپان بوستانلى-

قىدىكى يەرلەرنى ئىگىلىگەن بولۇپلا قالماستىن، ئۇنىڭ يەنە ئاتا
- بوۋىسىدىن تارتىپ باشقۇرۇپ كېلىۋاتقان «خۇسۇسىي يەرلە-
رى» بار ئىدى. 1779 - يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 44 - يىلى)
تۇرپان ۋاڭى سۇلايمان جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىكتىن چىڭ سۇلالىسى
ئۇنىڭ 14 مىڭ 700 مو «خۇسۇسىي يېرىنى مۇسادىرە قىلىپ،
يېشىل تۇغقا تەۋە 700 كىشىنىڭ تېرىشىغا بېرىدۇ[9]. مانا بۇ
بەگلەرنىڭ نۇرغۇن «خۇسۇسىي» يەرلەرنى ئىگىلىگەنلىكىنىڭ
مىسالى. ئىمىن خوجا جەمەتىنىڭ 1765 يانچىسى بار ئىدى.
خوجىلار ئۆزلىرىنىڭ «ئۆلۈشلۈك» يېرىنى تېرىش ئۈچۈن، ياد-
چىلارنى «بەگلىك يەر» ىگە قاراپ تەقسىم قىلىشىۋالاتتى[10].
ئۇنىڭدىن باشقا تۇرپان قاتارلىق جايلارنىڭ بەگلىرىگە ئېتىبار
بېرىپ، بۇ يەرنىڭ ۋاڭلىرىغا چىڭ سۇلالىسى مەركىزى هۆكۈمى-
تى هەر يىلى 1200 سەر تەڭگە، 15 توپ تاۋار تەمىنات بېرىشنى
بېكىتكەنىدى[11]. چىڭ سۇلالىسى هۆكۈمىتى ئىمىن خوجىنىڭ
دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشكە قوشقان تۆهپىلىرى شەرىپىگە
ئۇنىڭ رەسىمىنى سىزدۇرۇپ، جۇڭنەنخەيدىكى بىنەپشە نۇر (زىي-
گۇاڭگې) سارىيىغا ئاستۇرۇش بىلەن بىرگە، پادىشاھ چيەنلۇڭ
ئۆزى قەلەم تەۋرىتىپ، ئىمىن خوجىغا ئاتاپ تۆۋەندىكى نەزمىنى
پۈتكەن:

جەمەتىكى تۇرپاندىن،
بۇرۇنلا توغرا يول تۇتقان.
غەربىي ئىشقا هەمدەم بولۇپ،
كۆپلەپ هەسسە كۈچ قوشقان.
هال ئەهۋالى ئۇيغۇرنىڭ،
بىر ئوبدان تونۇش ماڭا.
نۆكەر ئىچىدىكىنى،
ساپ ۋىجدانلىق قەتئىي راسا.

3. ئىمىن خوجىنىڭ ئەۋلادلىرى

ئىمىن خوجا ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئوغلى سۇلايمان جۇڭۋاڭ بولىدۇ. سۇلايماننىڭ ئىنىسى مۇسا دادىسى ئىمىن خوجا بىلەن گۇاجۇغا بېرىپ شۇ يەردە چوڭ بولىدۇ، ياشلىق دەۋرىدە ئاتىسى ئىمىن خوجا ۋە ئاكىسى سۇلايمان خوجىلارغا ئەگىشىپ، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى ۋە چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ توپىلاڭلىرىنى تىنجىتىشقا قاتنىشىدۇ. 1759 - يىلى قەشقەردە مۇسۇلمانلارنىڭ ئىشىنى ياخشى باشقۇرغانلىقى ئۈچۈن، فۇگوگۇڭ مەنسىپى بىلەن ئىلىغا ھاكىمبەگلىككە تەيىنلىنىدۇ. 1766 - يىلى چيەنلۇڭ خان ئۇنى بېيجىڭغا چاقىرتىدۇ. مۇساگوڭ يەتتە قۇدۇققا بارغاندا جىددىي كېسەللىك بىلەن ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

سۇلايماندىن كېيىن ئىسكەندەر، يۇنۇس، پەرىدۇن، مۇھەممەت سەئىد، ئەفرىدۇن، مامۇت، ئىمىن قاتارلىق كىشىلەر ئىمىن خوجىنىڭ ئىزىنى بېسىپ، ۋاڭلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ، قەشقەر ۋە تۇرپان رايونىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىدۇ. ئىمىن خوجىدىن تارتىپ مۇھەممەت سەئىدقىچە يەنى 1759 - يىلدىن 1825 - يىلغىچە ئىمىن خوجا ئەۋلادلىرى تۇرپان بىلەن قەشقەر رايونىنىڭ ھوقۇقىنى تەڭ يۈرگۈزىدۇ. مۇھەممەت سەئىد ۋاڭغا قەشقەرنىڭ ھاكىمبەگلىكى بېرىلگەندە، ئۇنىڭ 8 ياشلىق ئوغلى ئەفرىدۇن لوكچۈنگە ۋاڭ بولىدۇ. بۇ ھەقتە شائىر ئەخمەت خوجامنىياز قىسسۇرى مۇنداق دەپ يازغان:

بولدى جۇڭۋاڭ شاھى سەككىز ياشىدا،
لەئىللىق تاجى ئەفرىدۇن باشىدا.
جەددى ئەلاسى ئىمىنخان شەخسىۋاز،
جەددى ئېنىڭ مىرۋەلى بوزرۇكۋار.
ئەۋلىيا ئەۋلادىدىن ۋە ئەھيادىدىن،
خوجا مۇھەممەت شېرىپ ئەۋلادىدىن.

1825 - يىلى جاھانگىر خوجا توپىلىڭى مەزگىلىدە مۇھەممەت سەئىد ۋاڭ ئۆلتۈرۈلىدۇ.

ئەفرىدۇن كىچىكىدىن تارتىپلا ئەخمەت خوجامنىياز قىسسۇرىدەك ئالىم، ئەدىپلەردىن تەلىم ئالغاچقا، ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەردە ئىلىم - مەرىپەت گۈللەنگەن، ئىلىم يۇرتلىرى كۆپلەپ سېلىنىپ، ئۇلارغا بېرىلگەن ۋەخپە يەرلەر كۆپەيتىپ بېرىلگەن. قوقەندلىك تاجاۋۇزچى ياقۇپبەگ شىنجاڭنىڭ بىر قىسمىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن ئەفرىدۇن ۋاڭنى قەشقەرگە چاقىرتىپ، ئۇنىڭ چىڭ سۇلالىسى خانىغا تەييارلىغان سوۋغا - مال دۇنياسىنى تارتىۋېلىپ نەزەربەنت قىلغانلىقتىن، 1876 - يىلى قەشقەردە ئەقلىدىن ئېزىپ ئۆلۈپ كېتىدۇ.

1877 - يىلى تۇرپان رايونى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى تەرىپىدىن قايتۇرۇۋېلىنىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى لۇكچۈندە قايتا ۋاڭ تىكلىمەكچى بولۇپ، ئەفرىدۇننىڭ خانلىققا مەلۇم قىلغان پەرزەنتى بولمىغاچقا، كىمنى ۋاڭ قىلىش توغرىسىدا قاتتىق تالاش - تارتىش بولىدۇ. قايتا - قايتا تەكشۈرۈش ۋە ئىسپاتلاش ئارقىلىق ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ سەپەر ئۈستىدە ئالغان، بىراق ئوردىغا ئەكىلەلمىگەن ئايالىدىن تۇغۇلغان بىر ئوغۇلنىڭ بارلىقى ئېنىقلىنىپ، شۇنى تېپىپ كېلىدۇ. كىشىلەر «پادىچى ۋاڭ» دەيدىغان، جەنۇبىي شىنجاڭدىن تېپىپ كەلگەن مامۇت ئەنە شۇ ئىدى. ئۇ 1881 - يىلى ئوردىغا كەلتۈرۈلۈپ، 1882 - يىلى خانىنىڭ يارلىقى بىلەن ۋاڭ بولىدۇ. ئۇ تۇرپان رايونىغا 18 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، 1900 - يىلى 6 - ئايدا ئۆرتەڭدە ئۆلىدۇ. مامۇتتىن كېيىن چوڭ ئوغلى ئىمىن ۋاڭ بولىدۇ. ئىمىن قۇمۇل ۋاڭىنىڭ قىزىغا ئۆيلىنىدۇ. كېيىنكى كۈنلەردە غورۇرى دەپسەندە قىلىنغانلىقى ئۈچۈن ساراڭ بولۇپ قالىدۇ. 1933 -

يىلى قاچاق ئاق ئورۇس ئەسكەرلىرى خوجىنىياز ھاجىنى قوغلاپ لۈكچۈنگە كەلگەندە، ئوردىسىغا ئوت قويۇۋېتىدۇ. ئىمىن ۋاڭ بىر نەپەر ئاشپىزى بىلەن ئوردىدا كۆيۈپ ئۆلۈپ كېتىدۇ.

ئىمىن خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ۋاڭلىق يىلنامىسى:

ئىمىن خوجا 1759 - يىلدىن 1777 - يىلغىچە؛ سۇلايمان 1777 - يىلدىن 1779 - يىلغىچە؛ ئىسكەندەر 1779 - يىلدىن 1811 - يىلغىچە؛ يۇنۇس 1811 - يىلدىن 1814 - يىلغىچە؛ پەرىدۇن 1815 - يىلى؛ مۇھەممەت سەئىد 1816 - يىلدىن 1827-يىلغىچە؛ ئەفرىدۇن 1827-يىلدىن 1873 - يىلغىچە؛ مامۇت 1881 - يىلدىن 1900 - يىلغىچە؛ ئىمىن ۋاڭ 1932 - يىلغىچە ھۆكۈم سۈرگەن (ۋاڭلىق تەختىگە چىققان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس).

قۇمۇل - تۇرپان دېھقانلار قوزغىلىڭى 1933 - يىلى تۇرپان ۋاڭلىقىنى ئۇزۇل - كېسىل گۇمران قىلىدۇ. ئىمىن ۋاڭنىڭ ئوغلى مۇھەممەت سېيىت 1933 - يىلدىن 1949 - يىلغىچە ئەمەلىي ھوقۇقى بولمىسىمۇ نامدا «سا چىنۋاڭ» دەپ ئاتالغان.

1. نۇرمۇھەممەت

نۇرمۇھەممەت ئىمىن خوجىنىڭ تۇنجى ئوغلى①. ئۇنىڭدا مەلۇم جىسمانىي ئەيىپ بولۇشى مۇمكىن. تارىخىي ماتېرىياللاردا ئۇنىڭ ھايات پائالىيىتى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات قالدۇرۇلمىغان. نۇر مۇھەممەتنىڭ قانداق ۋاپات بولغانلىقى ھەققىدە ئې-

① سۇلايماننى ئىمىن خوجىنىڭ تۇنجى ئوغلى دېگۈچىلەرمۇ بار — م.

نىق خاتىرە يوق. پەقەت «چىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرى» دە مۇنداق دېيىلگەن:

«ئىمىن خوجا لەشكەرلىرى بىلەن بىرنەچچە يىل ئالدىنقى سەپتە ئىشلىدى. ئۇنىڭ ئوغلى سۇلايمان ۋە مۇسا ھۆكۈمەت ئىشىنى بېجىرىپ تۇردى. تۇرپان قاتارلىق جايلارنىڭ ئىشلىرىنى يەنە بىر ئوغلى غۇلامزاپ بېجىرىپ تۇردى. سۇلايمان ئىمىن خوجىنىڭ ئىككىنچى ئوغلىدۇر. نۇر مۇھەممەت چيەنلۇڭنىڭ 26 - يىلى (1761 - يىلى) ئالەمدىن ئۆتكەن.»

2. سۇلايمان

1957 - يىلى 1 - ئاينىڭ 4 - كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تۇرپان شەھىرىدىكى سۇلايمان ۋاڭ مۇنارىنى ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان نۇقتىلىق مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى دەپ بېكىتكەندىن بۇيان، نەچچە يۈز مىڭلىغان ساياھەتچىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ، مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا غايەت زور تەسىر پەيدا قىلدى. بۇ مۇنار تۇرپان شەھىرىنىڭ شەرق تەرىپىگە تەخمىنەن ئىككى كىلومېتىر كېلىدىغان جايغا جايلاشقان. مۇنارغا ياندىشتۇرۇلۇپ 3 قەۋەت ئىمارەت ئېگىزلىكىدە پەشتاق ۋە چوڭ جامە سېلىنغان. سۇلايمان ۋاڭ مۇنارى ئۇيغۇر بىناكارلىق ئۇسلۇبىدىكى مۇنار بولۇپ، خىش بىلەن قوپۇرۇلغان. تۆۋەندىن يۇقىرىغا چىپسىلاشتۇرۇپ چىقىرىلغان 14 خىل نەقىش كىشىنى ئۆزىگە مەپتۇن قىلىپ، ئۇيغۇر بىناكارلىق ئۇستىلىرىنىڭ بۇنىڭدىن 200 نەچچە يىل بۇرۇنقى ھۈنەر - سەنئىتىنى نامايەن قىلىدۇ. مۇنارنىڭ ئەڭ ئېگىز چوققىسىدىكى گۈمبەزگە چىققىلى بولىدۇ. گۈمبەزگە ئېچىلغان

كۆزنەكتىن تۇرپان شەھىرىنى تاماشا قىلغىلى بولىدۇ. مۇنارنىڭ كىرىش ئىشىكىگە بىر خاتىرە تاش ئورنىتىلغان بولۇپ، ئۇنىڭغا مۇنۇلار خاتىرىلەنگەن:

«بۈيۈك چىڭ پادىشاھى چيەنلۇڭغا: خان ئالىيلىرىنىڭ سابىق چاكىرى ئىمىن خوجىنىڭ ئوغۇللىرىدىن جاساق ×× سۇلايمان قاتارلىقلار بولىمىز. ئىمىن خوجا ×× ھەممىتىگە ئېرىشىپ 83 يىل ئۆمۈر كۆردى. ×× غەمخورلۇقىدا ھېچبىر ئاپەتكە ئۇچرىماي، پۇقرالار كۆچىيىپ، مال - ۋارانلار كۆپەيدى. خاننىڭ بىزگە قىلغان ھەممىتىنى كۆزدە تۇتۇپ، بىر مۇنار ياساتتۇق. ئۇنىڭغا كەم - كۈتىسىز 7000 سەر كۈمۈش خەجلىدۇق. مەڭگۈ ئۆچمەس ئىز قالدۇرۇش نىيىتىدە تاشقا خەت ئويدۇردۇق. بۇنداق قىلغىنىمىز خان ئالىيلىرىنىڭ ھەممىتىنىڭ 10 مىڭدىن بىرىگەمۇ تەڭ كەلمەيدىغانلىقىنى كىشىلەر بىلىپ قالسۇن.

چيەنلۇڭنىڭ 43 - يىلى 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى.»

ئىمىن خوجا چيەنلۇڭنىڭ 42 - يىلى (مىلادى 1777 - يىلى) ئالەمدىن ئۆتتى. مۇنار ئىمىن خوجا ھايات ۋاقتىدىن باشلاپ سېلىنىشقا باشلىغان دېيىش مۇمكىن.

خاتىرە تاش ئىمىن خوجا ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئورنىتىلغان، تاشقا ئويۇلغان خەتتە «... جاساق ×× سۇلايمان...» دېيىلىش ئەلۋەتتە مەقسەتلىك بوش قالدۇرۇلغان. چۈنكى «خان ئالىيلىرىنىڭ سادىق چاكىرى ئىمىن خوجا دېيىلىپ، ئۇنىڭغا «جۇنۋاڭ» دېگەن مەنسەپ بېرىلمىگەن. ئۇنداقتا سۇلايمان ئۆز - ئۆزىنى گوڭ ياكى جۇنۋاڭ دېگەن مەنسىپى بىلەن يېزىپ قالدۇرسىمۇ ئەلۋەتتە بولمايتتى. سۇلايماننىڭ نامى مۇنار بىلەن بىرلەشتۇرۇلۇپ، «سۇلايمان ۋاڭ مۇنارى» دەپ ئاتالغانلىقتىن، ئۇ مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا داڭلىق شەخسكە ئايلىنىپ قالدى.

بېشىدىن كۆپ ئىسسىق - سوغۇقلارنى ئۆتكۈزگەن سۇلايماننىڭ تۇغۇلغان ۋاقتى ياكى ۋاپات بولغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. بۇ ھەقتە ئىزدىنىشكە توغرا كېلىدۇ. خۇاڭ جەنخۋا يازغان «ئىمىن خوجىدىن كېيىنكى تۇرپان ۋاڭلىرىنىڭ ئىش - ئىزلىرى توغرىسىدا» دېگەن ماقالىگە ۋە مۇناسىۋەتلىك تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسەن سۇلايماننىڭ ھاياتىغا دائىر ئىشلارنى تۆۋەندىكىچە بايان قىلغىلى بولىدۇ.

سۇلايمان ئىمىن خوجىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى. ئۇنىڭ ئاكىسى نۇرمۇھەممەت مەجرۇھ بولۇپ، چيەنلۇڭنىڭ 26 - يىلى (مىلادى 1761 - يىلى) ئۆلۈپ كەتكەن. سۇلايمان ئاتىسى ئىمىن خوجا بىلەن بىرلىكتە چىڭ سۇلالىسىنىڭ پەرمانى بىلەن تەرەپمۇ - تەرەپ يۈرۈپ جەڭگە قاتنىشىپ، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش، بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش جەھەتلەردە مۇئەييەن نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن. ئۇنىڭ ئەڭ دەسلەپكى پائالىيىتى «چىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرى»نىڭ 12 - ماددىسىدا بايان قىلىنىدۇ. چيەنلۇڭنىڭ 21 - يىلى (مىلادى 1756 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى تۇرپان ئەتراپىدىكى زېمىنلاردا قوشۇن تۇرغۇزۇپ، بۇ جايلارنى باشقۇردى. جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە باش خوجىدارلىق ۋەزىپىسىدە بولغان تارخان بەگ مەڭلىك ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى پارچىلاش نىيىتىدە توپىلاڭ كۆتۈردى. ئىمىن خوجا لۇكچۈننى بازا قىلىپ، ئاممىنى يېتەكلەپ، توپىلاڭچىلارغا قارشى تۇرۇپ لۇكچۈننى قوغدايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئوغلى سۇلايماننى قۇمۇلغا ئەۋەتىپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق ئەسكەرلىرىدىن ياردەم تەلەپ قىلىدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان پادىشاھ چيەنلۇڭ سۇلايماننى باتۇر، توغرا نىيەتلىك كىشى ئىكەن دەپ ماختاپ، ئۇنىڭغا

گۇڭلۇق مەنسەپ (جاساق تۈزۈمى يولغا قويۇلغان جايلاردا جاساق
ئەمەلدارلىرىغا بېرىلىدىغان 5 ـ دەرىجىلىك مەنسەپ) بېرىدۇ.
پادشاھ چيەنلۇڭ قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق سانغۇن بۇ كۆيگە سۇلايماد-
نىڭ يول باشلىشى بىلەن 500 ئەسكەرگە قوماندانلىق قىلىپ،
ئىمىن خوجىغا ياردەم بېرىش ھەققىدە پەرمان چۈشۈرىدۇ. بۇ
كۆي لۈكچۈنگە كېلىپ جەڭ قىلغاندا مەڭلىك ئەسكەرلىرىنى
باشلاپ قېچىپ كېتىدۇ. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەسكەرلىرى ئۇلار-
نى قوغلاپ يۈرۈپ، زەربە بېرىشكە كۈچى يەتمەي، ئىمىن خوجە-
نىمۇ ئېلىپ قۇمۇلغا قايتىپ كېلىدۇ. ئۇلار قۇمۇلدىن چىڭ
سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، لۈكچۈنگە قايتىپ جەڭ قىل-
ماقچى بولىدۇ. ئەسكەرلەر يول يېرىمىغا كەلگەندە تەسلىم بو-
لۇشقا كېلىۋاتقان مەڭلىككە ئۇچراپ قالىدۇ. بۇ كۆي مەڭلىكنىڭ
ئەگەشكۈچىلىرىنى ئۆلتۈرىۋېتىدۇ. پادشاھ چيەنلۇڭ بۇ كۆينىڭ
تەسلىمگە كەلگەنلەرنى پۈتۈنلەي قىرىپ تۈگەتكەن جىنايىتى ئۈ-
چۈن ئۇنىڭ كاللىسىنى ئېلىشقا ھۆكۈم قىلىدۇ. مەڭلىك توپىلى-
ڭى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى ئىمىن خو-
جىغا (چيەنلۇڭنىڭ 21 ـ يىلى) بەيسىلىك مەنسىپى بېرىدۇ.
ئىمىن خوجا خانغا بولغان مىننەتدارلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن
ئوغلى سۇلايماننى سالامغا ئەۋەتىشنى ئىلتىماس قىلىدۇ. پادشاھ
چيەنلۇڭ ئۇلارنىڭ جان ـ دىل بىلەن خىزمەت قىلغىنىنى نەزەردە
تۇتۇپ، ئۆتەڭ ئارقىلىق بېيجىڭغا كېلىشىنى تەستىقلايدۇ. چىڭ
سۇلالىسى دەۋرىدە ھەر 30 چاقىرىمغا بىردىن ئۆتەڭ تەسىس
قىلىپ، خەت ئالاقىلارنى راۋانلاشتۇراتتى. سەپەرگە چىققاندىن
كېيىن ھۆكۈمەت ئەمەلدارلارنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئالاتتى. ئۆتەڭ
ئارىلىقىدا مەخسۇس ئەسكەرلەر مۇھاپىزەت قىلىپ، ئۇلارنىڭ
ئامانلىقىنى قوغدايتتى. ئەينى دەۋردە ئۆتەڭ بىلەن بېيجىڭغا

بېرىش ناھايىتى چوڭ غەمخورلۇق ئىدى. بۇنىڭ بىلەن ئىمىن
خوجا ئائىلىسىدە سۇلايمان تۇنجى بولۇپ پادشاھ بىلەن كۆرۈ-
شۈشكە مۇيەسسەر بولىدۇ.
چيەنلۇڭنىڭ 23 ـ يىلى (مىلادى 1758 ـ يىلى) چىڭ
سۇلالىسى ئوردىسى ئاسىيلارنى باستۇرۇش سانغۇنى يارخاشانگە
ئون مىڭدىن ئارتۇق ئەسكەر بىلەن كۇچاغا ھۇجۇم قىلىش بۇيرۇ-
قىنى چۈشۈرۈپ، چوڭ خوجا، كىچىك خوجىلارنىڭ بۆلگۈنچىلىك
توپىلىڭىنى باستۇرۇش ئۇرۇشىنى باشلايدۇ. سۇلايمان تۇرپاندى-
كى خەۋەرلىشىش ئۆتەڭلىرىنى سەييارە تەكشۈرۈشكە مەسئۇل
بولۇپ، قول ئاستىدىكى ئەسكەرلەر بىلەن بىرلىكتە ئالاقە ئىشلى-
رىنىڭ راۋان بولۇشىنى كاپالەتلەندۈرىدۇ. جۇڭغار ئاقسۆڭەكلى-
رىنىڭ پاراكەندىچىلىكىگە ئۇچرىغاندا كۇچاغىچە قوغلاپ يۈرۈپ
زەربە بېرىدۇ. كېيىن قېلىن قاردا يولدىن ئېزىپ كېتىدۇ. چىڭ
سۇلالىسى 200 دەك لەشكەر ئەۋەتىپ، قالدۇق توپىلاڭچىلارنى
تازىلايدۇ. سۇلايمانغا ئۆز ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ قايتىپ كېتىشنى
بۇيرۇيدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى سۇلايماننىڭ ئەسكەرلىر-
گە مۇكاپات تارقىتىپ، ئەسلىدىكى ئىشلىرىنى قىلىشقا قايتۇر-
دۇ. چوڭ خوجا، كىچىك خوجىلارنىڭ توپىلىڭىنى باستۇرۇش
جىددىي ئېلىپ بېرىلىۋاتقاندا، سۇلايمان گۇڭ ياردەمچى بەگ
بولۇۋاتقان ئىنىسى مۇسا بىلەن ئالدىنقى سەپكە ياردەم بېرىش
ئۈچۈن 100 ئات يىغىپ ئىئانە قىلماقچى بولىدۇ. پادشاھ چيەن-
لۇڭ بۇ ئىشنى ئاڭلاپ بەك تەسىرلىنىدۇ. لېكىن ئۇلارنىڭ
بىرنەچچە يىلدىن بۇيان كۆپ يۆتكىلىپ جاپا چەككەنلىكىنى، مال
ـ چارۋىلىرىنىڭ ئانچە كۆپ ئەمەسلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئىئانە
قىلغان ئاتلارنى قوبۇل قىلمايدۇ.
چيەنلۇڭنىڭ 26 ـ يىلى (مىلادى 1761 ـ يىلى) بۇگۇر

ناھىيىسىدىكى پۇقرالار ھاكىمبەگ ئابلەي ئۈستىدىن مال مۈلۈك،
چارۋىلىرىمىزنى قاقتى - سوقتى قىلىپ تارتىۋالدى دەپ ئەرز
قىلغاندا، سۇلايمان قارا شەھەردە تۇرۇۋشلۇق خان ئامبىلى ناشە-
تۇڭ بىلەن بىرلىكتە سوراق قىلىپ چارە كۆرمەكچى بولىدۇ.
بۇ چاغدا سۇلايمان بۇگۇرنىڭ ۋاقىتلىق ھاكىمبېگى بولۇپ خىز-
مەت قىلاتتى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چيەنلۇڭنىڭ 27 -
يىلى (مىلادى 1762 - يىلى) ئۇرۇمچىدە بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇۋات-
قان ئەسكەرلەرگە ئىچكى ئۆلكىلەردىن دېھقانچىلىق سايمانلىرى
يۆتكىمەكچى بولىدۇ، لېكىن ئۇنى يۆتكەپ كېلىشكە كېتىدىغان
خىراجەت كۆپ بولغاچقا ئامال قىلالمايدۇ. سۇلايمان قول ئاستى-
دىكىلەرگە تۆمۈر رودىسى قازدۇرۇپ تۆمۈر تاۋلىتىدۇ. ئەسكەر-
لەر پەقەت ساپان ياساشنى بىلىپ، باشقا سايمانلارنى ياساشنى
بىلمىگەچكە، سۇلايمان تۆمۈرچىلەرنى ئۇيۇشتۇرۇپ، ئەسكەرلەر-
گە دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ياساشنى ئۆگىتىدۇ. چيەنلۇڭنىڭ
30 - يىلى (1765 - يىلى) ئۇچتۇرپاندىكى خان ئامبىلى سۇ-
چىڭ يەرلىك ئاھالىلارنى بوزەك قىلىدۇ. پۇقرالار قوزغىلاڭ
كۆتۈرگەندە، سۇلايمان قوشۇن باشلاپ ياردەمگە كېلىدۇ ۋە ئۇچ-
تۇرپانغا بېرىپ قوزغىلاڭنى باستۇرۇشقا قاتنىشىدۇ. شۇنىڭ
بىلەن چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى ئۇلارنى تاۋار - دۇردۇن بىلەن
مۇكاپاتلايدۇ.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئەسلىدە مۇسانى ئېلىنىڭ ھا-
كىمبەگلىك ۋەزىپىسىگە قويغان ئىدى. ئۇ كېسەل بىلەن ئالەم-
دىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئىمىن خوجىنىڭ 4 - ئوغلى غۇلامزاپىنى
ئېلىنىڭ ھاكىمبېگى قىلىپ تەيىنلەيدۇ. چىڭ سۇلالىسى ئېلى
ئىشخان بېگى ئاق بەگنىڭ ۋەزىپىگە ۋاقتىدا بارالمىغانلىقى سەۋە-
بىدىن، سۇلايماننى ئېنىسگە ياردەملىشىپ ئېلىنىڭ دېھقانچىلىق

ئىشلىرىنى باشقۇرۇپ بېرىشنى بېكىتىدۇ. ھۆكۈمەت تەرەپ سۇ-
لايماندىن پىكىر ئالغاندا خۇشاللىق بىلەن ۋەزىپىنى قوبۇل قى-
لىپ، بىر - ئىككى يىل ياردەملىشىپ بېرىدىغانلىقىنى ئېيتى-
دۇ. پادىشاھ ئۇنى 4 توپ گەزمال بىلەن مۇكاپاتلاپ رىغبەتلەندۈ-
رىدۇ.

چيەنلۇڭنىڭ 36 - يىلى (مىلادى 1771 - يىلى) تۇرغۇت
قەبىلىسى روسىيىدىكى ۋولگا دەرياسىنىڭ شەرقىي تەرىپىدىن
ۋەتىنىمىزگە قايتماقچى بولىدۇ. ئۇلار قايتىش سەپىرىدە چاررو-
سىيە ئەسكەرلىرىنىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ كۆپ جاپا چېكىدۇ.
ۋەتىنىمىزنىڭ زېمىنىغا كەلگەندە ئەھۋالى ئېچىنىشلىق بولۇپ،
نامراتلىقتا ھېچنېمىسى قالمىغانىدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى
بارىكۆل، قۇمۇل، تۇرپاندىن ئۇلارغا مال - چارۋا ھازىرلاپ
بېرىشنى قارار قىلىدۇ. سۇلايمان مۇشۇ ۋاقىتتا لۈكچۈندە بو-
لۇپ، چىڭ سۇلالىسى ئۇنىڭغا مال - چارۋا جەھەتتە تۇرغۇتلارغا
ياردەم بېرىش، چارۋىلارنىڭ سانى بويىچە ھەق بېرىش توغرىسىدا
پەرمان چۈشۈرىدۇ. چيەنلۇڭنىڭ 42 - يىلى (مىلادى 1777 -
يىلى) ئىمىن خوجا كېسەل سەۋەبىدىن ۋاپات بولىدۇ. چىڭ
سۇلالىسىنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە ئېيتقاندا، سۇلايمان ئاتىسى
ئىمىن خوجىنىڭ جۇنۋاڭلىق ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىش ئۈچۈن،
يەنە جىن گوگۇڭ، بەيسى، بېيلى دېگەندەك 4 دەرىجە ئارىلىقى
بار ئىدى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، سۇلايمان بىردىنلا 4 دەرىجە ئاتلاپ
جۇنۋاڭ بولۇشقا توغرا كېلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئى-
مىن خوجىنىڭ كۆرسەتكەن تۆھپىسىنى نەزەردە تۇتۇپ، سۇلاي-
ماننى جۇنۋاڭلىق مەنسىپىگە ۋارىسلىق قىلدۇرىدۇ. سۇلايمان
ۋاڭ بولغاندىن كېيىن، ئۆزى خالىغانچە ئىش كۆرۈپ، قىلمىغان
ئەسكىلىكى قالمايدۇ. چاكارلارنى ئاقتا قىلىۋېتىپ، ئۇلۇشىگە

سەۋەبچى بولىدۇ. ئاھالىلارنىڭ مال - مۈلكىنى تارتىۋالىدۇ.
خوتۇن - قىزلار ئارىسىدىن ئۆزىگە خوتۇن تاللايدۇ. ئاھالىلار
سۇلايمان ئۈستىدىن ئەرز قىلغاندا، پادىشاھ چيەنلۇڭ بۇ ئەنزىگە
بەك كۆڭۈل بۆلۈپ، قانۇن بويىچە چارە كۆرۈشكە تاپشۇرۇپ،
سۇلايمان قاتارلىقلارنى يالاپ بېيجىڭغا ئەكىلىشنى بۇيرۇيدۇ.
پادىشاھ چيەنلۇڭ بۇ ئەنزىنى بىر تەرەپ قىلغاندا مۇنداق دېگەن:
«ئىمىن خوجا كاڭشى مەزگىلىدە بىزگە ئىتائەت قىلغان. كېيىن-
چە ئۇ باش بولغان ئاھالىلارنى گۇاجۇ ناھىيىسىگە كۆچۈرۈپ
كېلىپ ئورۇنلاشتۇردۇق، ھەربىي يۇرۇشتە خىزمەت كۆرسەتكەن-
دە، ئەمەل - مەنسەپ بەردۇق. كېيىنچە ئۇلار ئۆزلىرى ياشىغان
يۇرتقا قايتىپ كەلدى. تۇرپان ئەسلىدە جۇڭغارلارغا قاراشلىق
زېمىن بولۇپ، گۇاجۇدىن قايتىپ كەلگەن ئاھالىلار ئۇنىڭ قول
ئاستىدىكى ئاھالىلار ئىدى. بۇ جاي مەڭلىككە قارايتتى. كېيىن-
كى ۋاقىتتا مەڭلىك ئۆلتۈرۈلۈپ، ئىمىن خوجىغا تەۋە بولدى.
بۇنداق بولۇشى دۆلەتنىڭ ھەربىي كۈچىدىن ئىدى. ئۇنىڭ بىلەن
مۇناسىۋىتى يوق، تۇرپانمۇ مۇشۇ زېمىندىكى مۇھىم ئۆتكەل..
.. بۇگۈنكى كۈندە سۇلايمان جىنايەت ئۆتكۈزدى. مېنىڭچە،
ئىمىن خوجىنىڭ ئەسلىدىكى يۇرتى ئۇلارنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇ-
شى كېرەك. قالغان زېمىننى ئايرىپ چىقىپ باشقا بىر ھاكىمبەگ
قويۇش لازىم.»

چيەنلۇڭنىڭ 44 - يىل 1 - ئايدا (مىلادى 1779 - يىلى)
سۇلايمان بېيجىڭغا يالاپ كەلتۈرۈلىدۇ. ھەربىي ۋەزىر ئۇنى سو-
راق قىلىپ، چاكىرىنى ئاختا قىلىپ ئۆلۈشكە سەۋەبچى بولغان-
لىقى قاتارلىق جىنايەتلىرىنىڭ ھەقىقىي راستلىقىنى تەكشۈرۈپ
ئېنىقلايدۇ. بەلگىلىمە بويىچە جۇنۋاڭلىق مەنسىپىدىن قالدۇرۇ-
ۋېتىشكە توغرا كېلەتتى. پادىشاھ چيەنلۇڭ يەنىلا ئىمىن خوجى-

نىڭ تۆھپىسىنى ئېسىدىن چىقىرالماي، ئۇنىڭ مەنسىپىنى بېي-
لىلىككە تۆۋەنلىتىپ، بېيلىلىك دەرىجىسى بويىچە جەرىمانە قو-
يۇپ، بېيجىڭدا ئولتۇراقلىشىشنى بەلگىلەيدۇ. ئۇنىڭغا قاراشلىق
زېمىنغا جاساق تەسىس قىلىپ، سۇلايمان جەمەتىدىن بىر ئەمەل-
دار قويۇش زۆرۈر بولۇپ قالىدۇ. شۇ يىلى سۇلايماننىڭ ئىنىسى
ئىسكەندەر جۇنۋاڭلىقنى ۋارىسلىق قىلىدۇ. يۇقىرىقى بايانلاردىن
بىر ئىشنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشقا بولىدۇ. يەنى ۋاڭلىق ئوردا
ئەزەلدىن تارتىپ لۈكچۈندە بولۇپ، تۇرپانغا ۋاڭلىق ئوردا سېلىن-
مىغان. ئىمىن خوجا 1756 - يىلدىن 1777 - يىلغىچە تۇرپان
ۋە قەشقەردە ۋاڭلىق مەنسىپى بىلەن ھاكىمبەگ بولىدۇ. ئوغلى
سۇلايمان دەۋرىگە كەلگەندە ئاران بىر يىلدەك ھاكىمىيەت يۈرگۈ-
زۈپ جازالىنىدۇ. ئەسلىدىكى مەڭلىك ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان
تۇرپان ئايرىم ناھىيە قىلىنىپ، باشقا بىر ھاكىمبەگ ھۆكۈمران
بولىدۇ. ئىمىن خوجىنىڭ ئوغلى ئىسكەندەر جۇنۋاڭلىققا قويۇل-
غان بولسىمۇ، بۇنىڭدىن كېيىنكى ۋارىسلار پەقەتلا لۈكچۈن،
پىچان، يەكەن، قەشقەر ئەتراپىغىلا ھۆكۈمرانلىق قىلىدۇ. شۇڭا
تۇرپاندا بىر مۇناردىن باشقا ۋاڭلارغا ئائىت قۇرۇلۇشلار سېلىنمى-
غان.

3. غۇلامزاپ①

غۇلامزاپ ئىمىن خوجىنىڭ 4 - ئوغلى. چىڭ سۇلالىسى
جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ توپىلىڭىنى تىنجىتقاندىن كېيىن، ئى-
مىن خوجا چوڭ - كىچىك خوجىلار توپىلىڭىنى تىنجىتىش

① غۇلامزاپ «ئورانزىپ»، «ئەۋرەڭزىپ» دەپمۇ ئاتالغان—م.

ئۇچۇن ئالدىنقى سەپتە كۈچ چىقىرىدۇ. سۇلايمان بىلەن مۇسامۇ ئىش بىجىرىشتە كەسكىن بولۇپ، ئاتىسىغا ئەگىشىپ، ھەربىي يۈرۈشلەرگە قاتنىشىپ، خىزمەت كۆرسىتىپ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ مۇكاپاتلىشىغا ئېرىشىدۇ. بۇ جەرياندا ۋاڭلىقنىڭ بارلىق ئىشلىرىنى غۇلامزاپ باشقۇرۇپ تۇرىدۇ. بۇنىڭغا قارىتا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى غۇلامزاپ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلىرىنى ياخشى باشقۇردى، قول ئاستىدىكى ئاھالىلارنى كونترول قىلىشتا كۈچ چىقاردى، دەپ ئۇنىڭغا يۇقىرى باھا بېرىدۇ ھەم ئىككىنچى جەرەكلىك توز پېيى قادالغان ئەمەلدارلىق قالپىقى بىلەن مۇكاپاتلايدۇ. چيەنلۇڭنىڭ 31 - يىلى (1766 - يىلى) مۇسا كېسەل سەۋەبىدىن ۋاپات بولىدۇ. بۇ چاغدا غۇلامزاپ يارەمچى تەيجىلىك مەنسىپىدە ئىدى. مۇسا ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇ ئىلىنىڭ ھاكىمبەگلىكىگە تەيىنلىنىدۇ. غۇلامزاپنىڭ خىزمەت نەتىجىلىرى چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى تەرىپىدىن مۇئەييەنلەشتۈرۈلىدۇ. بۇ ھەقتە چيەنلۇڭ خان مۇنداق دېگەن: «غۇلامزاپ بىر نەچچە يىلدىن بۇيان جان كۆيدۈرۈپ ئىشلەپ، بوز يەر ئاچتى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئاشلىق سېلىقىنى تاپشۇرۇش ئىشىنى مۇۋاپىق باشقۇردى. ھاكىمبەگ غۇلامزاپنىڭ ھازىرقى دەرىجىسى 1 - جەرەكلىك بولۇپ قالدى. شۇڭا ئۇنىڭ ئوغلى مىلىكزاتقا 5 - جەرەكلىك مەنسەپ قالپىقىنى بېرىش كېرەك. ئۇلار ھەر ئىككىلىسى مېنىڭ غەمخورلۇقىمدىن مىننەتدار بولۇپ، بارلىق ئىشلاردا كۆڭۈل قويۇپ داۋاملىق تىرىشىشنى ئۈمىد قىلىمەن».

كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى غۇلامزاپقا 1 - دەرىجىلىك تەيجى مەنسىپى بېرىپ رىغبەتلەندۈرىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىنكى ماتېرىياللاردا غۇلامزاپ توغرىسىدا تولۇق مەلۇمات يوق.

4. ئىسراپىل

ئىسراپىل ئىمىن خوجىنىڭ 5 - ئوغلى. 1766 - يىلى مۇسا ئالەمدىن ئۆتكەندە، ئۇنىڭ ھاكىمبەگلىك ئورنىغا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى غۇلامزاپنى تەيىنلەپ قويىدۇ. غۇلامزاپتىن بوش قالغان يارەمچى ھاكىمبەگلىككە چيەنلۇڭنىڭ 36 - يىلى (مىلادى 1771 - يىلى) ئىسراپىل تەيىنلىنىدۇ.

1779 - يىلى تۇرپان جۇڭۋاڭى سۇلايمان جىنايەت ئۆتكۈزۈپ ۋەزىپىدىن قالدۇرۇلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى ئەسلى مەڭلىك بەگكە تەۋە بولغان يەر - زېمىنلارنى سۇلايمان جۇنۋاڭدىن تارتىۋېلىپ، باشقا ھاكىمبەككە بەرمەكچى بولىدۇ. بۇ چاغدا ئىسراپىل چىڭ سۇلالىسى پادىشاھىغا: «باشقا ھاكىمبەگ قويۇشنىڭ ھاجىتى يوق. يەنىلا ئەسلىدىكى ھاكىمبەگلەر ئۆزلىرىمىزنىڭ ئاھالىسى ۋە يەر - زېمىنىنى باشقۇرساق» دەپ تەكلىپ بېرىدۇ. چيەنلۇڭنىڭ 53 - يىلى (مىلادى 1788 - يىلى) ئىسكەندەر قەشقەرنىڭ 3 - جەرەكلىك ھاكىمبەگلىكىگە تەيىنلىنىدۇ. ئىسراپىل تۇرپاننىڭ ئىشلىرىنى بېجىرىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى تۇرپان خان ئامبىلىغا «ئىسراپىلنىڭ ھالىدىن ئوبدان خەۋەر ئېلىپ تۇرۇش» نى تاپشۇرىدۇ. ئىسراپىلنىڭ قاچان ۋاپات بولغانلىقى ھەققىدە ماتېرىيال يوق.

5. بەھرام

بەھرام ئىمىن خوجىنىڭ 8 - ئوغلى. چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرىدە بەھرام توغرىلىق يېزىلغان ماتېرىيال

بەك ئاز. پەقەتلا جياچىڭنىڭ 20 ـ يىلى (مىلادى 1815 ـ يىلى)
قەشقەرنىڭ ھاكىمبېگى يۈنۇس جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن
ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلانغان. بۇ چاغدا كىمنى ئۇنىڭ ئورنىغا
جۇنۋاڭلىق قىلىش مەسىلىسىدە بەھرامنىڭ ئىسمى تىلغا ئېلىنغان.
سۇڭ چۈەن يازغان دوكلاتتا غۇلامزاپىنىڭ 5 ـ ئوغلىنى
جۇنۋاڭلىققا ۋارىسلىق قىلدۇرساق دېيىلگەن. ئۇنىڭ سەۋەبى
ئىشلارنى ئەمەلىي قىلغان، كۆپنى كۆرگەن، خەنزۇچە يېزىقنى
پۇختا ئىگىلىگەن دېيىلگەن. ئۇنىڭغا قارىتا پادىشاھ جياچىڭ
«سۇلايمان، يۇنۇسلار جىنايەت ئۆتكۈزگىنى بىلەن جۇنۋاڭلىققا
ئىمىن خوجىنىڭ ئەۋلادى ۋارىسلىق قىلىشى كېرەك» دېگەن.
ئۇنىڭدىكى سەۋەب، ئىمىن خوجىنىڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىن-
جاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشىدە كۆرسەتكەن تۆھپىلىرىنى كۆزدە
تۇتۇش ئىدى. شۇنىڭ بىلەن ئىمىن خوجىنىڭ 7 ـ ئوغلى پەرد-
دۇن بىلەن بەھرامدىن بىرنى جۇنۋاڭ قىلىش قارار قىلىنغان.
نەتىجىدە پەردۇن جۇنۋاڭلىققا ۋارىسلىق قىلىشقا تاللانغان. شۇ-
نىڭدىن كېيىن بەھرام ھەققىدە ھېچقانداق تارىخىي مەلۇمات قال-
مىغان.

6. ئىسكەندەر

ئىسكەندەر ئىمىن خوجىنىڭ 6 ـ ئوغلى بولۇپ، چيەنلوڭ-
نىڭ 44 ـ يىلى (مىلادى 1779 ـ يىلى) جۇنۋاڭلىق مەنسىپىگە
ۋارىسلىق قىلغان. چيەنلوڭنىڭ 53 ـ يىلى (1788 ـ يىلى)
چيەنلوڭ مۇنداق دېگەن: «تۇرپان جۇنۋاڭى ئىسكەندەر ئالدىنقى
قېتىم ئوردىغا كەلگەندە، قابىلىيەت جەھەتتە پىشىپ يېتىلگەندەك
بىلىندى. قەشقەرنىڭ 3 ـ جەرەكلىك ھاكىمبېگى ئوسمان كې-

سەل سەۋەبىدىن ۋاپات بولغاندا، ئۇنىڭ ئورنى بوش
قالغانىدى.»
شۇنىڭ بىلەن ئىسكەندەر قەشقەرگە بېرىپ ۋەزىپە ئۆتەيدۇ.
ئۇنىڭ تۇرپاندىكى ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى ئىنىسى ئىسراپىل يار-
دەملىشىپ بېجىرىدىغان بولىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى
ئىسكەندەرگە 100 سەر كۈمۈش ئىنئام قىلىپ، ئائىلىسىنى
كۆچۈرۈش ئىشىدىكى ئىقتىسادىي قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلىدۇ.
ئىسكەندەر ئەسلىدىلا جۇنۋاڭ دېگەن مەنسەپتە بولۇپ، پادىشاھ
تەرىپىدىن تەستىقلانغانىدى. لېكىن دەسلەپتە قەشقەرگە ھاكىم-
بەگ بولغاندا مىڭ لىياڭ، بوشىڭلاردىن يولىيورۇق سوراشقا
قالدۇرۇلىدۇ.
چيەنلوڭنىڭ 53 ـ يىلى (1788 ـ يىلى) 8 ـ ئايدا پادىشاھ
چيەنلوڭ مىڭ لىياڭنىڭ ھەر قايسى مەكتۇپلارنى يوللىغاندا ئىس-
كەندەرنىڭ نام ـ ئەمىلىنى يازمىغانلىقىغا قارىتا مۇنداق دەيدۇ:
«ئىسكەندەر ئاتىسىنىڭ ئىشلىرىغا ۋارىسلىق قىلغۇچى بولۇپ
جۇنۋاڭ بولدى. ئۇنىڭ مەنسىپى بىر قەدەر يۇقىرى. بۇنىڭدىن
كېيىن قەشقەردىكى ھۆكۈمەت ئىشلىرىدا يېزىلغان بارلىق مەك-
تۇپلاردا مىڭ لىياڭغا ئوخشاش ئۇنىڭ نام ـ ئەمىلى يېزىلىشى
كېرەك». شۇنىڭدىن كېيىن چيەنلوڭ يەنە مەنسەپ تەرتىپىنى
ئورنىتىش بەلگىلىمىسىنى چىقىرىدۇ. «ئىسكەندەر ھەممە كونا
مەنسەپدارلاردىن جۇنۋاڭلىق مەنسىپىدە بولغانلارنىڭ بۇنىڭدىن
كېيىنكى رەت تەرتىپىدە مىڭ لىياڭنىڭ ئارقىسىدا بوشىڭ تۇرد-
دۇ، ئىسكەندەر ئۇنىڭ كەينىدە بولىدۇ» دەپ بەلگىلەيدۇ.
چيەنلوڭنىڭ 54 ـ يىلى (1789 ـ يىلى) 11 ـ ئايدا
ئىسكەندەر بېيجىڭغا بېرىپ چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا سالام
قىلىدۇ. شۇ يىلى تۇرغۇتلار «سودىغا كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئات

- ئۇلاغلىرىنى تارتىۋالىدۇ» . مىڭ لىياڭ قاتارلىقلار ھەرىكەتلە-
نىپ، ئۇلارنىڭ تەييارلىقسىز تۇرغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، كاتتى-
بېشى بۇلات قاتارلىقلارنى قولغا ئالىدۇ. پادىشاھ چيەنلۇڭ «بۇ
ھەقىقەتەن خۇشاللىنارلىق ئىش بوپتۇ» دەپ مىڭ لىياڭ، ئىس-
كەندەر قاتارلىقلارغا ئىلۇپەر نەقىشلىك مارجاندىن بىرنى، دا
خېباۋ①دىن بىر جۈپ، شياۋخېباۋ②دىن 4 دانە ھەدىيە قىلىدۇ.

1759 - يىلى شىنجاڭدىكى چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ
توپىلىڭى تىنجىتىلغاندىن كېيىن، چوڭ خوجىنىڭ ئوغلى سام-
ساق ئەنجان، بۇخارا قاتارلىق جايلارغا قېچىپ كېتىدۇ. ئۇ ئادەم
ئەۋەتىپ، قەشقەردىكى خوجىلار بىلەن خۇپىيانە ئالاقىلىشىدۇ.
ھەمدە ئادەم ئەۋەتىپ، ئۆزى ئۈچۈن باج - سېلىق يىغدۇرۇپ،
توپىلاڭ كۆتۈرۈشكە تەييارلىق قىلىدۇ. ئىسكەندەر مىڭ لياڭ
قاتارلىقلار بىلەن بىرلىكتە سامساق تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن بارات
دېگەن كىشىنى تۇتىۋالىدۇ.

خانغا بولغان ساداقىتىنى تەقدىرلەش يۈزىسىدىن چيەنلۇڭ
خان ئۇلارغا داخېباۋدىن بىر جۈپ، شياۋخېباۋدىن ئىككى جۈپ
بېرىپ مۇكاپاتلايدۇ. چيەنلۇڭنىڭ 58 - يىلى (1793 - يىلى)
2 - ئايدا چيەنلۇڭ خان مىڭ لىياڭ قاتارلىقلارنىڭ ئوردىغا
يازغان مەكتۇپىدا ئىسكەندەرنىڭ نام - ئەمىلى يېزىلمىغانلىقىنى
كۆرۈپ قاتتىق نارازى بولىدۇ ھەم مۇنداق دەيدۇ: «ئىسكەندەر
مېنىڭ ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى ئىشەنچلىك ئەمەلدارىم بولۇپ،
جۇڭغارلىق ئىشلىرىنى جايىدا بېجىرىپ كەلگەنىدى. مەن بۇرۇنلا
يارلىق چۈشۈرۈپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشىغا مۇناسىۋەتلىك ئىش

①② داخېباۋ، شياۋخېباۋ — پۇل، ئالتۇن - كۈمۈش ۋە باشقا
قىممەتلىك نەرسىلەرنى سالىدىغان چوڭ - كىچىك قاپ ياكى ھەميان.

بولسىلا، مەكتۇپلاردا ئۇنىڭ نامى يېزىلىشى كېرەك ئىدى، دې-
گەن. مۇشۇ نۆۋەتتىكى ئىككى پارچە مەكتۇپ ئۇيغۇرلار بىلەن
مۇناسىۋەتسىزمىكەن؟ نېمە ئۈچۈن ئۇنىڭ نام - ئەمىلى يېزىلماي-
دۇ؟ ئەمەلىيەتتە ئىسكەندەر خان ئامبىلىنىڭ ياردەمچى ئىش
بېجىرگۈچىسى بولىدۇ. شۇڭا بارلىق مەكتۇپلارغا ئۇنىڭ نام -
ئەمىلى يېزىلىشى كېرەك» . شۇنىڭدىن كېيىن ئىسكەندەرگە نە-
سىھەت قىلىپ مۇنۇلارنى يازغان: «بۇنىڭدىن بۇرۇن قەشقەرگە
ھاكىمبەگ بولغانلاردىن يۇسۇپ قۇمۇللۇق ئۇيغۇر ئىدى. ئىمىن
خوجا تۇرپانلىق ئۇيغۇر ئىدى. ئۇلار ئۆز يۇرتلۇقلىرىغا يان
بېسىپ، يەرلىك ئۇيغۇرلارنى بوزەك قىلدى. بۈگۈنكى كۈندە
ئىسكەندەرنىڭ خان ئامبىلىنىڭ ياردەمچى ئىش بېجىرگۈچىسى
بولۇشى ئەتىۋارلىغىنىمدىن بولدى. مېنىڭ ھىممىتىمگە ياخشى
جاۋاب قايتۇرۇش ئۈچۈن، ئىسكەندەر ئۆزىگە قاراشلىق تۇرپانلىق-
لارنى قاتتىق باشقۇرۇشى، ھۆكۈمەت ئىشىدا دىيانەتلىك بولۇ-
شى، قەشقەرلىك ئۇيغۇر ئاھالىسىنى ھەرگىزمۇ بوزەك قىلماس-
لىقى، ئىقتىدارىنىڭ يېتىشىچە تىرىشىپ ئىشلىشى، ئۆز مەنپە-
ئىتىگە بېرىلمەسلىكى كېرەك. مۇشۇنداق قىلغاندا كىشىلەر چىن
كۆڭلىدىن قايىل بولىدۇ. مېنىڭ مېھرى - مۇھەببىتىمگە ئۇزاق-
قىچە ئېرىشەلەيدۇ» ، دېگەن.

چيەنلۇڭنىڭ 59 - يىلى (1794 - يىلى) چېگرا ئۆتكى
تەكشۈرگۈچى خۇ جىنشاۋ، ساجىت قاتارلىقلار ئەنجانلىق سودى-
گەرلەر بىلەن بىرلىشىپ ساختىپەزلىك قىلىدۇ. چيەنلۇڭ خان
بۇنى ئاڭلاپ غەزەپلىنىپ، «چېگرا ئۆتەڭلەردىكى لەشكەر - ئە-
مەلدارلار سودىگەرلەرنىڭ چېگرادىن كىرىپ چىقىشىنى تەكشۈر-
دۇ. ئەمما ئۇلار ئۆز ۋەزىپىلىرىگە سادىق بولماي، خىيانەت
قىلغان، پارا ئالغان. ئەنجانلىق سودىگەرلەر بىلەن كېلىشىۋې-

لىپ، ماللارنى ئاز تىزىملاش ئارقىلىق باجنى كېمەيتكەن. ئۇلار
قانۇننى كۆزگە ئىلمىغان. مۇشۇ ئەنزىگە چېتىشلىق كىشىلەرنى
قاتتىق بىرتەرەپ قىلىش كېرەك» ، دەپ جىددىي يارلىق چۈشۈر-
دۇ. ئىسكەندەر يوشۇرۇپ قويغان ماللارنى جىددىي سۈرۈشتۈرۈپ
تېپىپ چىقىشتا ناھايىتى جاپالىق ئىشلەيدۇ. شۇڭا پادىشاھ چىيەن-
لۇڭ ئىسكەندەرنى مۇكاپاتلاپ رىغبەتلەندۈرىدۇ. شۇ يىلى ئىس-
كەندەر بېيجىڭغا بېرىپ پادىشاھنى تاۋاپ قىلىدۇ. چىيەنلۇڭ خان
زىياپەت بېرىپ، ئىسكەندەرنى قىزغىن كۈتىۋالىدۇ ھەمدە «سې-
رىق بەلباغ» ھەدىيە قىلىدۇ.

1796 - يىلى پادىشاھ جىياچىڭ تەختكە ئولتۇرىدۇ. چىيەن-
لۇڭ شاھەنشاھ بولىدۇ. شاھەنشاھ چىيەنلۇڭ گويۇتەي راۋىقىدا
ئىسكەندەر قاتارلىقلارنىڭ كۆرۈشۈشكە كەلگەنلىكىنى ئاڭلايدۇ.
غەربىي قۇۋۇق سىرتىدا ئۇلار بىلەن كۆرۈشىدۇ. جىيا چىڭنىڭ
2 - يىلى 1 - ئاينىڭ 11 - كۈنى شاھەنشاھ چىيەنلۇڭ بىنەپشە
نۇر راۋىقىدا ئىسكەندەر قاتارلىق 16 كىشىنى قوبۇل قىلىپ،
ئۇلار شەرىپىگە زىياپەت بېرىدۇ. ھەمدە «سىلەرنىڭ خىزمىتىڭ-
لاردا نەتىجە كۆپ بولدى» دەپ ماختايدۇ.

چىيەنلۇڭ خان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئىسكەندەر بەك
قايغۇرىدۇ. ئۇ پادىشاھنىڭ ھىممىتىدىن تەسىرلىنىپ، ئائىلە-
سىدىكىلەردىن تارتىپ پۇقرالارغىچە ئىچكىرىنىڭ ئادىتى بويىچە
قارىلىق تۇتىدۇ. پادىشاھ جىياچىڭ بۇنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئىس-
كەندەرنىڭ تەلىپى بويىچە ئوغلى يۇنۇسنى پايتەختكە بېرىپ،
پادىشاھ چىيەنلۇڭنىڭ قەبرىسىنى تاۋاپ قىلىشقا قوشۇلىدۇ. جىيا-
چىڭنىڭ 10 - يىلى (1805 - يىلى) ئىسكەندەر بېيجىڭغا
بېرىپ، ئوردىغا سالامغا كىرىدۇ. گويۇتەي راۋىقىغا چىقىپ سەي-
لى - تاماشا قىلىدۇ. ئىسكەندەر قاتارلىق 4 كىشى غەربىي

قۇۋۇق سىرتىدا سالام بېرىدۇ ھەمدە باۋخېگۇڭ سارىيىدا زىياپەتكە
قاتنىشىدۇ. ئىسكەندەر ئادەت بويىچە ئالدىنقى رەتتىن ئورۇن
ئالىدۇ.

جىياچىڭنىڭ 16 - يىلى (مىلادى 1811 - يىلى) ئىسكەندەر
كېسەل سەۋەبىدىن ئالەمدىن ئۆتىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى
دەپنە خىراجىتى ئۈچۈن 300 سەر كۈمۈش ئىنئام قىلىدۇ.
ئىسكەندەر ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئوغلى يۇنۇس جۇنۋاڭلىققا
تەيىنلىنىدۇ.

7. يۇنۇس

يۇنۇس ئىسكەندەرنىڭ ئوغلى بولۇپ، تۇرپاندا ئاتىسىنىڭ
ئورنىغا جۇنۋاڭ بولغاندىن كېيىن، قەشقەرگە بېرىپ، ھاكىم-
بەگلىككە تەيىنلەنگەن ھەم شۇ جاينىڭ خەلق ئىشلىرىنى باشقۇ-
رۇشتىن ئىبارەت مۇھىم ۋە مۇشكۇل ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئالغان.
ئۇ جىياچىڭنىڭ 17 - يىلى پايتەخت بېيجىڭغا بېرىپ، خاننىڭ
دىدارىنى كۆرۈشكە ۋە پادىشاھنىڭ كۈتىۋېلىشىغا مۇيەسسەر بولد-
دۇ. يۇنۇس قەشقەرنىڭ ھاكىمبېگى بولغاندىن كېيىن، چوڭ -
كىچىك خوجىلارنىڭ تىرىلىش كۈچلىرىنىڭ ھەر ۋاقىت ۋەتەننىڭ
بىرلىكى ئۈچۈن ئېغىر خەۋپ ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر چۈشەنگەچ-
كە، ۋەزىپە تاپشۇرۇۋېلىش بىلەنلا ئاشكارا ۋە يوشۇرۇن ھالدا
تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، يېرىم يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدىلا
شاھ دوست، ھوشۇر، ئەمەر، موللا سوفى قاتارلىق 4 كىشىنىڭ
ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قوقەند خانلىقىغا قېچىپ كەتكەن سامساقنىڭ
ئوغۇللىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، توپىلاڭ كۆتۈرۈشكە ئۇرۇن-
غان جىنايى پاكىتلىرىنى ئېنىقلاپ چىقىپ، بۇ ئەھۋالنى ئوردىغا

مەلۇم قىلغاندىن كېيىن، بۇ تۆت كىشىنى قانۇن بويىچە بىرتەرەپ
قىلىدۇ. شۇڭا يۈنۈس پادىشاھ جىياچىڭنىڭ تەقدىرلىشىگە مۇيەس-
سەر بولىدۇ.

خوجىلارنىڭ تىرىلىش كۈچلىرىنى تەلتۆكۈس يوقىتىش ئۈ-
چۈن، يۈنۈس يەنە خوجا ئەۋلادلىرىنىڭ ئىز - دېرىكىنى سۈرۈش-
تۈرۈشكە قوقەندگە ئادەم ئەۋەتىپ، خوجا ئەۋلادلىرىنى ئۆتكۈزۈپ
بېرىش توغرىسىدا قوقەند خانى ئۆمەر بىلەن سۆزلىشىدۇ. بۇ
چاغدا قوقەند خانلىقى كېڭەيمىچىلىك داۋامىدا قۇدرەت تېپىۋات-
قان، قوقەند سودىگەرلىرى شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدىكى ھەرقايسى
شەھەرلەردە كۆپلەپ قاتىراپ يۈرگەن بولۇپ، قوقەند خانى ئۆمەر-
دىمۇ شىنجاڭغا نىسبەتەن كېڭەيمىچىلىك قارا نىيىتى پەيدا بولغا-
نىدى. 1814 - يىلى ئۆمەر چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ساماساق-
نىڭ ئوغلى جاھانگىر خوجا قەشقەرگە بېسىپ كىرمەكچى بولغان-
دا، ئۆزىنىڭ ئۇنى توسۇپ قايتۇرۇۋەتكەنلىكىنى دوكلات قىلىدۇ
ۋە بۇنى باھانە قىلىپ، قەشقەردە سودا - سېتىق قىلىدىغان
سودىگەرلەرنى باشقۇرۇشقا ئاق سۆڭەك ئەۋەتىدىغانلىقىنى ئاشكارا
ئوتتۇرىغا قويىدۇ. روشەنكى بۇنىڭدا خوجا ئەۋلادلىرىنىڭ پارا-
كەندىچىلىكىنى پەش قىلىپ، قىستۇرۇلۇپ كىرىش مەنىسى بو-
لۇپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىغا قىلىن-
غان تاجاۋۇزچىلىق ئىدى. بۇ ھال چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي
ھۆكۈمىتىنىڭ قاتتىق غەزىپىنى قوزغايدۇ. شۇ چاغدىكى ئېلى
جياڭجۈنى سۇڭ يۈەن ئاق - قارىنى سۈرۈشتۈرمەيلا يۈنۈستىن
غەزەپلىنىپ، ئۇنى «بىھۇدە ئىشقا ئارىلىشىپ، بىزنى ئاھانەتكە
قالدۇردى» دەپ ئەيىبلەپ، يولسىزلىق بىلەن ۋەزىپىسىدىن قال-
دۇرىدۇ ھەمدە يۈنۈسنىڭ پۇقرالارنى ئەزگەن جىنايەتلىرىنى سۈ-
رۈشتۈرۈش كېرەك، دەپ داۋراڭ سالىدۇ. شاھ دوستنىڭ شى-

رىكلىرى پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ چوقان كۆتۈرۈپ، شاھ دوست
ئۈچۈن داد - پەريات ئېيتىشىپ، دۇنيادا ساماساقنىڭ ئوغلى
دېگەن بۇنداق ئادەم يوق دەپ جار سالىدۇ. ئۇلار يەنە يۈنۈسقا
بوھتان چاپلاپ، ئۇنى قىيىن - قىستاققا ئېلىپ ئىقرار قىلدۇ-
رۇش ئارقىلىق، ئۇنىڭ ئۈستىدىن يالغان جىنايى پاكىت ئويدۇ-
رۇپ چىقىرىپ، شاھ دوست قاتارلىقلارنى ناھەق ئۆلتۈردى، دەپ
شىكايەت قىلىشىدۇ. سۇڭ يۈەن بۇ گەپلەرگە ئىشىنىپ، ئوردىغا
دەرھال مەكتۇپ يوللاپ، يۈنۈسقا ئۆلۈم جازاسى بېرىشنى تەلەپ
قىلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى سۇڭ يۈەننىڭ يۈنۈس توغرى-
سىدىكى ئەيىبنامىسىگە ئىشەنگەن بولسىمۇ، يۈنۈسنىڭ تۆھپىكار
ئىمىن خوجىنىڭ ئەۋلادى ئىكەنلىكىنى نەزەرگە ئېلىپ، ئۇنى
ئۆلۈم جازاسىدىن كەچۈرۈم قىلىپ، ئىلىغا يالاپ ئاپىرىپ ئۆمۈر-
لۈك قاماققا ئالىدۇ. ئەمما يۈنۈسنىڭ ئايالى سىڭىنىغا ئۆلۈم
جازاسى بېرىدۇ.

سۇڭ يۈەن يۈنۈسنى ئەيىبلەپ ناھەق ئەنزە پەيدا قىلىدۇ
ھەمدە ساماساقنىڭ ئوغلى يوق دەپ تۇرىۋالىدۇ. لېكىن بىر نەچچە
يىل ئۆتمەيلا ساماساقنىڭ ئوغلى جاھانگىر خوجا قەشقەرنىڭ چېگ-
رىسىغا بېسىپ كىرىشكە باشلايدۇ. چېگرا قاراۋۇلخانىسى ئارقا
- ئارقىدىن مەلۇمات يوللىغاچقا، چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ
ھەربىي ئىشلار ۋەزىرلىرى بۇ ئىش ئۈستىدە باش قوشۇپ مۇزاكى-
رە قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. ئۇلاردا ئىختىيارسىز سۇڭ يۈەن
ساماساقنىڭ ئوغلى يوق ئىكەنلىكىنى تەكشۈرۈپ ئەمەلىيلەشتۈر-
گەنمىدى، ئەمدى قانداقسىگە بار بولۇپ قالدى؟ دېگەن سوئال
تۇغۇلىدۇ. كېيىن ئىلى جياڭجۈنى بولغان چىڭ شياڭ ئۆزى
قەشقەرگە بېرىپ تەكشۈرگەندىن كېيىن، ئۇلار ئاندىن ئۆزلىرى-
نىڭ ئالدانغانلىقىنى بىلىدۇ. 1810 - ، 1824 - ۋە 1825

- يىللىرى جاھانگىر خوجا قوقەند فېئوداللىرىنىڭ قوللىشى بىلەن قەشقەر چېگرىسىغا كەينى - كەينىدىن پاراكەندىچىلىك سېلىپ، جەنۇبىي شىنجاڭ ۋەزىيىتىدە تەۋرىنىش ۋە ئەنسىزچىلىك پەيدا قىلىدۇ. ئامالسىز قالغان پادىشاھ داۋگۇاڭ شۇ چاغدىلا ئاندىن يۇنۇسنى ئېسىگە ئالىدۇ. يۇنۇس ئىلىدا 5 يىل قامىلىدۇ. 1819 - يىلى يۇنۇس قويۇپ بېرىلگەندىن كېيىن تۇرپانغا قايتىپ كەلگەن بولسىمۇ، يەرلىك ئەمەلدارلار ئۇنى 4 يىل قاتتىق تەقىپ ئاستىغا ئالىدۇ. پادىشاھ داۋگۇاڭ ئىلى جياڭجۈنى چاڭ شياڭغا يۇنۇسنى تۇرپاندىن ئىلىغا چاقىرتىپ، ئۇنىڭ قەشقەر ئالدىنقى سەپپىدە ئىشلەشنى خالايدىغان - خالىمايدىغانلىقىنى سوراپ بېقىشنى تاپشۇرىدۇ. بۇ چاغدا يۇنۇس توققۇز يىل قامالغان، تەقىپ ئاستىغا ئېلىنغان، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئائىلىسى ناھەق ئۆلتۈرۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن خانۇەيران بولۇش ئازابى ئۇنىڭ ئىرادىسىنى سۇندۇرالمىغان، ناھەق مۇئامىلىمۇ ئۇنىڭ ئېتىقادىنى ئۆزگەرتەلمىگەنىدى. ئۇ چاڭ سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ يارلىقىنى ئاڭلاپ، «ناھايىتى مىننەتدار بولۇپ» ئەمەلدىن قالغان بەگ سالاھىيىتى بىلەن قەشقەر ئالدىنقى سېپىگە دەرھال ئاتلىنىدۇ. ئۇ يەردە جاھانگىر خوجا توپىلىڭىنى پارچىلاش جەھەتتە نۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلەيدۇ. بەختكە قارشى 1826 - يىلى كۈزدە جاھانگىر خوجا قوقەند تاجاۋۇزچى قوشۇنى بىلەن بىرلىكتە قەشقەرگە كەڭ كۆلەمدە بېسىپ كىرىدۇ. قەشقەر قولدىن كەتكەندىن كېيىن، يۇنۇس قۇربان بولىدۇ.

كېيىن چاڭ سۇلالىسى يۇنۇسقا 3 - دەرىجىلىك تەيجى، 1 - جەرەكلىك مەنسەپدار دېگەن مەرتىۋىلەرنى بېرىدۇ ھەمدە ئۇنىڭغا 1 - دەرىجىلىك تەيجى قاتارىدا نەپىقە بېرىدۇ. لېكىن سۇڭ يۈەننىڭ يۇنۇسقا چاپلىغان بەتناملىرى باشتىن - ئاياق ئاقلانمايدۇ.

8. پەرىدۇن

پەرىدۇن ئىمىن خوجىنىڭ 7 - ئوغلى بولۇپ، خېلى بۇرۇنلا تەيجىلىك مەنسىپى بېرىلىپ تۇرپاندا ئولتۇراقلاشقان. جياچىڭنىڭ 24 - يىلى (مىلادى 1819 - يىلى) جۇڭغارىيە ئالغا ئۆتۈپ، ئاندىن 1 يىلغا يېقىن تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن ئالەمدىن ئۆتكەن.

9. مۇھەممەت سەئىد

مۇھەممەت سەئىد پەرىدۇننىڭ ئوغلى بولۇپ، جياچىڭنىڭ 24 - يىلى جۇڭۋاڭلىق مەنسىپى بېرىلگەن ھەم قەشقەرنىڭ ھاكىمبېگى بولۇپ ئىشلىگەن. 1826 - يىلى قەشقەردە جاھانگىر خوجا توپىلىڭى يۈز بەرگەندە توپىلاڭچىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

10. ئەفرىدۇن

ئەفرىدۇن مۇھەممەت سەئىدنىڭ چوڭ ئوغلى بولۇپ، داۋگۇاڭنىڭ 7 - يىلى جۇڭۋاڭلىق مەنسىپىگە ۋارىسلىق قىلغان. داۋگۇاڭنىڭ 18 - يىلى (مىلادى 1838 - يىلى) ئەفرىدۇن تۇرپان شەھەر قۇرۇلۇشىنى ياساشتا ئىئانە بېرىپ كۈچ چىقارغانلىقى ئۈچۈن، چاڭ سۇلالىسى ئوردىسى تەرىپىدىن پۈپۈكلۈك تاج بىلەن مۇكاپاتلانغان.

ئەفرىدۇن 1821 - يىلى تۇغۇلغان بولۇپ، داۋگۇاڭنىڭ 12 - يىلى پايتەختتە بېيجىڭغا بېرىپ، چاڭ سۇلالىسى پادىشاھىغا

سالام بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى ئۇنىڭ تەلىپىگە قارىتا «ئەفرىدۇننىڭ ئاتا - بوۋىلىرى سۇلالىمىزنىڭ ھىممىتىدىن بەھرىمەن بولغانىدى. ئۇ جۇڭگۇلۇقلا ۋارىسلىق قىلغانىدىن بۇيان، ئاستانىگە (بېيجىڭغا) كېلىپ باقمىدى. ئەمدىلىكتە مۇشۇ يىلى ئوردىغا سالامغا كەلگۈچىلەر بىلەن بىرگە پايتەختكە كېلىشنى تەلەپ قىپتۇ. بۇنىڭدىن ئۇنىڭ سەمىمىي سادىقلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇنىڭ تەلىپى بويىچە بۇ يىل ئوردىغا سالامغا كېلىدىغان بەگلەر بىلەن بىرلىكتە پايتەختكە كېلىپ سالام بەرسە بولىدۇ» دەپ قانائەتلىنەرلىك جاۋاب بېرىدۇ. 2 - يىلى ئەفرىدۇن بېيجىڭغا كېلىپ پادىشاھقا سالام بېرىدۇ. داۋگۇاڭ خان ئۇنى قوبۇل قىلىدۇ ھەم 3 - دەرىجىلىك پۈپۈكلۈك تاج ئىنئام قىلىدۇ.

داۋگۇاڭنىڭ 27 - يىلى (مىلادى 1847 - يىلى) مەمەت ئىمىن ۋە ئېلىخان باشچىلىقىدىكى يەتتە خوجا 1000 دىن ئارتۇق ئاتلىق ئەسكەر بىلەن قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن قەشقەر شەھىرى خوجىلارنىڭ قولىغا ئۆتكەندىن كېيىن، قەشقەر يېڭى شەھەر جىددىي تەھدىتكە ئۇچرايدۇ. بۇ ئىشلاردىن خەۋەردار بولغان تۇرپان جۇڭۋاڭى ئەفرىدۇن ھەربىي لاۋازىمەتلىكلەر ئۇچۇن ماددىي جەھەتتىن كۈچ چىقىرىشنى ۋە ئالدىنقى سەپ ئۇرۇش رايونىغا بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. لېكىن يول يىراق بولغانلىقى ئۇچۇن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇلارنىڭ ئالدىنقى سەپكە بېرىشىغا قوشۇلمايدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا ئەفرىدۇن ئۆز تەۋەسىدىكى خەلقلەر ۋە چېرىكلەرنى ھەرىكەتكە كەلتۈرۈپ، ئالدىنقى سەپ ئۇچۇن ھارۋا، قورال جابدۇق، ئاشلىق قاتارلىق ماددىي بويۇملارنى تەييارلاتقۇزۇپ، ئالدىنقى سەپكە ئەۋەتىپ بېرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن چىڭ سۇلالىسى تۇرپان جۇڭۋاڭى ئەفرىدۇننىڭ ئىش -

ئىزلىرى ھەققىدە خاتىرە قالدۇرۇش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈرىدۇ. 1851 - يىلى ئەفرىدۇن نەۋرىسى سوۋرنى ئېلىپ پايتەخت بېيجىڭغا بېرىپ، پادىشاھنىڭ دىدارىنى كۆرۈشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇنىڭغا قارىتا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى «باشقا جايلارنىڭ يىل نۆۋىتى بىلەن بېيجىڭغا كېلىپ، پادىشاھقا سالام بەرسە بولىدۇ» دەپ جاۋاب قايتۇرىدۇ. تۇڭجىنىڭ 3 - يىلى 12 - ئايدا (مىلادى 1865 - يىلى 1 - ئايدا) قوقەندلىك ياقۇپبەگ ئېلىمىز چېگرىسى ئىچىگە بېسىپ كىرىدۇ. ئۇ ئەفرىدۇننى قەشقەرگە چاقىرتىپ ئۇنىڭ چىڭ سۇلالىسى پادىشاھىسىغا تەييارلاپ قويغان بارلىق سوۋغا - سالاملىرىنى - تارتىۋالىدۇ ھەم ھەبسىگە ئالىدۇ. بۇنىڭدىن دىلى قاتتىق ئازار يېگەن ئەفرىدۇن ئەقلىدىن ئېزىپ ساراڭ بولۇپ قالىدۇ ھەم 1872 - يىلى ياقۇپبەگ تەرىپىدىن قەتلى قىلىنىدۇ. مۇشۇ ئىش ئۈستىدە شىنجاڭنىڭ ھەربىي مەمۇرىي ئەمەلدارى ياڭ زېڭشىن ئىزدىنىپ «تۇڭجى دەۋرىدە شىنجاڭ راسا قالايمىقانلىشىپ كەتتى. مۇسۇلمانلارنىڭ ۋاڭى (تۇرپان مۇسۇلمانلىرىنىڭ ۋاڭى ئىمىن خوجا) نىڭ پۇشتى ئەفرىدۇن جەنۇبىي شىنجاڭغا قېچىپ كەتتى. ئۇنىڭغا سۇيۇرغال قىلىنغان زېمىنلار يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ ئېلىندى. كېيىن باش ۋالى لىيۇ جىنتاڭ مۇشۇ ۋاڭنىڭ ئەۋلادى ماموتنى ئىزدەپ تاپتى ھەم ئوردىغا ئۇنى مەنسەپكە ۋارىسلىق قىلدۇرۇش ھەققىدە مەلۇمات يازدى» دەپ خاتىرە قالدۇرغان.

11. زوھۇرىدىن

زوھۇرىدىن نۇرمۇھەممەتنىڭ چوڭ ئوغلى بولۇپ، زوھۇرىدىن چوڭى، ئۇنىڭدىن كىچىكى ناسىردۇر. ئۇلارنىڭ ھەر ئىك-

كىلىسى لۇكچۇندە تۇغۇلغان. ئاتىسى نۇر مۇھەممەت ئۇلار كە-
چەك چېغىدىلا ئۆلۈپ كەتكەن. زوھۇرىدىن بىلەن ناسىرلار چوڭ
دادىسى ئىمىن خوجىنىڭ ئوردىسىدا چوڭ بولغان. زوھۇرىدىن
كىچىكىدىنلا زېرەك بالا بولۇپ، دەسلەپ ئوردا موللىسىدا ئوقۇپ
ساۋادىنى چىقارغاندىن كېيىن، لۇكچۇن ۋاڭلىق مەدرىسىگە كە-
رىپ تىرىشىپ ئۆگىنىپ بىرنەچچە يىل ئىچىدىلا خېلى چوڭقۇر
بىلىم ئالغان. دىنىي كىتابلاردىن باشقا سوپى ئاللايار، ناۋائى،
قىسسۇرى قاتارلىق شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىنى بېرىلىپ ئوقۇ-
غان. پارسچە ئۆگىنىپ، پارس شائىرلىرىنىڭ ئەسەرلىرى بە-
لەن تونۇشقان، ئەرەپچىمۇ ئۆگەنگەن.

زوھۇرىدىننىڭ بىر نەۋرە ئاكىسى مۇھەممەت سەئىد چىڭ
سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ يارلىقى بىلەن تۇرپان ۋاڭلى-
قىدىن قەشقەرگە ھاكىمبەگلىككە تەيىنلىنىدۇ. مۇھەممەت سەئىد
زوھۇرىدىننى ئۆزى بىلەن بىرگە قەشقەرگە ئېلىپ بېرىپ، ئوردا
ئىشلىرىغا ھەمكارلاشتۇرىدۇ. بىرقانچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن،
مۇھەممەت سەئىد ۋاڭنىڭ شەھربانۇ ئىسىملىك ئايالىدىن بىر
ئوغۇل تۇغۇلىدۇ. ئۇنىڭغا ئەفرىدۇن دەپ ئات قويۇلىدۇ.

ئارىدىن بىرقانچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن، قەشقەردە جاھاڭ-
گىر خوجا توپىلىڭى يۈز بېرىپ، مۇھەممەد سەئىد ۋاڭ توپىلاڭ-
چىلار تەرىپىدىن ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈلىدۇ.

توپىلاڭ باشلىنىشتىن بۇرۇن، مۇھەممەت سەئىد ۋاڭ ئوغلى
ئەفرىدۇننى بىرقانچە كىشىنىڭ مۇھاپىزىتى ئاستىدا تۇرپانغا ئە-
ۋەتىدۇ. ئەفرىدۇن لۇكچۇنگە ساق - سالامەت يېتىپ كېلىپ،
تۇغقانلىرى بىلەن بىرگە ياشايدۇ.

قەشقەردىكى توپىلاڭ ۋاقتىدا زوھۇرىدىن ئات باققۇچىلار
قاتارىغا قوشۇلۇۋېلىپ ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قالىدۇ ۋە ئىككى نەپەر

يېقىن ئادەمنىڭ ھەمراھلىقىدا ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا چىقىپ
كېتىدۇ. ئۇ سەمەرقەند، بۇخارا، تاشكەنت قاتارلىق شەھەرلەردە
ئۈچ يىلدىن كۆپرەك سەرسانلىق - سەرگەردانلىقتا ياشاپ، ئاخى-
رى شەمەي ئارقىلىق چۆچەككە يېتىپ كېلىدۇ. چۆچەكنىڭ شۇ
ۋاقىتتىكى ئامبىلى ئۇلارنى تەكشۈرۈپ، ئەمەلىي ئەھۋالنى بىل-
گەندىن كېيىن، ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسىگە يوللاپ بېرىدۇ.
ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسى چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمى-
تىگە مەلۇم قىلىپ تەستىقلاتقاندىن كېيىن، زوھۇرىدىننى قەش-
قەرگە ھاكىمبەگ قىلىپ بەلگىلەيدۇ. زوھۇرىدىن قەشقەرگە ھا-
كىمبەگ بولغاندىن كېيىن، بۇرۇنقى تەجرىبە - ساۋاقلارنى ئەس-
تايىدىل يەكۈنلەپ، شۇ زاماندىكى ئالىم - ئۆلىمالار، شائىرلار
ۋە يۇرت مۆتىۋەرلىرى بىلەن يېقىن ئۆتۈپ، يۇرت باشقۇرۇش
ئىشلىرىدا ئۇلاردىن پىكىر ئېلىپ، خەلققە پايدىلىق ئىشلارنى
كۆپرەك قىلىشقا تىرىشىدۇ. ئاتاقلىق ئالىم، شائىرلاردىن ئابدۇ-
رېھىم نىزارى، نورۇز ئاخۇن زىيائى، تۇردۇش ئاخۇن غېرىبى
قاتارلىقلارنى ئوردىغا جەلب قىلىپ، ئوردا قارمىقىدا مەخسۇس
دىۋان (كاتىباتلىق ئورنى) تەسىس قىلىپ، ئۇلارغا ئېتىبار بە-
لەن مۇئامىلە قىلىدۇ ۋە تۇرمۇشىنى ئالاھىدە ئورۇنلاشتۇرىدۇ
ھەم ئۇلارغا ئىلىم مەرىپەت، خەلق ئىشلىرى ۋە جەمئىيەتنى
تەرەققىي قىلدۇرۇش مەزمۇن قىلىنغان نۇرغۇن ئىلمىي - بەدى-
ئىي كىتابلارنى يېزىشنى ئورۇنلاشتۇرىدۇ. شائىر ئابدۇرېھىم
نىزارىنى ھاكىمبەگ ئوردىسىغا باش كاتىپ (دىۋان بېگى) قىلىپ
بەلگىلەيدۇ. مائارىپ ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ، كەڭ خەلق
ئاممىسىنىڭ ئىلىم - پەنگە بولغان تەشنالىقىنى قاندۇرىدۇ.
ھىجرىيە 1255 - يىلى (مىلادى 1839 - يىلى) زوھۇرىدىن
قەشقەر شەھرىنى ئۈزگەرتىپ قۇرۇش بىلەن بىللە، قەشقەر

تاشقارقى شەھەرگىمۇ سىپىل سوقتۇرۇپ، 400 يىلدىن بۇيان شەھەرنىڭ سىرتىدا تۇرۇپ كېلىۋاتقان مەھەللىلەر بىلەن قەشقەر ھېيتگاھ جامەسىنى شەھەر ئىچىگە كىرگۈزىدۇ ھەم ھېيتگاھ جامەسىگە مۇناسىپ ھالدا يېڭى تۈس بېرىپ كۆركەملەشتۈرۈپ، بىر قېتىم رېمونت قىلدۇرىدۇ. قىسقىسى، زوھۇرىدىن قەشقەرگە ھاكىمبەگ بولغان 20 نەچچە يىل ئىچىدە تېرىلغۇ يەر كۆلىمى كېڭىيىپ، ئۇزۇن، چوڭ ئۆستەڭلەرنى چاپتۇرۇپ، يېزا ئىگىلىك ئىقتىسادىنى يۈكسەلدۈرگەن. ئىلىم - مەرىپەت، مەدەنىيەت - مائارىپ ئىشلىرىنى يولغا قويغان. يەنە قەشقەر خەلقىگە پايدىلىق نۇرغۇن ئىشلارنى قىلغان. بۇ ھەقتە شائىر ئابدۇرېھىم نىزارى بىر شېئىرىدا مۇنداق دەپ يازغان:

كى بىرمىڭ ئىككى يۈز ئەللىك بەش تارىخي پەيغەمبەر،
بىنا قىلدۇردى شەھەرنى شاھ زوھۇرىدىن بەلەن ئەختەر.
رىئايە خەلقنىڭ ھالىغا رەھىمە ئەيلەپ ھاۋادىسىدىن،
قىلىپ قەلئەنى مەھكەم كى گويا سەددى ئىسكەندەر.

زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ قەشقەردە ئىشلەۋاتقان پەيتتە تۇرپان ۋاڭى ئەفرىدۇن زوھورىدىنغا خەت يېزىپ، بىرقانچە كىشىنى نۇرغۇن سوۋغا - سالام بىلەن قەشقەرگە ئەۋەتىدۇ. ئۇ ئۆز خېتىدە: ئاكا، ھاكىمبەگ بولدىڭىز، ئىشلار رەتكە چۈشۈپتۇ. بۇرۇنقى مالىمان يىللاردا ئاتام ۋاپات بولدى. ئاتام كېسەل بىلەن ۋاپات بوپتۇ. بۇ ھەقتىكى ئەھۋاللارنى تولۇق بايان قىلىپ قالدۇرۇش ئۈچۈن، كاتىپلىرى ئابدۇرېھىم نىزارى دېگەن ئالىم كىشىنى لۈكچۈنگە ئەۋەتىپ بەرسىڭىز، دەپ ئىلتىماس قىلىدۇ. زوھۇرىدىن ئەفرىدۇننىڭ خېتىنى كۆرگەندىن كېيىن، كاتىپى ئابدۇرېھىم نىزارىنى نۇرغۇن سوۋغا - سالام بىلەن لۈكچۈن ئەلچى-

لىرىگە قوشۇپ يولغا سالىدۇ. ئابدۇرېھىم نىزارى ئۇزۇن يوللارنى بېسىپ لۈكچۈنگە سالامەت يېتىپ كېلىدۇ. تۇرپان ۋاڭى ئەفرىدۇن شائىرنى ئىنتايىن قىزغىن قارشى ئالىدۇ ۋە ئۇنى ھۆرمەتلەپ ئۆز ئوردىسىدىن ئورۇن بېرىدۇ. لۈكچۈندىكى شائىرلار، چوڭ ئۆلىمالار بىلەن تونۇشتۇرىدۇ. شائىر لۈكچۈندە لۈكچۈن ۋاڭلىق مەدرىسە، تويۇق ئەسھابۇلكەھف، دۆلەتباغ، چاھارباغ قاتارلىق جايلارنى زىيارەت قىلىپ، ئەينى ۋاقىتتىكى پۈتكۈل تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت مەركىزى بولغان لۈكچۈننىڭ ئەمەلىي ئەھۋالى بىلەن تەپسىلىي تونۇشىدۇ ھەم ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ تەلپىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن مۇھەممەت سەئىد ۋاڭنىڭ قەشقەردە قەتلى قىلىنىش ئەھۋالىنى يارقىن شېئىرىي تىل بىلەن بايان قىلىشقا كىرىشىدۇ ۋە نۇرغۇن كۈچ سەرپ قىلىپ، بارلىق ئەقىل پاراستىنى ئىشقا سېلىپ، «قەشقەر ھاكىمبېگى زوھۇرىدىننىڭ تۇرپان ۋاڭى ئەفرىدۇنغا يوللىغان سالىمى»، «ئەسھابۇلكەھف ھەققىدە قىسسە»، «رابىيە - سەئىدىن»، «ۋامۇق - ئۇزرا»، «مەسئۇد دىلئارا» قاتارلىق يىرىك ئەسەرلەرنى يېزىپ چىقىدۇ. بۇ ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇنى چوڭقۇر، تىلى پاساھەتلىك، بەدىئىيلىكى يۇقىرى بولۇپ، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ قىممەتلىك نامايەندىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەسەرلەر لۈكچۈن ۋاڭ ئوردىسىدا يېزىپ تاماملانغان ئىدى.

شائىر ئابدۇرېھىم نىزارى لۈكچۈن ۋاڭ ئوردىسىدا تۇرغان مەزگىلدە مەشھۇر ئالىم، ئاتاقلىق ئۇيغۇر تېبابەت پېشۋاسى ۋە شائىر ئەخمەت غوجامنىياز ئوغلى قىسسۇرنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن تونۇشىدۇ. قىسسۇرنىڭ لۈكچۈن ۋاڭلىق مەدرىسە ھەققىدىكى

شېئىرى، تۇيۇق ئەسھابۇلكەفكە بېغىشلاپ يازغان مۇخەممەسلە-
رى، دۆلەتباغ ئوردىسىغا ئاتاپ يازغان مۇخەممەسلىرى ۋە ۋاڭلار-
غا قىلغان نەسىھەتلىك شېئىرلىرى، جۈملىدىن «رەۋزاتۇز زوھە-
را» ناملىق داستانىنى كۆرگەندىن كېيىن قىسسۇرىغا يۇقىرى
باھا بېرىدۇ. شائىر نىزارى لۈكچۈندە تۇرغان مەزگىلىدە ئۇستا
خەتتاتلارنى ئۇيۇشتۇرۇپ، ئەسەرلىرىنى بىرقانچە نۇسخىدىن كۆ-
پەيتىپ كۆچۈرگۈزىدۇ. نىزارى لۈكچۈندە ئىككى يىلدەك تۇ-
رۇپ، لۈكچۈندىكى مەرىپەت ئەھلىلىرى بىلەن يېقىن دوست
بولۇپ قالىدۇ. قىسسۇرنىڭ چوڭ ئوغلى ئەبەيت ئەلەم ئاخۇنۇم
بىلەن ئالاھىدە يېقىن دوستلۇق ئورنىتىدۇ. شائىرنىڭ لۈكچۈنگە
كېلىپ تۇرغان ۋاقتى تەخمىنەن 1835 ـ ، 1836 ـ يىللىرىغا
توغرا كېلىدۇ. شائىر نىزارى كىتابنى يېزىپ تاماملاپ، قەشقەر-
گە قايتىپ كېتىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەفرىدۇن ۋاڭ شائىرغا تون
كەيدۈرۈپ، ياخشى ئات تەييارلاپ، نۇرغۇن سوۋغا ـ سالام بىلەن
قەشقەرگە يولغا سالىدۇ. شائىر قەشقەرگە ساق ـ سالامەت بارغاند-
ىن كېيىن، يەنە زوھۇرىدىن ھاكىمبەگنىڭ ھوزۇرىدا كاتىپلىق
ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ. زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ قەشقەر ئوپالغا كاتتا
بىر مەدرىس بىنا قىلدۇرۇپ، ئۇنىڭغا نۇرغۇن يەر ـ مۈلۈك
ۋەخپە قىلىدۇ. ئاخىرى 20 يىلغا يېقىن ھاكىمبەگ بولغاندىن
كېيىن، ۋەزىپىسىدىن ئىستىپا سوراپ، لۈكچۈنگە قايتىپ كېلە-
دۇ. ئاردىن ئىككى يېرىم يىل ئۆتكەندىن كېيىن، لۈكچۈن
دېھقانسۇ يېزىسىنىڭ ۋەخپە تۇگمەن دېگەن يېرىدە كېسەللىك
سەۋەبىدىن ئالەمدىن ئۆتىدۇ. ئۇنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى ۋەسىيىتى-
گە ئاساسەن جەسىتى تۇيۇق ئەسھابۇلكەفنىڭ يېنىغا دەپنە
قىلىنىدۇ.

12. سۇلتان ماموت

1878 ـ يىلى ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىنىڭ شىنجاڭدىكى 13
يىللىق ھۆكۈمرانلىقى ئۆزۈل ـ كېسىل بەربات بولىدۇ. شۇنىڭ
بىلەن مەركىزى ھۆكۈمەت شىنجاڭدا قايتىدىن ئۆزىنىڭ باشقۇرۇ-
شىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، شىنجاڭنى يەرلىك ھاكىمى-
يەت تۈزۈمى بولغان ۋاڭلىق تۈزۈمدىن پايدىلىنىپ ئىدارە قىلماق-
چى بولىدۇ. شۇڭا تۇرپان، قەشقەر، ئىلى قاتارلىق جايلارغا
ھۆكۈمران بولىدىغان ئىمىن ۋاڭ ئەۋلادلىرىنى ئىزدىگەندە، ئە-
لىدا بوۋاق ھاكىمبەگ بولىدۇ، تۇرپاندا بولسا ئىشەنچلىك ۋا-
رىس چىقمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن لۈكچۈن ۋاڭ ئوردىسىدا 20
نەچچە يىل ۋەزىر (تەيجى) بولغان مەئىن تەيجى دېگەن كىشى
ئوتتۇرىغا چىقىپ «مەن ئۇزۇن يىل ۋەزىر بولدۇم، ئەمدى لۈك-
چۈندە ۋاڭلىق ئورنىغا ۋارىسلىق قىلغۇدەك ھەقىقىي ۋارىس
يوق، مەن ۋاڭلىق ئورنىنىڭ ۋارىسى بولۇشۇم كېرەك» دەپ
ۋارىسلىق دەۋاسى قىلىدۇ. بۇنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ياشىنىپ
ئاجىزلاپ كەتكەن خۇشنارە خېنىمنىڭ ئاچچىقى كېلىپ ئوتتۇرىغا
چىقىپ: «مېنىڭ ئوغلۇم ئەفرىدون 1864 ـ يىلىنىڭ ئاخىرلىرى
قەشقەردىن يەكەنگە بارغاندا يەكەندىن بىر قىزنى ئەمرىگە ئالغان-
كەن. خۇدا بەرگەن بولسا، بىرەر ئوغۇل پەرزەنتلىك بولغان
بولۇشى مۇمكىن. مەن بېرىپ سۈرۈشتە قىلىمەن» دەپ غەيرەتكە
كېلىپ تەييارلىق بىلەن يەكەنگە يول ئالىدۇ. ياشىنىپ ئاجىزلاپ
كەتكەن، 90 ياشتىن ھالقىغان خۇشنارە خېنىم مىڭ بىر مۇشەق-
قەتلەر بىلەن يەكەنگە يېتىپ بېرىپ نەۋرىسىنى ئىزدەش ئارقى-
لىق، ئۇنىڭ يەكەنلىك كېلىنىنىڭ بىر ئوغۇل تۇغقانلىقىنى

بىلدۇ. ئۇ بالا شۇ چاغدا 12 ياشتا بولۇپ ئىسمى سۇلتان مامۇت ئىدى. لېكىن ئۇ بالا يوشۇرۇن بېقىلغانلىقى ئۈچۈن ئوقۇشسىز، تەربىيىسىز قېلىپ، پادا بېقىپ چوڭ بولغانلىقتىن، تازچاق بالا بولۇپ قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خۇشنارە خېنىم نەۋرىسى سۇلتان مامۇتنى تۇرپانغا قايتۇرۇپ كېلىپ، ۋاڭلىقنىڭ ۋارىسى سۈپىتىدە لۈكچۈن دۆلەتباغدا تەربىيىلەيدۇ. بۇنى ھەممە ئېتىراپ قىلىپ، گۇاڭشۇ خانغا يوللايدۇ. 1881 - يىلى گۇاڭشۇ خاندىن يارلىق چۈشۈپ، سۇلتان مامۇت تۇرپاننىڭ ۋاڭى قىلىپ تەيىنلىنىدۇ.

گۇاڭشۇنىڭ 10 - يىلى (مىلادى 1884 - يىلى) سۇلتان مامۇت قەشقەردە ياقۇپبەگ تەرىپىدىن زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان ئاتىسى ئەفرىدۇننىڭ قەبرىسىنى قايتا ياساشنى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدىن تەلەپ قىلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭنىڭ مەمۇرىي باش ۋالىيسى ليۇجىنتاڭغا پەرمان چۈشۈرۈپ، مامۇتنىڭ ئاتىسىنىڭ قەبرىسىنى ياساشقا كەتكەن بارلىق چىقىملىرىنى ھېسابتىن كۆتۈرۈۋېتىش، ئۇنىڭ ئارىيەت ئېلىپ ئىشلەتكەن خىراجەتلىرىنى يىللىق نەپىقە قاتارىدا بىرتەرەپ قىلىش» ھەققىدە پەرمان چۈشۈرىدۇ. گۇاڭشۇنىڭ 15 - يىلى (مىلادى 1889 - يىلى) سۇلتان مامۇت پايتەخت بېيجىڭغا سالامغا بېرىپ ئۆتكەندە بارالمىغان نوۋىتىنى تولۇقلايدۇ. گۇاڭشۇنىڭ 18 - يىلى (مىلادى 1892 - يىلى) سۇلتان مامۇتنىڭ يېشى تېخى 30 غا يەتمىگەن بولسىمۇ تۆت خوتۇن ئالغانىدى. بىرىنچى خوتۇنىنىڭ ئاتىسى ئادەتتىكى پۇقرا ئىدى. لېكىن ئۇنىڭ ئاپىسى ئاقسۆڭەك ئائىلىسىدە تۇغۇلغانىدى. مامۇت ۋاڭنىڭ ئاپىسىمۇ يەكەنلىك بولۇپ، ئاددىي پۇقرا ئائىلىسىدە تۇغۇلغانىدى. 2 - خوتۇنى ۋاڭنىڭ ئۆز جەمەتىدىن بولۇپ، نەۋرە سىڭلىسى ئىدى. قالغان ئىككى خوتۇنى ئادەتتىكى باجگىرلارنىڭ قىزلىرى ئىدى.

مامۇت ئوردىدا ئىش بېجىرگەندە چىڭ سۇلالىسى خانى تەقدىم قىلغان گۈللۈك تونىنى كىيەتتى. «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» نىڭ 83 - جىلتىدە: «مامۇت ۋاڭنىڭ ئۈچ ۋەزىرى بار، ئۇلارنىڭ بىرى ۋاڭنىڭ ئوڭ قول تەرىپىدە، بىرى سول قول تەرىپىدە، يەنە بىرى ئارقا تەرىپىدە تۇرىدۇ، ئۇلار ۋاڭلارنىڭ ئۆز جەمەتىدۇر. ئوڭ قول ۋەزىرىنىڭ ئىسمى مىلىك بەگ، سول قول ۋەزىرىنىڭ ئىسمى چاپىزات بەگ، ۋاڭنىڭ كەينى تەرىپىدە تۇرىدىغان ۋەزىرىنىڭ ئىسمى ئابدۇللا بەگ» دەپ خاتىرىلەنگەن. مامۇت ۋاڭ ئۆز خانىسىدا ئولتۇرۇۋېلىپ ھېچقانداق ھەرىكەت قىلمىغان، ئوردا ئىشلىرىنى ھېلىقى ئۈچ نەپەر ۋەزىر بېجىرگەن. ھەتتا باج - سېلىق يىغىشقا ئائىت يارلىق ۋە پەرمانلارنىمۇ ۋەزىرلەر چۈشۈرگەن. مامۇت ئۆزىنى قوغداش ۋە خىزمىتىنى قىلدۇرۇش ئۈچۈن 50 - 60 تەك قوغدىغۇچى ئالغان. مامۇت ھەممە ئىشتا ئۆزىنىڭكىنى راست دەپ قاراپ ھەرقانداق ئىشتا ئۆزى بىلگىنىنى قىلغان. خەلقنىڭ دەرت - ئەلىمى بىلەن قىلچە كارى بولماي، ئۇلار ئۈستىدىن زورلۇق - زومبۇلۇق ئىشلەتكەن. پۇقرالارنىڭ خوتۇن - قىزلىرىنى ئۆزى خالىغانچە بوزەك قىلغان.

مامۇت گەرچە 30 ياشقا توشمىغان بولسىمۇ ئۇنىڭ مەسلەھەتچىلىرىنىڭ ھەممىسى پۇتۇنلەي ياشلار ئىدى. ئۇنىڭ كاھلىرى (مۇھاپىزەتچىلىرى) ئىچىدە يېشى ئەڭ چوڭىنىڭ 40 ياش، ئوتتۇرىدىكىلەرنىڭ 20 - 30 ياش، ئەڭ كىچىكلىرى 16دىن 20 ياشقىچە ئىدى. مامۇت ھەرقانداق چوڭ ئىش بولمىسۇن ئۇلار بىلەن بىرلىكتە بېجىرەتتى. مامۇت ھەرقانداق ئادەمگە ئۆلۈم جازاسى بېرەلمەيتتى. ئۆلۈم جازاسى تۇرپاندىكى خان ئامبىلغا قاراشلىق بولۇپ، مامۇت ئۆلۈم جازاسىنى ئىجرا قىلىشقا پېتە-

نالمايتتى.
ۋاڭ ھەر ئۈچ يىلدا بىر قېتىم بېيجىڭغا بېرىپ چىڭ سۇلا-
لىسى پادىشاھىغا سالام بېرەتتى. بۇ قەدىمدىن تارتىپلا شەكىللە-
نىپ قالغان قائىدە ئىدى. ھەرقانداق شارائىت ئاستىدا ئۆلپانلىق
سوۋغا - سالام ئېلىۋالاتتى. بۇ ئۆلپانلىق سوۋغا - سالاملار
قۇرۇق ئۈزۈم 900 جىڭ، قوغۇن قېقى 9 تاغار، لۈكچۈندە
توقۇلغان رەخت 9 توپ، ياتاق شېكەر 9 تاغار، يولۋاس تېرىسى
9 پارچە، بۆرە تېرىسى 9 پارچە، ئالتۇن ھەل بېرىلگەن كىچىك
پىچاق 9، كۈمۈشتىن ھەل بېرىلگەن كىچىك پىچاق 9 دانە
قاتارلىقلاردىن ئىبارەت ئىدى.
سۇلتان ماموتنىڭ تۇرپان خەلقى ئۈستىدىن يۈرگۈزگەن زۇ-
لۇمى ھەسسىلەپ كۈچىيىدۇ. خەلق ئۈستىدىكى ھەر خىل سېلىق-
لار بارغانچە كۆپىيىدۇ. ۋاڭ - گۇڭلارنىڭ ئەيش - ئىشرەت
بىلەن كەيىپ - ساپا سۈرۈشى ئارقىلىق تۇرپان خەلقىنىڭ تۇر-
مۇش سەۋىيىسىمۇ تۆۋەنلەپ كېتىدۇ. سۇلتان ماموتنىڭ زورلۇق
- زومبۇلۇق قىلىپ خەلققە سالغان جەبرى زۇلۇمىدىن تۇرپان
خەلقىنىڭ سۇلتان ماموتقا بولغان نارازىلىقى كۈچىيىپ چېكىگە
يېتىدۇ. تۇرپان تارىخىدىكى لىگارلار قوزغىلىڭى مۇشۇ ۋاڭ دەۋ-
رىدە يۈز بېرىدۇ ۋە ئاخىرىدا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەرىپى-
دىن باستۇرۇلىدۇ.
تۇرپان خەلقى ئەنە شۇنداق ئېغىر ئازاب - ئوقۇبەت ئىچىدە
جان تالىشىپ ئاران كېتىۋاتقاندا سۇلتان ماموت ۋاڭ ئېتىمۇ
ھەددىدىن ئېشىپ، خوتۇن ئۈستىگە خوتۇن ئېلىپ، ئۆز كۆڭلى-
نى ئاچىدىغان ئەيش - ئىشرەت، كەيىپ - ساپا بىلەن بولۇپ
كېتىدۇ. 1899 - يىلى پىچاننىڭ مۇرەن مەھەللىسىدىكى جىلىل
دېگەن يىگىت بىلەن ئانانۇرخان دېگەن قىز بىر - بىرىنى ھەقىقىي

ياخشى كۆرۈشۈپ ئاشىق - مەشۇق بولۇشقاندا ئۇلارنىڭ بۇ خىل
ھەقىقىي ساپ مۇھەببىتىنى يۇرت ئەھلى قوللاپ - قۇۋۋەتلەش
بىلەن ئىككى تەرەپتىكى ئاتا - ئانىلارمۇ رازىلىق بېرىپ ئۇلارنىڭ
توي مەرىكىسىنى ئۆتكۈزمەكچى بولىدۇ. شۇ ئارىدا ئوردا پايلاق-
چىلىرىدىن بىرى ئانانۇرخاننىڭ بەك لىۋەن، ئوماق، چاچلىرى
ئۆشقىغا چۈشۈپ تۇرىدىغان، گۈزەل قىز ئىكەنلىكىنى سۇلتان
ماموتقا يەتكۈزىدۇ. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان سۇلتان ماموت ئانانۇر-
خاننى كىچىك خانىشلىققا ئېلىش نىيىتى بىلەن ئۇنىڭ ئائىلىسىگە
ئەلچى كىرگۈزىدۇ. ئۇ يۇمشاق، قاتتىق ۋاستىلارنى قوللىنىش
ئارقىلىق، ئانانۇرخاننىڭ ئاتا - ئانىسىنى قورقۇتۇپ، قىزنى
جىلىلدىن تارتىۋالماقچى بولىدۇ. ئاخىرى سۇلتان ماموتنىڭ
چاڭگىلىدىن قۇتۇلۇشقا كۆزى يەتمىگەن ئانانۇرخان ئىلاجسىز
يىغلاپ تۇرۇپ سۇلتان ماموت بىلەن توي قىلىشقا قوشۇلۇپ، ئاتا
- ئانىسىغا رازىلىق بىلدۈرىدۇ. توي بولىدىغان كۈنى بۇ ۋاپادار،
ئاق كۆڭۈل قىز يېنىغا بىر تال ئۈستۈرىنى يوشۇرۇن ئېلىۋال-
دۇ. بۇ ھەقتە خەلق ئارىسىدا:

زەم - زەم سۈيى بولاقتا،
ئالتۇن ھالقا قولاقتا.
ئىستىكىنە ئانانۇر،
دۆلەت باغدا سولاقتا.

دېگەن قوشاق ھازىرغىچە تارقىلىپ يۈرمەكتە.
توي تۈگەپ كەچتە ھۇجرىغا كىرگەندە ئانانۇرخان سۇلتان
ماموت بىلەن قاتتىق ئېلىشىپ ئۇنىڭ قورساق، يوتا قىسىملىرىغا
ئۈستۈرىنى ئۇرۇپ گۆشلىرىنى تىلما - تىلما قىلىپ تاشلايدۇ.
بۇ پاجىئەلىك ئەھۋالنى بىلگەن ئوردىدىكى ئاتارمەن - چاپارمەنلەر
دەرھال ئانانۇرخاننى زىنداندا تاشلاپ، سۇلتان ماموتنى خەلقتىن

يوشۇرۇپ، «ۋاڭ غوجامغا يىرىڭلىق جاراھەت چىقىپ قاپتۇ. ئۇنى سالقىنراق ئۆرتەڭ غولىدىكى ئارشاڭدا داۋالىتىمىز» دەپ، ئۆرتەڭ غولىغا ئېلىپ چىقىدۇ. لېكىن ئۇنىڭدىن قان كۆپ چىقىپ كەتكەنلىكتىن داۋالاش ئۈنۈم بەرمەي 1900 - يىلى 4 - ئايدا 35 ياش ئەتراپىدا ئۆلىدۇ.

13. ئىمىن ۋاڭ

ئىمىن ۋاڭ سۇلتان مامۇتنىڭ ئوغلى بولۇپ، ئۇ گۇاڭشۇ-نىڭ 33 - يىلى (مىلادى 1907 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى مەركىزى ھۆكۈمىتىگە «ۋاڭلىقىمىزغا تەۋە بولغان يەر ۋە باج سېلىقنى ناھىيە يىغىۋالدى. جان باقمىقىمىز تەسكە توختاۋاتىدۇ» دېگەن مەزمۇندا مەكتۇپ سۇنىدۇ. چىڭ سۇلالىسى مەركىزى ھۆكۈمىتى ئىمىن ۋاڭ سۇنغان مەكتۇپقا ئاساسەن «مۇشۇ ۋاڭغا تەۋە تېرىلغۇ يەرلەر ۋە باج سېلىقلار ئېنىق ئايرىلغانمۇ يوق؟ ئۇيغۇر ۋاڭنىڭ تۇرمۇشى ئۈچۈن خىراجەت كېرەكمۇ يوق؟ تەك-شۈرۈپ كۆرۈڭلار» دېگەن مەزمۇندا يارلىق چۈشۈرگەن ھەم تەكشۈرۈش ئارقىلىق ئىمىن ۋاڭغا تەۋە بولغان يەر، زىمىن، يايلاق قاتارلىقلار ئاجرىتىپ بېرىلگەن.

گۇاڭشۇنىڭ 30 - يىلى ئىمىن ۋاڭ قومۇل ۋاڭى شامەخسۇت-نىڭ قىزى خان فۇجىن خېنىمغا ئۆيلەنمەكچى بولۇپ، تۆۋەندە-كىدەك تويلۇق بەرگەن:

100 تۆگە، 100 ئات، 100 كالا، 1000 تۇياق قوي، 220 تاغار بۇغداي، 100 تاغار خورما، 100 تاغار زاراڭزا ئۇرۇقى، 100 تاغار كەندىر، 1000 جىڭ يېشىل ئۈزۈم، 1000 جىڭ گۈلە قاق، 1000 سەر كۈمۈش، 5000 سەر تەيزە، بىر يىلنى 3

ئايدىن 4 پەسىلگە بۆلۈپ، ھەر پەسىلنى 90 كۈنگە بۆلۈپ، ھەر كۈنگە بىر ياقىدىن كىيىم ياكى كىيىملىك رەخت، بۇنىڭ ئىچىدە قىشلىق 90 كۈنگە ھەر خىل تۈلكە، بۆرە، سۇلۇسۇن، سۆسەر تېرىلىرىدىن ئىشلەنگەن ئۇزۇن - قىسقا جۇۋا، پىنجەك، كۆزلۈك، يازلىق، ئەتىيازلىق كىيىملەر. بۇنىڭدىن باشقا 100 جوزىلىق مېۋە - چېۋە، كۆكتات بەرگەن ھەم 41 كېچە - كۈندۈز توي - بەزمە قىلىپ بەرگەن.

1911 - يىلى سۇن جۇڭشەن ئەپەندى رەھبەرلىك قىلغان شىنخەي ئىنقىلابى غەلىبە قىلغاندىن كېيىن يەرلىك فېئودال ۋاڭلارنىڭ تۈرلۈك ئىمتىيازلىرى بىكار قىلىنغان بولسىمۇ، كې-يىن ھوقۇق يۈەن شىكەينىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتكەچكە، يۈەن شىكەي بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، ئىمىن ۋاڭنى قايتىدىن چىنۋاڭلىققا ئۆستۈرىدۇ ھەم ئۇنى نۇرغۇن ئىمتىيازلارغا ئىگە قىلىدۇ. بىر قىسىم تارىخىي مەنبەلەردە خاتىرىلىنىشىچە ئىمىن ۋاڭنىڭ تۇتقاقلىق كېسىلى بارلىقى مەلۇم.

ئىمىن ۋاڭلىق تەختتە ئولتۇرغاندىن كېيىنلا پۈتۈن تۇرپان دىيارىدىكى يۇرت كاتتىلىرى بىلەن ئەھلى - ئىلمى كىشىلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ۋاڭ ھوزۇرىدا قول قوشتۇرۇپ ئۇنىڭ يارلىقىنى كۈتىدىغان بولۇپ قالىدۇ. بۇ چاغدا يۇرتتا جازانىخورلۇق ئەۋجەپ كېتىدۇ. زۇلۇم ئېغىرلىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئامىر دورغا باشچىلىقىدا دېھقانلار قوزغىلىڭى يۈز بېرىدۇ.

14. مەتسايىت (مۇھەممەت سېيىت)

مەتسايىت ئىمىن ۋاڭنىڭ چوڭ ئوغلى. 1933 - يىلى 2-ئايدا ئۇنىڭ ئاتىسى شېڭ شىسەينىڭ توپ ئوقىدا ئوردىدا كۆيۈپ

ئۆلگەندىن كېيىن، ۋاڭلىق تامغىنى ئېلىۋېلىپ، ئۆزىنى «ساچىنۋاڭ» دەپ ئاتىغان. ئۇنىڭ ۋاڭلىق مەرتىۋىسىنى ھۆكۈمەت ئورگانلىرى ۋارىسلىق قىلىش تەرتىپى بويىچە تەستىقلىغان بولماستىن، بەلكى ئۇ ئەنئەنىۋى ئادەت بويىچە ۋاڭ ئاتىلىپ قالغان. ئۇ خەنزۇچە مەكتەپتە 3 يىل، دىنىي مەكتەپتە 4 يىل، جەمئىي 7 يىل تەلىم ئالغان.

ئۇ 1932 - يىلى ماجۇڭيىڭ شىنجاڭغا كەلگەندە ئۇنىڭغا ھەربىي مەسلىھەتچى بولغان. ما جۇڭيىڭنىڭ 1000 ئەسكەر تۇتۇشى ئۈچۈن كۈچ چىقارغان. بۇ ئەسكەرلەر داۋانچىڭغا يېتىپ كەلگەندە 400 دەك ئەسكەر سوغاق ۋە ئاچارچىلىقتىن ئۆلگەن ياكى مەجرۇھ بولغان. ئەسكەرلىكتىن قېچىپ كەلگەنلەرنى ما جۇڭيىڭغا تاپشۇرۇپ بەرگەن.

ئۇ 1934 - يىلى شىنجاڭ ئۆلكىلىك قۇرۇلتاينىڭ ۋەكىلى بولغان. قورال - ياراقلارنى ئېنىقلاش ھەيئىتىنىڭ ئەزاسى بولۇپ، پىچاندىكى قورال - ياراقلارنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاپ، شېڭ شىسەيگە تاپشۇرۇپ بەرگەن. ئۇنىڭ 5 مىڭ مودىن ئارتۇق تېرىلغۇ يېرى بار ئىدى. ۋۇ جۇڭشىن شىنجاڭدا ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەندە مەتسايىت شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مەسلىھەتچىسى بولغان.

ئۇ ئۈرۈمچىدە ئىككى يىل تۇرغان. بۇ ۋاقىتتا ئۇ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قارشى تۇرۇش پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. 1947 - يىلى گومىنداڭ جۈنتوڭ 2 - باشقارمىسىغا ئالاقىچى بولغان. ھەمدە ئىنىسى ئىسكەندەرنى جۈنتوڭ ئىشپىيونلۇقىغا تونۇشتۇرغان. تۇرپان، پىچان، توقسۇن دېھقانلار قوزغىلىڭى مەزگىلىدە ئۇ مالەنسۇڭ (پىچان ناھىيىسىنىڭ چوڭ پومېشچىكى) بىلەن ئۈرۈمچىدە تۇرۇپ ئىنىسى ئىسكەندەرگە

(پىچان ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى) ئىنقىلابچىلارنى ئۆلتۈرۈش ھەققىدە تاپشۇرۇق بەرگەن. 1948 - يىلى گومىنداڭنىڭ مەملىكەتلىك قۇرۇلتىيىغا ۋەكىل بولۇپ نەنجىڭگە بېرىپ، سۇن كې، چىڭ چيەن، بەي چۇڭشىلەر بىلەن رەسىملىرىنى ئالماشتۇرغان.

ئۇ شىنجاڭغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، جاڭ جېشىغا تېلېگرامما يوللاپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا، كومپارتىيىگە، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قەتئىي قارشى تۇرىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. ئازادلىقتىن كېيىن 1950 - يىلى خەلق ھۆكۈمىتى ئۇنىڭدىن 400 دەن ئاشلىق ئارىيەت بېرىشنى ئېيتقاندا قارشىلىق كۆرسىتىپ بەرمىگەن. ئۈرۈمچىگە قېچىپ كېتىپ، 24 سەر ئالتۇنغا ئولتۇراق ئۆي - جاي سېتىۋالغان. ھېسامىدىننى ئۆزىگە قارىتىۋېلىپ، ئۆلكىلىك كادىرلار يېتىشتۈرۈش مەكتىپىدىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئاشلىرىغا زەھەر سېلىپ 200 دەك ئادەمنى زەھەرلىگەن. 1951 - يىلى لۈكچۈنگە خوجىدار ئەۋەتىپ يەر ئىجارىسى يىغقان. ئۇ مال - مۈلۈكلىرىنى يىغىشتۇرۇپ ئۈرۈمچىگە چىقىپ، چەتئەلگە قاچماقچى بولۇۋاتقاندا، ئۈرۈمچى شەھەرلىك ج خ ئىدارىسى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنغان ۋە ئۇنى پىچان ناھىيىلىك ج خ ئىدارىسىغا تاپشۇرۇپ بەرگەن. شۇ يىلى 9 - ئاينىڭ 23 - كۈنى پىچان ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى تەرىپىدىن ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنغان.

1984 - يىلى پىچان ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى ئەسلىدىكى ھۆكۈمگە قارىتا قايتا قاراپ چىقىش ئارقىلىق، كېيىن مەتسايىتقا ئاز سانلىق مىللەت يۇقىرى قاتلام زاتلىرى قاتارىدا مۇئامىلە قىلىشنى بېكىتىپ، 1951 - يىلى چىقىرىلغان ھۆكۈمنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، مەتسايىتنىڭ نامىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن.

ئىزاھاتلار:

① «جۇڭغارلارنى تىنجىتىش تەدبىرلىرى»، 23 - جىلد، 17 - بەت.

② «تەزكىرەئى خوجىكان» غا قارالسۇن.

③ «جۇڭغارلارنى تىنجىتىش تەدبىرلىرى» ئالدىنقى قىسىم 23 - جىلد.

④ «تارىخىي ھەمىدىيە» گە قارالسۇن.

⑤ چيەنلۇڭنىڭ 22 - يىل 12 - ئاي (كۇيىۋېي) «قارا دىۋان ۋەزىرىگە چۈشۈرۈلگەن يارلىق».

⑥ «جۇڭغارلارنى تىنجىتىش تەدبىرلىرى»، رەسمىي نۇسخا، 30 - جىلد.

⑦ (چىڭ سۇلالىسى) سۇڭ جۈن: «شىنجاڭ ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە»، 3 - جىلد.

⑧ «غەربىي يۇرتتا كۆرگەن ئاڭلىغانلىرىم»، 3 - جىلد.

⑨ (چىڭ سۇلالىسى) سۇڭ جۈن «شىنجاڭ ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە»، 3 - جىلد.

⑩ (چىڭ سۇلالىسى) خې يىڭ: «ئۈچ ئايماق ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە»، 3 - جىلد.

⑪ «مۇسۇلمانلار يۇرتىغا ئائىت قائىدە - نىزاملار»، 5 - جىلد.

(«تۇرپان تارىخ ماتېرىياللىرى» مەخسۇس توپلام، 2 - قىسىم، «تۇرپان ۋاڭلىرى» دىن ئېلىندى)

كۇچا ۋاڭلىرىنىڭ نەسەبنامىسى

مەتتىمىن بائىزى

كىرىش سۆز

بۇنىڭدىن 2 يىل بۇرۇن كۇچادىكى داۋۇت مەخسۇت ئۆز ئەجدادلىرىنىڭ قىسقىچە نەسەبنامىسىنى يېزىشىمنى تەلەپ قىلغانىدى. شۇ چاغدا مەن ئۇ كىشىنىڭ سۆزلەپ بەرگەنلىرى بويىچە خاتىرە يېزىۋالغان بولسامۇ، لېكىن بۇ ماتېرىياللار بىلەن قىسقا نەسەبنامە يېزىپ چىققىلى بولمايتتى. شۇڭا داۋاملىق ئىزدىنىشكە باشلىدىم. مەھپۇز ۋاڭنىڭ يېقىن ھەربىي ئەمەلدارى مەتتىمىن شاڭزۇڭ ۋە مۆمىن كاھ بەگلەردىن ئاڭلىغانلىرىمنى ئەسلەپ خاتىرە يازدىم. ۋاڭلار تارىخىنى بىلىدىغان پېشقەدەم ئۇقۇمۇشلۇق زىيالىيلاردىن پىكىر ئالدىم. كۇچادا تۇنجى قېتىم ۋاڭلىق مەنسىپىنى ئالغۇچى مىرزا ھودىبەگ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى باشلاپ چىقىپ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشكە قوشقان ئۇلۇغ تۆھپىسىگە قاراپ چىنۋاڭلىق مەنسىپىگە ئۆسكەنلىكى توغرىسىدىكى تارىخىي خاتىرىلەردىن، ئۇيغۇر تارىخچىسى موللامۇسا سايرامىنىڭ «تارىخىي ھەمىدىيە» ناملىق كىتابىدىن، مەۋلانە مۇھەممەدسادىق قەشقىرىنىڭ «زەبدەتۇلماسائىل» ئۇيغۇرچە تەرجىمە ئەسىرىدىن، «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» دىن، ئافاق خوجا

ئەۋلادلىرى تەزكىرىسىدىن، يەكەن ھۆكۈمرانلىرى شەنگە يېزىل-
غان تارىخي ئەشئارلاردىن پايدىلىنىپ، بۇ نەسەبنامىنى تۈنجى
قېتىم يېزىپ چىقىشقا مۇۋەپپەق بولدۇم. نەسەبنامە پۈتكەندىن
كېيىن كۇچاغا بېرىپ مەھپۇز ۋاڭنىڭ ئايالى نىياز خېنىم،
ئاخىرقى ۋاڭ داۋۇت مەخسۇت (كۇچا ناھىيىلىك سىياسىي كې-
ڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى)، ھاپىز خوجىنىڭ ئوغلى، شۇنداقلا
كۇچانىڭ پېنسىيىگە چىققان پېشقەدەم زىيالىيلىرى ئەھەت نا-
يۇپ، ئەمەت بايىز، سابىر بەكرى، ئىسمائىل شەمسىدىن قاتار-
لىق يولداشلارغا ئوقۇپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ تولۇقلاش پىكرىنى
ئالدىم. بۇ بىر باشلىنىش، نۇقساندىن خالىي ئەمەس، ئەلۋەتتە.
ئەھۋالدىن خەۋەردار يولداشلارنىڭ نەسەبنامىنىڭ بىر پۈتۈن تو-
لۇقلىنىشىغا ياردەم بېرىشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن.

1. مىرزا ھودىبەگنىڭ چىنۋاڭلىق مەنسەپنى قولغا كەلتۈرۈشى

ئاپاق خوجا ئەۋلادلىرىدىن بۇرھانىدىن بىلەن خوجا جاھان
قەشقەردە چىڭ سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرگەندە كۇچا،
ئاقسۇ، بايدىن ئىبارەت 3 شەھەرنىڭ باش ھاكىمى مىرزا ھودى-
بەگ بۇرھانىدىن خوجىغا ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتىپ قارشى
چىقتى ۋە ئىلى تەرەپكە قېچىپ كەتتى. بۇرھانىدىن مىرزاھودى-
بەگنىڭ ئائىلە – تاۋابىئاتلىرىنى تۇتقۇن قىلىپ ھەممىنى ئۆلتۈ-
رۈۋەتتى.

مىرزا ھودىبەگ چەمى تەتۇر (ئالدىغا ماڭسا كەينىگە ماڭغاد-
دەك ئىز چىقىدىغان) ئاياغ كىيىپ، شەھەردىن قېچىپ چىققان
14 كىشىنى باشلاپ بېيجىڭغا بېرىپ، بۇرھانىدىن ۋە خوجا جاھاد-
لار ئۈستىدىن ئەرز قىلىپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ خانى چيەنلۇڭ-
دىن ياردەم سورىدى، چيەنلۇڭ خان ئۇلارنى ياخشى كۈتۈۋالدى.

چيەنلۇڭ خان 1758 – يىلىنىڭ بېشىدا غەربىي تىنچلاندۇرۇش
ئۈچۈن 10 مىڭ كىشىلىك جازا قوشۇنى چىقاردى. بۇ قوشۇنغا
يارخاشەننى قوماندان، خانگىئا بىلەن تۇرپانلىق ئەمىن خوجىنى
مەسلىھەتچى ئامبال، شۇيدىن، ئەيلۇڭ ۋە قۇمۇللۇق جاساق يۇ-
سۇپ بەگنى قوشۇن باشلىقى ئامبال، مىرزا ھودىبەگنى يول
باشلىغۇچى قىلىپ، چوڭ – كىچىك خوجىلارنى جازالاشقا بۇيرى-
دى. بېيجىڭدىن چىققان قوشۇن 5 – ئايدا كۇچاغا كېلىپ شە-
ھەرنى مۇھاسىرە قىلدى. خوجا جاھان كۇچادىكى ئادەملىرىگە
ياردەم بېرىش ئۈچۈن 500 دىن ئارتۇق قوشۇننى باشلاپ كۇچاغا
كەلدى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى كۇچانى ئۇزاققىچە مۇھاسى-
رە قىلىپ ھۇجۇم قىلغانلىقتىن خوجا جاھان ئۇزاق تۇرالماي
قېچىپ كەتتى. مىرزا ھودىبەگ خوجا جاھاننىڭ قاچار يولىنى
توسۇپ تۇرۇش ئۈچۈن ئۆگەن دەرياسىدا ئەسكەر تۇرغۇزۇش
تەكلىپىنى بەرگەن بولسىمۇ، يارخاشەن ئاڭلىمىغانلىقى ئۈچۈن
خوجا جاھان قېچىپ كەتتى. چيەنلۇڭ خان بۇنىڭغا كايىپ يارخا-
شەننى خىزمىتىدىن ئېلىپ تاشلاپ، ئورنىغا جاۋ خۇيىنى ئەۋەتتى.
بۇرھانىدىن بىلەن خوجا جاھانلار چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ
قوغلاپ زەربە بېرىشى ئارقىسىدا، 1759 – يىلى 11 – ئاينىڭ
7 – كۈنى بەدەخشان چېگرىسىدىكى يېشىلكۆل دېگەن جايغا چې-
كىندى. ئۇرۇش ئاياغلىشىپ 6 شەھەر تىنچىغاندىن كېيىن ئۇ-
رۇشقا قاتناشقان تۆھپىسى بار 14 ئادەمنى چيەنلۇڭ خان بېيجىڭغا
چاقىرتتى. ئۆز تۆھپىسىگە لايىق خىزمەت بەردى. مىرزا ھودى-
بەگنىڭ جازا قوشۇنلىرىنى باشلاپ چىقىپ شىنجاڭنى تىنچلاندۇ-
رۇشتا مۇھىم تۆھپىسى بولغانلىقى ئۈچۈن، چىنۋاڭلىق ئۇنۋان
بېرىلدى ھەم 6 شەھەرنىڭ مەركىزى يەكەنگە باش ھۆكۈمران
قىلىپ بەلگىلەندى. ۋاڭلار بىۋاسىتە بېيجىڭغا قارايدىغان بولدى.

بولار 2 يىلدا بىر قېتىم بېيجىڭغا بېرىپ خانغا تازىم قىلىدىغان، ۋاڭلىق مەنسەپ ئاتىدىن بالىغا مىراس قالىدىغان بولدى.

2. مىرزا ئوسمان بەيسىبەگ

مىرزا ئوسمان بەيسىبەگ مىرزا ھودىبەگنىڭ ئىككىنچى ئوغلى بولۇپ، ئاساسەن قەشقەردە ھۆكۈمران بولۇپ ئۆتكەن. ئۇ دىيانەتلىك مۇسۇلمان بولۇپ، ئىسلام دىنى ئەھكاملىرىغا كۆپ ئەھمىيەت بېرىدىغان پۇقراپەرۋەر كىشى ئىدى. مەۋلانە مۇھەممەد سادىق كاشغىرى ئېيتىدۇ: يەكەننىڭ ھۆكۈمدارى مىرزا ھودە-بەگنىڭ ئوغلى ئوسمانبەگ قەشقەرگە ھاكىم ئىدى. ئۇنىڭ دەۋ-رىدە قەشقەر ئاۋات - پاراۋان بولۇپ، خەلققە زىياداشلىق قىلىدى-غان زالىملارغا جازا بېرىلىپ تۈزىتىلگەن، خەلقتىن زۇلۇم بە-لەن مال - مۈلۈك ئالىدىغانلار ۋە ئىنساپسىز قاراقچىلار تۈگە-تىلگەنىدى. ئالىملار، بىلىملىكلەر ھۆرمەت بىلەن جاھىللاردىن پەرقلىنەتتى. ئادالەت - ئىنساپلىق كىشىلەر پەرقلىنىپ زالىم-لاردىن ئۈستۈن تۇراتتى. ھەممە خەلق ئۆزىنىڭ تۇرمۇش مەئى-شىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئۆز ھوقۇقىغا ئېرىشىپ شەرىئەتنى ئىجرا قىلاتتى ۋە ھاكىم ئوسمانبەگكە بېغىشلاپ دۇئا قىلى-شاتتى... («تارىخىي خوجاكان» غا قارالسۇن).

مۇھەممەد سادىق كاشغىرى «زۇبدەتولماسائىل» ئەسىرىنى مۇشۇ مىرزا ئوسمانبەگ نامىغا يازغان ھەم مىرزا ئوسمانبەگ ۋە ئاتىسى مىرزا ھودىبەگنى مەزكۇر كىتابىدا كۆپ تەرىپلەپ تىلغا ئالغان.

3. رىزاشاھ سىتىۋالدى بەيسىھېكىم

مىرزا ھودىبەگ ۋاپاتىدىن كېيىن، رىزاشاھ سىتىۋالدى بەيسىھېكىم يەكەن ھۆكۈمرانى بولدى، قانچە ئۇزۇن ھۆكۈمراند-لىق قىلغانلىقى ھەققىدە خاتىرە يوق. ئىشنى ئادالەت بىلەن

يۇرگۈزگەنلىكى ئۈچۈن ئادىللىقتا نامى چىققان، ئۆز دەۋرىدە غوپۇر، ئابدۇشۈكۈر قاتارلىق ئۇچىغا چىققان زالىملارنى، پارد-خورلارنى ئەدەپلىگەن. يەكەن ھۆكۈمرانلىرى تارىخىي ئەشئارىدا:

«ئاندىن قىلىبان بەيسىھېكىمبەگ سىتىۋالدى، ئادىللىقى مەشھۇر زالىمگە جازا بەرگۈچى رەئىيەتنى بېقىك بار، ئۇل ھاكىم دانا مىردابە بىلەن، تۆگچى غوپۇر، ئابدۇشۈكۈرنى يوق قىلدى. جا-ھاندىن زۇلمەتلەرنى تىنچ قىلىپ، يەرگە كىرىك بار، جەننەت ئاڭا مەئۋا» دېيىلگەن.

4. ھەزرىتى ئاپپاق بەيسىھېكىم

ئاپپاقبەگ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە يەكەن گۈللەپ ئاۋات بولغان، يۇرت ئاۋاتلىشىپ كىشىلەر كۆڭۈل ئازادىلىكىگە ئېرىش-كەن. ئات - ئۇلاغسىز كىشىلەر ئات - ئۇلاغلىق بولغان. بۇ ھاكىم دەۋرىدە چۆل - باياۋاننى كۆكەرتىپ لەنگەر ياسىغان، مەسچىت - مەدرىسلەرنى بىنا قىلغان. دەل - دەرەخ قويۇپ جايلارنى باغۇ - بوستانلىقتا ئايلاندۇرغان، زۇلۇمنى يوق قىلغان. سۇ چىقمىغان دەشتى - باياۋانلارغا ئۆستەڭ چېپىپ سۇ چىقىرىپ ئاۋات يۇرتقا ئايلاندۇرغان. يەكەن شائىرلىرىنىڭ «يەكەن بەگلى-رىگە باھا» ناملىق شېئىرىدىكى مۇنۇ مىسرالاردىن ئېنىق كۆرۈ-ۋېلىشقا بولىدۇ:

«ئاندىن قىلىبان ھەزرىتى ئاپپاقبەگ ھاكىم بولدى، يەكەن بولۇپ ئاۋات، ئۇل ۋاقتىدا ئاتسىز كىشىلەر ئاتقا مىنىك بار، كەڭرىدى دۇنيا. ئاۋات قىلىپ چۆل - باياۋاننى كۆكلىتىپ، لەنگەرلىرى مەشھۇر، ھەم مەدرىس - مەسچىت، دەرەخلەر يولغا سېلىك بار، يوق ئېرىدى زۇلما. ھەر يەردە، ئەگەر دەشتىلەرگە سۇ چىقمىسا ناگاھ چاپتى ئاڭا ئۆستەڭ، يۇرت قىلماق ئۈچۈن، چۆللەرنى ئاۋات قىلىك بار، شاھىن ئاڭا شۇ بار. ئالۋانچى بۇ

بەگ موللا قەلەندەر، ئامان ئەردى قويغا بۆرە چاپماي، خوش .
. . هاكىم . . . قۇۋۋەت. . . بەرىكەت. . . ئەندى بىلىنىڭ بار،
ئۇنداق كىشى قايدا؟ ! »

5. مىرزا ھۇسەيىن بەيسبەگ

مىرزا ھۇسەيىنبەگ سېخىي، مەرت، قولى ئوچۇق، ھەر
كىمگە، بولۇپمۇ ئاچ، ئوزۇقسىز دېھقانلارغا كالا، ئاتلارنى ھې-
سابسىز بەرگەن، خەلقپەرۋەر ھاكىم بولغان. ئۇنىڭ ھۆكۈمراد-
لىقىغا باھا بېرىلگەن تۆۋەندىكى شېئىردىن ئوچۇق كۆرگىلى
بولىدۇ:

«ئاندىن قالىبان بەيسەبەكىمبەگ ئۆلدى 6 ئاي كۆرۈبان
ئۆمۈر، سۇلتان مىرزا ھۇسەيىن زوھورگە كەلدى قىلىنىڭ بار،
ئۇل قادىرى زىبا. ئېھسان كېرەم جۇد ساخاۋەت خەيرى قىلىنىڭ
بار، ھاتەم ئاڭا شاگىرت، ھەر كىم تىلىسە ئۇي بىلەن ئات،
تولا بىرىنىڭ بار، ئاچ بىرلە يالاڭغا» .

6. مۇھەممەت ھۇسەيىن بەيسبەگ

بۇ بەگنىڭ دەۋرىدە زامان تارلاشتى، ھۆكۈمى راۋانلاشتى،
قەرزگە بوغۇلدى، ياخشى بۇلمەن دەپ ئەمەلدارلارنى پۇلغا توي-
غۇزالمىدى، چارىسىز قېلىپ مەدرىسلەرنى تىزىملاپ سېتىشقا
بۇيرۇق چىقاردى. ئاز - تولا ئەدلى - ئادالىتى بولسىمۇ ئىچىشى
هاراق، ئويىنىشى قىمار، پاسىق بەگ ئىدى.

بۇ ھەقتە يەكەن شائىرى تۆۋەندىكىچە تارىخىي خاتىرە قال-
دۇرغان:

«تار كەلدى كۆچادىن بولىبان ھاكىم مۇھەممەت ھۇسەيىن-
بەگ مەنسەپلىرى،
تار بولدى زامان، ھۆكۈمى راۋان قەدىز قىلىنىڭ بار،
پەس قىلغىلى قەۋغا.

پانى بولۇشنى بىلمەي شۇنداق ئۆتىمەن دەپ غەپلەتتە بولۇپ
شاھ،
يىللاردا داۋام زۇلۇمى بىلەن ئوردا ياساڭ بار، ئول ساددا
تەتەيىيا.
ھەر يەردە ئەگەر مەدرىسلەر بولسا باھالاپ ساتماقنى
چىقاردى،
ئۇل بولسا خۇدا فاڭزا بېرىپ يامبۇئىلىك بار ئەۋسەت ئەدنا.
سالتاڭ كىبان بولدى تاۋانكىر گاھى سۇقۇشتى،
بۇ پانى جاھان، لولى زامان خانى بۇلۇڭ بار تاپقىلى شەيدا.
ئەدلى بار ئىدى، ئازغىنە لېكىن ئىدى پاسىق، ئىچمەكلىرى
باقسۇم،
ئويناشى قىمار لولىبازلىق كۆچ ئىلىك بار، خەلق ئىچى
ھۇۋەيدا.
قەرزنى تۆگەتمەي كىرىبان گۇمبەز ئىچىگە ئۆزى ئامان
قالدى،
قەرىزنى قويۇپ كەتتى قېچىپ گۆرگە كىرىك بار ئۆلمەك
ھامان. »

بۇ بەگ دۇنيادا يامان ئىشلىرى ئۈچۈن يامان نام قالدۇرۇپ
كەتتى. تارىخچى، شائىرلار ئۇنىڭ قىلمىشلىرىنى تارىخ سەھىپە-
سىگە يېزىپ قالدۇردى.

7. مىرزا ئىسھاق (ئىززاق) ۋاڭ

مىرزا ئىسھاق ۋاڭ كۇچا، قەشقەر قاتارلىق جايلارنى سوراپ
ئۆتكەن. 1759 - يىلى چوڭ - كىچىك خوجىلار ئىسيانى تىنجى-
تىلغاندىن كېيىن بۇرھاندىن خوجىنىڭ ئوغلى سامساق خوجا
بۇخاراغا قېچىپ بېرىپ يەنە تىرىلىش قەستىدە 1784 - يىلى
قەشقەر بەگلىرى بىلەن مەخپىي ئەلچىلىشىپ ئىسيانغا تەييارلاد-

دى. سامساق خوجا ئۆلگەندىن كېيىن ئوغلى يۈسۈپ خوجا جەنۇ-
بىي شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلغان بولسىمۇ نەتىجە قازىنالمىدى.
يۈسۈپ خوجىنىڭ جاھانگىر خوجا، باھاۋۇدۇن خوجا دېگەن 2
ئىنىسى بولۇپ، جاھانگىر خوجا 1820 - يىلىدىن باشلاپ 1828
- يىلى 6 - ئايغىچە 5 قېتىم چوڭ ئىسيان قوزغىدى. 1826
- يىلى 8 - ئاينىڭ 27 - كۈنى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى
ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسىنىڭ جياڭجۈنى چاڭ لىڭنى باش قە-
لىپ شەنشى - گەنسۇ باش ۋالىيسى ياڭ يۇجۇڭ ۋە شەندۇڭ باش
تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ ھەربىي ئىشلار باش مەسلىھەتچىسى ۋۇ-
لۇڭئانى ياردەمچى قىلىپ، ھەرقايسى ئۆلكىلەردىن 36 مىڭدىن
ئوشۇق ئوفىتسېر ۋە ئەسكەر يۆتكەپ كۆچالىق جۇڭۋاڭ ئىسھاق
بەگنى يول باشلاشقا بەلگىلەپ توپىلاڭچىلارنى تىنجىتىشقا ئەۋەتتى.
بۇلار ئاقسۇغا توپلاندى. بۇ چاغدا توپىلاڭچىلار ئاقسۇنىڭ 80
چاقىرىم جەنۇبىدىكى قۇمباش دەرياسىغا قىستاپ كەلگەنىدى.
جاھانگىر خوجا 6000 دىن ئوشۇق كىشى بىلەن ئاقسۇنى
ئېلىش ئۈچۈن 9 - ئاينىڭ 16 - ، 17 - ، 18 - كۈنلىرى
قۇمباش دەرياسىدىن ئۆتۈشكە كۆچەپ كۆردى. لېكىن دەريادىن
ئۆتۈشكە كۆزى يەتمىدى. شۇڭا، بىر قىسىم كۆچى بىلەن ئۇچ-
تۇرپانغا ھۇجۇم قىلدى. 9 - ئاينىڭ 23 - كۈنى توپىلاڭچىلار
يەنە 4 كە بۆلۈنۈپ، قۇمباش دەرياسىدىن ئۆتمەكچى بولدى. چىڭ
سۇلالىسى قوشۇنلىرى 2 كېچە - كۈندۈز توساپ زەربە بېرىپ
قۇمباش جېڭىنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈردى. ئاقسۇ، ئۇچ-
تۇرپان، باي، كۇچا تىنچىدى. 11 - ئايدا چىڭ سۇلالىسى
قوشۇنلىرى كەلپىندىن ئۆتكەن چاغدا جاھانگىر خوجىنىڭ 3
مىڭدىن ئارتۇقراق ئادىمىنى يوقاتتى.
1827 - يىلى 3 - ئاينىڭ 3 - كۈنى چىڭ سۇلالىسى

بىرلەشمە قوشۇنلىرى ئاقسۇدىن چىقىپ ياڭرىق، بارچۇق، شۇ-
ۋۇزى دېگەن جايلار ئارقىلىق قەشقەرگە ھۇجۇم قىلدى. 3 -
ئاينىڭ 19 - كۈنى دەريا قولتۇقىدا جاھانگىر خوجىنىڭ 3 مىڭ
ئادىمىنى يوقىتىپ، 50 مىڭ ئىسيانچى ساقلاۋاتقان پەيزىۋاتقا
قاراپ ئىلگىرىلىدى. 20 - كۈنى 3 يولغا بۆلۈنۈپ يېڭىئاۋاتقا
بېسىپ كىردى. 21 - كۈنى پەيزىۋاتقا كىرىپ مىڭدىن ئوشۇق
توپىلاڭچىلارنى يوقاتتى. 3200 دىن ئوشۇقراقى ئەسىرگە ئېلىن-
دى. 3 - ئاينىڭ 22 - كۈنى شاپتۇل يېزىسىغا بېسىپ كىردى.
بۇ جاينى جاھانگىر خوجىنىڭ يېقىنلىرىدىن يۈز نەچچە مىڭ كىشى
مۇھاپىزەت قىلىپ تۇراتتى. قاتتىق جەڭدىن كېيىن توپىلاڭچىلار
باشلىقلىرىدىن سۇپىچاق، جانبەگ، سېتىۋالدىبەگ قاتارلىقلار
يوقىتىلدى. 3 - ئاينىڭ 25 - كۈنى يۈز مىڭ توپىلاڭچى
ساقلاۋاتقان ئاۋات يېزىسىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى قەشقەرگە
70 - 80 چاقىرىم كېلىدىغان ياندۇما دەرياسىغىچە سۈرۈپ بار-
دى. 3 - ئاينىڭ 26 - كۈنى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى
قەشقەرگە ھۇجۇم باشلىدى. جاھانگىر خوجا دەريا بويىغا سەپ
تۈزۈپ ئوق ئېتىپ قارشىلىق كۆرسەتتى. چىڭ سۇلالىسى قو-
شۇنلىرىمۇ زەمبىرەكتىن ئۈزۈلدۈرمەي ئوت ئاچتى.
چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى دەسلەپ يېڭىشەھەرنى ئاندىن
كونىشەھەرنى ئالدى. جاھانگىرخوجا ۋەزىيەتنىڭ ئۆزى ئۈچۈن
تامامەن ئوڭۇشسىز بولۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، 3 - ئاينىڭ 27
- كۈنى تاڭ سەھەردە بىرقانچە 10 ئادىمى بىلەن قەشقەر شەھىرى-
دىن قېچىپ كەتتى. 3 - ئاينىڭ 31 - كۈنى يېڭىسار ھۇجۇم-
سىزلا قولغا كەلدى. 4 - ئاينىڭ 11 - كۈنى چىڭ سۇلالىسى
قوشۇنلىرى يەكەننى قايتۇرۇپ ئالدى. جاھانگىرخوجا ئىلاجسىز
كەلگەن يولى بىلەن قېچىپ كەتتى. چىڭ سۇلالىسى ھەربىي

قوماندانلىرىدىن ياڭ فاڭ چىرىك ۋە خەلقتىن بولۇپ 6 مىڭدىن
ئارتۇق كىشى بىلەن جاھانگىر خوجىنى قوغلىدى. ئامالسىز قال-
غان جاھانگىرخوجا ئىشىنىڭ تۈگىگەنلىكىنى كۆرۈپ نائىلاج:
«ئىسھاق ۋاڭ، سىز كېلىپ مېنى باغلاپ خانغا ئاپىرىپ ئىنئامنى
ئېلىڭ!» – دېدى. ئىسھاق ۋاڭ قولى باغلاغلىق جاھانگىرخوجى-
نى يېتىلەپ، چىڭ سۇلالىسى قوماندانى ياڭ فاڭنىڭ قېشىغا
ئاپاردى. 1828 – يىلى 6 – ئايدا جاھانگىرخوجا بېيجىڭغا
ئەۋەتىلىپ شۇ يەردە ئۆلتۈرۈلدى. ئۇرۇش تۈگەپ 6 شەھەر
تىنچلانغان خەۋەر ئاڭلانغاندىن كېيىن داۋگۇاڭ خان خۇشاللىقى-
دىن بىر شېئىر يازدى. ئۆلتۈرۈلگەن ئىسيانچى خوجىلارنىڭ
باشلىرى بېيجىڭگە ئەۋەتىلگەندىن كېيىن، تۆمۈر قەپەزگە سېلى-
نىپ كۆرگەزمە قىلىندى.

8. مىرزا ئەھمەدى ۋاڭ

مىرزا ئەھمەدى ۋاڭ كۇچا، ئاقسۇ، يەكەن قاتارلىق شەھەر-
لەردە ھۆكۈمران بولۇپ يۇرت سوراپ ئۆتكەن. بۇ كىشى كەس-
كىن، روھلۇق، مەيدانى ئېنىق ۋە مۇستەھكەم، خەلققە يارامىلىق
پۇقراپەرۋەر كىشى ئىدى. بۇخارالىق موللا كېرەم داموللا مىرزا
ئەھمەدى ۋاڭغا بېغىشلاپ ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان «ئەقا-
يىن» دېگەن كىتابتا مىرزا ئەھمەدى ۋاڭنى «دۆلەتمەن، پۇقرا-
پەرۋەر، سۆزىدە چىڭ تۇرىدىغان، قەتئىي، بىر سۆزلۈك كىشى
ئىدى. دىنىي ئالىم، ئىشان ھەزرەت، ئەپەندىلەرگە ئىخلاسمەن-
دى. مەسچىت – مەدرىس بىنا قىلدۇرغان، يولۇچىلارغا قونالغۇ
سالدۇرغان، غېرىپ – مىسكىنلەرگە نەزىر – نىياز قىلىپ تۇرى-
دىغان، قولى ئوچۇق پەزىلەتمەن كىشى ئىدى» دەپ تەرىپلىگەن.
ئەمما مىرزا ئەھمەدى ۋاڭ ھىجرىيە 1281 – يىلى (مىلادى
1862 – يىلى) يەكەننىڭ ھاكىملىقىدىن بىگۇناھ قالدۇرۇلۇپ،

كۇچادا يارلىق ساقلاپ تۇرغان كۈنلەردە 1864 – يىلى كۇچادا
ئۇيغۇر ئاللاياربەگ، خۇيزۇ ماشىزاخۇن باشچىلىقىدا دېھقانلار
قوزغىلىڭى كۆتۈرۈلۈپ غەلىبە قازانغان. قوزغىلاڭچىلار مىرزا
ئەھمەدى ۋاڭغا ئېلىتىجا قىلىپ: «جانابلىرى ئاتا – بوۋىلىرىدىن
تارتىپ يۇرت سوراپ، ھۆكۈمەت تۇتۇپ كەلگەن، ھېلىمۇ بىزلەر-
گە ئاتىدارچىلىق قىلىپ ھۆكۈملەرنى جارى قىلىپ بەرسىلە. بىز
جان – دىل بىلەن پەرماندارلىق قىلىمىز....» دېگەندە، مىرزا
ئەھمەدى ۋاڭ: «ھەي خالايىق، مەن بولسام نەچچە ئاتا – بوۋام-
دىن تارتىپ خاننىڭ خىزمىتىنى قىلىپ، چوڭ مەنسەپ تۇتۇپ،
يەر – سۇلۇق بولۇپ كەلگەن. خاننى ئۆز كۆزۈم بىلەن 3 قېتىم
كۆرگەن. يېگەن تۇزنىڭ ھۆرمىتىنى ساقلىماق لازىم. مەن خاد-
دىن يۈز ئۆرمەيمەن، كىمنى خالىساڭلار باشلىق قىلىۋېلىڭلار،
مېنىڭ يېشىم 70 كە يەتتى، مەندە ئارزۇ – ھەۋەس قالمىدى.
..» دەپ جاۋاب بەرگەن. بۇ سۆزنى قوزغىلاڭچىلار ئاڭلاپ
غەزەپلىنىپ، ئۇلىشىپ كېلىپ ئۇنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن،
جەسىتى كۇچا كۆكگۈمبەزدىكى «ۋاڭلار قەبرىستانلىقى»غا دەپنە
قىلىنغان (تەپسىلاتى «تارىخ ھەمىدىيە» گە قارالسۇن).

9. مىرزا ھامۇت ۋاڭ

چىڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى 1878 – يىلى ياقۇپبەگنىڭ
14 يىللىق ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ، شىنجاڭنى تىنچلاندۇر-
غاندىن كېيىن مىرزا ئەھمەدى ۋاڭنىڭ ئوغلى مىرزا ھامۇت
ۋاڭنى ئىزدەپ تېپىپ ئاتىسىنىڭ ئورنىدا چىنۋاڭلىق ئۇنۋان
بەردى. قېپقالغان نەچچە يىللىق كۆلەڭ – يامبۇ، كۈمۈش تەڭگە-
لەر تولۇقلاپ بېرىلدى. مىرزا ھامۇت ۋاڭ ئاقسۇ، خوتەن ۋىلا-
يەتلىرىنى سوراپ، 11 يىل ۋاڭلىق قىلدى.

10. مىرزا مامۇت ۋاڭ

مىرزا ھامۇت ۋاڭنىڭ ئوغلى مىرزا مامۇت ۋاڭ كۇچانى 10

يىل سوراپ چىنۋاڭلىق مەرتىۋىسى بىلەن ئۆتتى.

11. مەمتىمىن ۋاڭ

مىرزا مامۇت ۋاڭنىڭ ئوغلى مەمتىمىن ۋاڭ 23 يىل چىن-
ۋاڭلىق ئۇنۋانى ۋە قوشۇمچە «ئۇچتۇرپاندا چېگرا باققۇچى» ھەر-
بىي ئەمەلدارلىق مەنسىپىدە قوش تامغا تۇتۇپ ئالەمدىن ئۆتتى.
ئۇچتۇرپاندىكى چېغىدا چەت ئەلدىن چېگرا ئاتلاپ كىرگەن شاپدان
باتۇر دېگەننى تۇتۇپ ئادەملىرى بىلەن قورالسىزلاندۇرغان خىز-
مىتى ئۈچۈن ياڭ زېڭشىننىڭ تەقدىرلىشى ۋە مۇكاپاتلىشىغا ئې-
رىشكەن.

كېيىن ياڭ زېڭشىننىڭ مەخپىي بۇيرۇقى بىلەن قەشقەرگە
ئەسكەرلەرنى ئېلىپ بېرىپ ماشياۋۇ دېگەن خويزۇنىڭ ياردىمى
بىلەن مىللەتچىلىك ماتىتەيىنى ھىلە بىلەن زىياپەتتە تۇتۇپ، ئۆ-
نىڭ 14 يىللىق ئىستىبداتىغا خاتىمە بەرگەن. خەلق ئاغزىدا:
«ماتىتەيىنىڭ چىرىكلىرى ئاسماندىكى يۇلتۇزدەك، ماتىتەي ئۆلۈپ
قاپتۇ جاڭگالدىكى تۆڭگۈزدەك» دېگەن غەزەل ياڭرىغان. دېمەك،
خەلق خۇشال بولغان. مەمتىمىن ۋاڭ 1923 - يىلى ئۇچتۇرپاندا
ۋاپات بولغان بولسىمۇ، ئۆز ۋەسىيىتى بويىچە كۇچاغا ئەكېلىپ
كۆككۈمبەزدىكى ئەجدادلىرى قەبرىستانلىقىغا دەپنە قىلىنغان.

12. مەھپۇز چىنۋاڭ (1923 - 1937 - يىللار)

مەمتىمىن ۋاڭنىڭ ئوغلى يوق ئىدى. 2 - ئىنىسى مەخسۇت
خوجىنىڭ مەھپۇزخوجا، ھاپىزخوجا، مەمتاۋلا خوجا، مۇھەممەت
ھاشىم خوجا دېگەن 4 ئوغلى بولۇپ، مەمتىمىن ۋاڭ مەھپۇز
خوجىنى كىچىكىدىن تەربىيىلەپ ئوغۇل قىلىۋالغانىدى. چوڭ
بولغاندا ئۆزىنىڭ مەرەم خېنىم دېگەن قىزىنى چېتىپ، يۇقىرىغا
يوللاپ «تەيجى» لىككە ئىگە قىلدى. مەمتىمىن ۋاڭ ۋاپاتىدىن
كېيىن مەھپۇز خوجا 1923 - يىلدىن باشلاپ كۇچادا ۋاڭلىق

مەنسىپىگە ئولتۇردى.

ۋاڭنىڭ ھوقۇقى ئاساسەن دىنىي ئىمتىياز بولۇپ، مەھكىمە
شەرئىيدىكى ئاخۇنلارنى ئېلىش، قويۇش، مەدرىسلەرنىڭ مۇدەر-
رىسلىرىنى ئېلىش، قويۇش، چوڭ مەسچىت - جامەلەرنىڭ ئىمام
- خاتىپلىرىنى ئېلىش، قويۇش ۋە مەسچىت، مەدرىس، مازار-
لارغا تەئەللۇق ۋەخپە يەر، دۇكان، تۈگمەن، باغ - ۋاران قاتار-
لىق كىرىمى بار ئورۇنلارنى باشقۇرغۇچى خادىملارنى ئېلىش،
قويۇش قاتارلىق ھوقۇقى بار ئىدى. يىلدا بىر كېلىدىغان روزا
تۇتۇلىدىغان باش كۈننى بەلگىلەش ھوقۇقى ھەم ۋاڭدا بولۇپ،
ئاخۇنلار ۋاڭنىڭ ئىجازىتى بىلەن ئېلان قىلاتتى، ۋاڭ ئوردىسى
ناغرا بىلەن جاكارلايتتى. ھەر ھېيتتا مەخسۇس دۇمباقچىلار
(12 بوم، 12 زىل، 1 چوڭ دۇمباق، 4 چوڭ كاناي، 2 سۇناي
بىلەن) 3 كۈن ئەتىگەندىن كەچكىچە ۋاڭ ئوردىسىنىڭ ئۆگزى-
سىدە نەغمە - ناۋا قىلاتتى. قېرى - چۈرىلەر ئۇسسۇلغا چۈشەت-
تى.

1933 - يىلدىن بۇرۇن مەھپۇز ۋاڭ ئادەتتە بېشىغا قارا
شلەپە ياكى ئاق شلەپە كىيەتتى. ئۇچىسىغا ئۇزۇن - قىسقا
مانجۇچە چاپان، پۇتىغا قېلىن ئاق چەملەك خەي كىيىپ، قولىدا
غاڭزا كۆتۈرۈپ يۈرەتتى. ھېيت نامىزى كۈنلىرىمۇ ئاشۇ قىياپەت
بىلەن مەسچىتكە كىرەتتى. ۋاڭ چىقمىغىچە خەلق ھېيت نامىزى-
نى ئوقۇيالمايتتى. ۋاڭنىڭ قېشىدا خىزمەت قىلىدىغان يېقىن
بەگلىرى 6 - 7 كىشى بولۇپ، ئۇلار «كاھ بەگ» دەپ ئاتىلاتتى.
ۋاڭ زېرىكسە كەپتەر ئۇچۇرۇپ ئوينايتتى، ئوۋغا چىقاتتى. شۇڭا
ئۆرغۇن قۇش، قارچۇغىلىرى بار ئىدى. 7 - 8 دەك قوراللىق
مۇھاپىزەتچىلىرى بار ئىدى.

ھېيت كۈنلىرى ۋاڭ سىرتقا چىقسا ياكى سىرتتىن كىرسە

ناغرىچىلار چېلىشۋاتقان پەدىسىنى «شادىيانە» گە ئۆزگەرتىپ چالاتتى، ئەگەر بىخەستەلىك قىلسا جازالىناتتى. ئەمما مەھپۇزۋاڭ ئەسلىدە كەمتەر، چوڭچىلىقى يوق كىشى ئىدى. مەسىلەن، كۈز ئايلىرىدا مەكتەپ مۇئەللىملىرى ۋاڭ بېگىمنىڭ قونىقىنى سويۇپ بېرىشكە ئوقۇغۇچى بالىلارنى ئاپىراتتى. مەھپۇز ۋاڭ ئۆزىمۇ بىللە ئولتۇرۇپ بالىلار بىلەن بىللە قوناق سوياتتى. نان - چاي، غىزا - تاماق بېرەتتى، ھەر بىر بالىنىڭ ئۆز قولىغا پۇل ئەجرى بېرىلەتتى.

مەھپۇز ۋاڭدا تارىختا ئۆتكەن بەزى ۋاڭلاردەك شەھۋانىي ھەۋەس يوق ئىدى. ئايالى بىرلا نىياز خېنىم بولۇپ باشقا ئەمەلدارلاردەك 2 - 3 خوتۇنى يوق ئىدى.

1933 - يىلى تۆمۈر ئېلى كۇچاغا كەلگەندىن كېيىن مەھپۇز ۋاڭ مانجۇچە كىيىملەرنى سېلىپ تاشلىدى. ھاراق، تاماكا، غاڭزىلارنى چۆرۈۋەتتى. ئۇستىگە قارامۇتىلدىن ياكى قارا مەخمەلدىن ھەربىيچە كىيىم، بېشىغا كالۋۇتون تۇتۇلغان ھەربىيچە شەپكە، ئايىغىغا ھەربىيچە ئۆتۈك كىيدى. 40 نەپەر مەھرەم (مۇھاپىزەتچى يىگىتلىرى) بولۇپ، بۇلارغا ئابلىزخان باشلىق ئىدى. ھەممىسى 18 - 20 ياشلىق چىۋەر ياش يىگىتلەر بولۇپ، ھەممىسىگە كۆك رەختتىن بىر خىل كىيىم بېرىلگەن. ھەممىسىدە بىردىن تاپانچا، بىردىن خەنجەر، بىردىن قىلىچ بار ئىدى، يانلىرىغا بومبا ئېسىلغانىدى.

تۆمۈر ئېلى يۈرۈپ كەتتى. مەھپۇز ۋاڭ كۇچادا بارلىق كۈچى بىلەن قورال - ياراغنى كۈچەيتىش ۋە قولغا كەلتۈرۈشكە تىرىشتى. شەھەر سېپىلى ئۈستىدە 4 بۇرجەكتە بىردىن 4 تۇچ توپ، 4 دەرۋازىدا بىردىن 4 دانە چوڭ چويۇن توپ بار ئىدى. بىرنى ئەكەلدۈرۈپ چاق بېكىتىپ ئوق قىردۇرۇپ توپچى قىسىم

قۇرۇپ ھەسەن ھاجىمنى باشلىق قىلىپ تەيىنلىدى. توپچىلارغا قىزىل مۇت ياكى قىزىل مەخمەلدىن چوغدەك قىزىل كىيىم، قىزىل ئۆتۈك بېرىپ ئۇلارنى تەربىيىلىدى. يولداش تۆمۈرچىنىڭ كۈيئوغلى بۇلبۇل ئاخۇننى باش قىلىپ مىلتىق زاۋۇتى قۇردى. بەشئاتار، توققۇزئاتار مىلتىقلارنى چەت ئەل زاۋۇتلىرىدا ئىشلىنىپ چىققان نۇسخىسىدىن ئېسىلرەك ياساتتى. تىغلارنى تېشىدىغان ئىستانوكلىرى بار ئىدى. چاقماق، زاتۇرلىرىمۇ بەك سۈپەتلىك، بەك كۆركەم ياسىلاتتى.

ئۇزاق ئۆتمەي خوجىنىياز ھاجىدىن ئۇقتۇرۇش كەلدى. ئۇقتۇرۇشتا: مەھپۇز ۋاڭنىڭ ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ تۇرپانغا كېلىشى تەلەپ قىلىنغان ئىدى. مەھپۇز ۋاڭ قاراشەھەرنى ئېلىپ، تۇرپانغا يۈرۈش قىلدى ۋە ئىلانلىقتا خوجىنىياز ھاجى بىلەن بىرلىكتە ماجۇڭيىڭغا قارشى ئۇرۇش قىلدى. ئۇرۇشتا ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراپ كۇچاغا چېكىندى.

شۇ يىلى كەچ كۈزدە ما جۇڭيىڭ خوجىنىياز ھاجىنى قوغلاپ كۇچاغا كەلدى. خوجىنىياز ھاجى كۇچادىن پىدائىي تەشكىللەپ توساپ زەربە بېرىشكە چىقاردى. نۇرغۇن ئادەم ئۆلدى. خوجىنىياز ھاجى ئاقسۇغا ماڭدى. ما جۇڭيىڭ قىسمى باي تەۋەسىگە چىققاندا خوجىنىياز ھاجى چارۋا ئۆتكۈزۈپ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دىگۋار قىلغان قورال - ياراغ، ئوق ئۇچتۇرپان ئارقىلىق يېتىپ كەلدى. مەھمۇت سىجاڭ يېڭى قورالغا ئىگە بولۇپ، باينىڭ ياتۇر كەنتىنى بازا قىلىپ، سايرام توقسۇن مەھەللىسى بىلەن ياتۇر ئارىلىقىدىكى «قاراغول» دېگەن سايدا ما جۇڭيىڭنىڭ قىسىملىرى بىلەن سوقۇشتى. سوقۇش قاتتىق بولدى. يەنە ما جۇڭيىڭ تەرەپ ئۈستۈن كېلىپ مەھمۇت سىجاڭمۇ ئاقسۇغا چېكىندى. ئاقسۇ، قارىيۇلغۇن، تاجىخوراز تەرەپلەرنى باي سىجاڭ

(مۇھەممەت ئىسمائىل باي) قاتتىق مۇداپىئە قىلدى، باي سە-
جاڭغا ئوق تەگدى. ما جۇڭيىڭ ئاقسۇنى ئىشغال قىلدى. بۇ
چاغدا مەھپۇز ۋاڭ ئاقسۇدىن ئاۋات يولى بىلەن شايارغا كېلىپ
تارقاپ كەتكەن قوشۇنلىرىنى يىغىپ دەرياني چېگرا قىلىپ كۇچا-
دىكى ما جۇڭيىڭ قىسىملىرىنى شايار تەۋەسىگە يولاتمىدى. تاكى
1937 - يىلى بىكتەيوپ باشچىلىقىدىكى روس قوشۇنلىرى توپ
- زەمبىرەكلەرنى سۆرەپ كېلىپ ما جۇڭيىڭ قىسىملىرىنى تامام
تازىلىغانغا قەدەر مەھپۇز ۋاڭ شايارنى ئىدارە قىلدى. شىڭ
شىسەيدىن ئۇقتۇرۇش كېلىپ مەھپۇز ۋاڭنى شايارغا قوشۇمچە
ھاكىملىققا بەلگىلىدى. 1937 - يىلى 4 - ئايدا قەشقەردىكى
6 - دىۋىزىيە، خوتەندىكى 37 - دىۋىزىيىلەر بىرلىشىپ شىڭ
شىسەيگە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ قەشقەر، يەكەن، خوتەننى
ئېلىپ ئاقسۇغا كېلىپ، يېڭىشەھەرنى ئالالماي ئونسۇ، ئۇچتۇر-
پان، ئاۋات، باي قاتارلىق جايلارنى ئېلىپ كۇچاغا كەلدى. بىر
كېچە قاتتىق ئېلىشقاندىن كېيىن كۇچانى ئىشغال قىلدى. شىڭ
شىسەيىنىڭ خوتۇنىنىڭ ئىنىسى ۋاڭ زىدۇيجاڭ كارىزغا قېچىپ
چىقىپ ئاقگۇمبەز ئەتراپىغا توكلۇق سىم تارتىپ مۇداپىئەلەندى.
شىڭ شىسەيىنىڭ ئايروپىلانلىرى ھاۋادىن بۇلارغا ئوزۇق - تۈ-
لۈك، ئوق - ياراغ توشۇپ بېرەتتى. ئۇرۇش قاتتىق بولدى،
ئايروپىلان كۈندۈزلىرى بومباردىمان قىلاتتى. كارىز سوقۇشى 6
- ئايدىن 9 - ئايغىچە 3 ئاي داۋام قىلدى. 2 تەرەپ بىر -
بىرىنى يېڭەلمىدى. 2 تەرەپ بىر - بىرىدىن گۇمانسىراپ، 37
- دىۋىزىيىدىكىلەر شايار بىلەن خوتەنگە قاراپ، 6 - دىۋىزىيىدى-
كىلەر توقسۇ بىلەن قەشقەرگە قاراپ يول ئالدى.

كۇچادىن خوتەنگە قاراپ قاچقان 37 - دىۋىزىيىدىكىلەردىن
50 ئاتلىق ئادەم مەھپۇز ۋاڭنى ئالدىغا سېلىپ خوتەنگە ھەيدەپ

ماڭدى. ئۇلار تارىم دەرياسى بويىدىكى «نايۇپنىڭ كېمىسى»
دېگەن جايغا چۈشكەن بولۇپ، ئەسكەرلەر ئۇخلاپ قالغان پۇرسەت-
تىن پايدىلىنىپ، مەھپۇز ۋاڭ 40 ئادەمى بىلەن ئارقىغا يېنىپ
شايار تەرەپكە قاراپ يۈرۈش قىلدى. ئەمدى ئاخۇن ھاجىمنىڭ
ئۆيىگە كېلىپ ئۇھ دەپ چاي ئىچىلى دېيىشكەندى، بىر ئاق
ئاتلىق كىشى: 100 ئاتلىق ئەسكەر ۋاڭ نەدە دەپ ئىزدەپ يۈرە-
دۇ، ئاتلىرىنىڭ قويرۇقى كالتە ئىكەن، دەپ خەۋەر يەتكۈزدى.
مەھپۇز ۋاڭ دەرھال شەرققە قاراپ جانىنى قۇتقۇزۇش يولىغا
كىردى. ئايالى نىياز خېنىمنىڭ كىيىم - كېچەك، مال -
دۇنياسى يۈكلەنگەن خېچىرنى يېتىلىگەن مەھمۇتۇم دېگەن كىشى
خېچىرنى قاچۇرۇپ قويۇپ، 10 جىڭدىن ئارتۇق ئالتۇن شىڭ
شىسەي قوشۇنلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى. ئۇلار يېتىپ
كەلگەندە مەھپۇز ۋاڭنىڭ ئابلاجان دېگەن ئادەمى ئۇلارغا قارىتا
ئوق چىقاردى. ئۇلارمۇ ئوق چىقىرىپ ئۆز ئارا جېدەللىشىپ
قالغاندا مەھپۇز ۋاڭ جۇمباق ئېقىنىغا كىرگەن. شىڭ شىسەيىنىڭ
ئادەملىرى ئىھتىيات قىلىپ قايتقان. 10 كۈندىن كېيىن ۋاڭ
جەمەتىدىن توختى خوجا بىلەن مەھپۇز ۋاڭنىڭ تەربىيە بالىسى
مۇلكىزات قاتارلىقلار يېمەك - ئىچمەك، سوۋغا - سالام ئېلىپ
بېرىپ مەھپۇز ۋاڭغا شەھەرگە قايتىپ كېتەيلى دېگەن تەكلىپنى
بەردى. شۇنىڭ بىلەن مەھپۇزۋاڭ شەھەرگە قايتىدىغان بولدى.
لېكىن، ھاپىز خوجا ئۇنىمىدى. ھاپىز خوجىنى قالدۇرۇپ مەھ-
پۇز ۋاڭ شەھەرگە كەلدى ھەم ئۆز ئۆيىگە چۈشتى. ئەتىسى ۋاڭ
زىدۇيجاڭ 20 ئەسكىرىنى تىزىپ قويۇپ مەھپۇز ۋاڭنىڭ رەسمە-
نى ئالدى. ھەر كۈنى 2 ئادەمنى مەھپۇز ۋاڭنىڭ ئۆيىدە قاراۋۇل-
لۇققا قويدى.

2 ئايدىن كېيىن ۋاڭ زىدۇيجاڭ يۆتكىلىپ كۇچانى روسلارغا

ئۈتكۈزۈپ بېرىدىغان بولدى. بۇ چاغدا بىر كىشى كىرىپ: «ۋاڭ بېگىم، ئۆزلىرىنى بىر ياقىقا تارتمىسىلا بولمىغۇدەك. بۇلار يۆت-كىلىپ كەتكۈدەك دېگەن خەۋەرنى ئاڭلاپ قالدىم» دېدى. شۇ كېچىسى مەھپۇز ۋاڭ سېپىلنى تېشىپ چىقىپ ئاتلىق مېڭىپ توقسۇلۇق ئىسلام دېگەن كىشىنىڭ ئۆيىگە قېچىپ كېلىپ پاناھ-لىنىدۇ. شىڭ شىسەي قىسىملىرى ھەربىي، ساقچى ۋە ئايروپى-لانلىرىنى سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرۈپ مەھپۇز ۋاڭنى ئىزدەيدۇ. مەھپۇز ۋاڭ تارىم جاڭگاللىقىغا كىرىپ كېتىدۇ. شىڭ شىسەي-نىڭ ئەسكەرلىرى ئىز بېسىپ قوغلايدۇ، مەھپۇز ۋاڭ تۇتۇق بەرمەيدۇ. 12 - ئاينىڭ قاتتىق سوغۇق كۈنلىرى مەھپۇز ۋاڭ تارىمنىڭ چىمۈندى دېگەن يېرىدە مۇھاسىرە ئىچىدە قالدى. شىڭ شىسەينىڭ قىسىملىرى كېچىسى ئۇنى تۇتۇپ كېلىپ تۈرمىگە سولىدى.

شىڭ شىسەي 1941 - يىلى 8 - ئايدا خوجىنىياز ھاجى، شېرىپخان تۆرە، يۇنۇسبەگ، ما شاۋۇ، خۋاڭ رۇشىڭ، مەھپۇز ۋاڭ، بۇغدا باي، تۇرسۇن بابا، تۇرداخۇن باي، سوپى ھاكىم، سالى دورغا، باقى نىياز ھاجى، ھەيدەر ئەپەندى، سوپى زادە، تۆمۈر ئېلى، خېلىل رەپقەت، شىن دەيلى قاتارلىق 895 نەپەر ئادەمنى تۈرمىدە ئۆلتۈردى.

13. داۋۇت چىنۋاڭ

مەھپۇزۋاڭنىڭ پۇشتىدىن ئوغلى يوق ئىدى. 3 - ئىنىسى مۇھەممەت ھاشىم خوجىنىڭ داۋۇت خوجا دېگەن ئوغلىنى تەربى-يىلەپ ئوغۇل قىلىۋالغان ئىدى. 1941 - يىلى كۇچا ۋاڭ ئەۋلادلىرىدىن مۇھەممەت سىيىت خوجا، توختى خوجىلار شىڭ شىسەيگە ئارقىمۇ ئارقا ئەرز يېزىپ ۋاڭ، گوڭ، ئاخۇن، لاما-لارنىڭ ھوقۇق ۋە ئورنىنى مەڭگۈ ساقلاش سىياستى بويىچە

ۋاڭلىق بىزگە بېرىلسە، دەپ تەلەپ قويدى. شىڭ شىسەي كۇچا ھاكىمى خەن يۈڭچىنغا بۇ ئىككىسىدىن قايسىسى لايىق، ئىلاجى بولسا ئۆز بالىسى بولسۇن، ياشراق بولسۇن دەپ ئۇقتۇرىدۇ. ئۇقتۇرۇشقا ئاساسەن داۋۇت خوجا لايىق كۆرۈلۈپ يوللاندى. 6 - ئايدا تەستىقنامە كەلدى. خانىقادا چوڭ يىغىن ئېچىلىپ، داۋۇت خوجىنىڭ ۋاڭ بولغانلىقى جاكارلاندى. دېمەك، داۋۇت ۋاڭ 1941 - يىلى 9 - ئايدا كۇچا ۋاڭلىق ئۇنۋانىغا ئىگە بولدى. 1942 - يىلى 9 - ئايدا بىلىم ئاشۇرۇشقا ئۈرۈمچىگە ئەۋەتىلىپ، 1945 - يىلغىچە ئۆلكىلىك 1 - گىمنازىيىدە ئوقۇدى. ئاندىن كۇچاغا كېلىپ 1947 - يىلى 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ كۇچا، شايار، توقسۇ 3 ناھىيە مەركىزىي بانكىسىغا مۇئاۋىن باشلىق بولدى (بۇ ۋەزىپىنى ئازادلىقتىن كېيىنمۇ بىر مەزگىل يەنى 1951 - يىل 4 - ئايغىچە ئۆتىدى). ئۇ يەنە كۇچا، توقسۇ، شايار 3 ناھىيە گومىنداڭ پىرقىسىنىڭ تەپتىشى، ئاقسۇدىكى گومىنداڭ دېۋىزىيىسىنىڭ مەسلىھەتچىسى، ئۆلكىلىك كېڭەش-نىڭ ھەيئىتى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۈستىگە ئالدى. ئازادلىقتىن كېيىن خانقىتام رايونلۇق ھۆكۈمەتنىڭ تەرجىمانى، لىن جىلۇ خاتىرە سارىيى، ئاسارە - ئەتىقە مۇھاپىزەت قىلىش ئورنىنىڭ تەرجىمانى بولۇپ ئىشلىدى. 1984 - يىلىدىن باشلاپ كۇچا ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولۇپ ئىشلەۋا-تىدۇ.

ئىزاھات: بۇ ماقالە ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەر-نىڭ قەدىمكى كىتابلىرىنى يىغىش، رەتلەش، نەشر قىلىش ئىشخانىسى تەرىپىدىن چىقىرىلغان «قەدىمكى كىتابلار تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1986 - يىل 1 - سانىدىن قىسقارتىپ ئېلىندى. («كۇچار تارىخ ماتېرىياللىرى» 5 - توپلامدىن ئېلىندى)

ئىلى گۇڭ - بەگلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى

تېيىپجان ھادى

چىڭ سۇلالىسى پۈتۈن شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ بولغاندىن كېيىن، 1762 - يىلى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇب ھەم شىمالىنى باشقۇرىدىغان ھەربىي مەمۇرىي ئورگان - ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسىنى تەسىس قىلىپ، بۇ ئورگاننى شىنجاڭنىڭ ھاكىمىيەت مەركىزى قىلىپ بېكىتتى. ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسىنىڭ ئەڭ چوڭ ھەربىي - مەمۇرىي باشلىقى بىر نەپەر جياڭجۈن بولۇپ، ئۇنىڭ قول ئاستىدا ئىلى، تارباغاتاي، يەكەن، ئۈرۈمچى ھەم شەرقىي يول (گۇچۇڭ، قۇمۇل، بارىكۆل . . .) لاردا مەسلىھەتچى، باشلامچى ھەم ئىش بېجىرگۈچى قاتارلىق ئامباللىرى① تۇراتتى. بۇ ئامباللارنىڭ قول ئاستىدىكى شەھەرلەردە يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش ئەمەلدارلار قويۇلغان بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى تەرىپىدىن ئالاھىدە يارلىق بىلەن بېكىتىلەتتى. جياڭجۈن مەھكىمىسى تەركىبىدىكى بۇ ئەمەلدارلارنىڭ ھەممىسى ھەربىي ئەمەلدار بولۇش بىلەن، چېگرا مۇداپىئە، ئىچكى تىنچلىقنى قوغداش، بوز يەر ئېچىش، ئەسكىرىي تەلىم - تەربىيە ئىشلىرىنى باشقۇرۇش بىلەن ھەربىر شەھەردىكى يەرلىك ھاكىمىيەت (ھاكىمبەگلىك) ۋە خان ئوردىسى

تەرىپىدىن مەخسۇس يارلىق بىلەن تەيىنلەنگەن ۋاڭ، گۇڭ، تەيجى، بېيلى، بەيسىگە ئوخشاشلارنىڭ ئىشلىرىنى بىۋاستە باشقۇرغاندى.

ۋاڭ، گۇڭ، تەيجى، بېيلى، بەيسىغا ئوخشاش يەرلىك مەنسەپدارلار چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، يەرلىك مىللەت كىشىلىرىدىن خىزمەت كۆرسىتىپ، چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ ئالقىشىغا ۋە ئىشەنچىسىگە ئېرىشكەن كىشىلەرگە بېرىلگەن مەنسەپ ھەم ئۇنۋانلاردۇر.

خەنزۇچە قامۇسنىڭ 970 - بېتىدە: «ھاكىمبەگ - جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى شەھەرلىرىدە تەسىس قىلىنغان ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى ئالىي مەنسەپ نامى بولۇپ، بۇ مەنسەپ ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا مىراس قالىدۇ، چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، بەگلىك تۈزۈمى ئورنىتىلىپ، جاساق تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. بەگلەرنىڭ ھوقۇقى تۆۋەنلىشىپ، ئۇلارغا مەلۇم مىقداردا يەر، قول قاتارلىق نەرسىلەر بېرىلگەن. بەگلىك تۈزۈمى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ 31 شەھىرىدە تەسىس قىلىنغان. 1883 - يىلى (گۇاڭشۈنىڭ 9 - يىلى) ئۆلكە قۇرۇلغاندىن كېيىن تارقىتىۋېتىلگەن» دەپ كۆرسىتىلىدۇ.

«چىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرى» دە: «ھاكىمبەگلىك ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشنى بېجىرىدىغان مەنسەپ بولۇپ، مەسئۇلىيىتى بىرقەدەر ئېغىر، ئۇنىڭ ئورنىغا بەلگىلەش ئۈچۈن ئادەم چىقمىسا، رەسمىي مەنسەپنى بەلگىلەپ، يۇقىرىنىڭ تەستىقلىشىغا سۇنۇش لازىم. ناۋادا تەيجىلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدىغان ئادەم قوشۇمچە ئىلىنىڭ مەھكىمە باشلىقى بولغان بولسا، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھاكىمبەگلىك ۋەزىپىسى ئۆز قەبىلىسىنىڭ ۋارىسلىق قىلىشىغا قالدۇرۇلسۇن»② دەپ يېزىلغان. يۇقىرىدا دەلىل قىلىپ

كۆرسەتكەن نەقىلدىنمۇ پەرق ئېتىپ تۇرىدىكى، ۋاڭ، گۇڭ، تەيجى، بېيلى، بەيسىگە ئوخشاش مەنسەپدارلار بىلەن ھاكىمبەگ باشقا ـ باشقا مەنسەپلەردۇر. ۋاڭ، گۇڭ، تەيجىلەر چىڭ خانىدانلىقى تەرىپىدىن بېرىلگەن مەنسەپلەر بولۇپ، ھاكىمبەگ بولسا بۇرۇندىن كېلىۋاتقان ئەۋلادمۇ ـ ئەۋلاد ۋارىسلىق قىلىدىغان ئورۇندۇر. ھەر ئىككى مەنسەپ ئىگىلىرى باشقا ـ باشقا شەخسلەردۇر.

چىڭ سۇلالىسى 1762 ـ يىلى ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسىنى تەسىس قىلىش بىلەن تەڭلا، شۇ يىلى «ئىلى گۇڭ ـ بەگلىگى مەھكىمىسى» نىمۇ قۇردى. گۇڭ ۋە ھاكىمبەگلىك مەنسۈپنى تولاراق بىر كىشى بېجىرگەن، پەقەت خالزاتخان تەيجى زامانىدىلا ھاكىمبەگلىكنى باشقا كىشىلەر ۋاقىتلىق بېجىرگەن بولسىمۇ، كېيىن خانلىقنىڭ بۇيرۇقى بويىچە گۇڭ، تەيجى بولغان كىشىلەر ھاكىمبەگلىكنى بىللە ئېلىپ باردى.

1762 ـ يىلدىن شىنخەي ئىنقىلابىغىچە 140 يىل ئىچىدە ئىلى گۇڭ ـ بەگلىكىنى بىر جەمەتتىن 9 كىشى ئۆتىدى. بۇ ئائىلە شىنجاڭ بويىچە ئەڭ چوڭ فېئودال ئائىلىلەردىن بىرى بولسىمۇ، ۋەتىنىمىزنىڭ ئەڭ يىراقتىكى چېگرىسى بولغان ئېلى ۋادىسىنى ئاۋات قىلىشتا ئۆزىگە چۇشلۇق خىزمەت ئەجىرلىرى بار.

مەن ئىلى گۇڭ ـ بەگلىرى ھەققىدە ئۇزۇن ۋاقىت ئۆگىنىپ، توپلىغان ماتېرىياللىرىمنىڭ كۆپ قىسمىدىن ئاپەتلىك يىللاردا ئايرىلىپ قالغان بولسامۇ، ئېسىمدە قالغان ۋە يېقىندا توپلىغان بەزىبىر ماتېرىياللارغا ئاساسەن بۇ ماقالىنى يېزىپ، ئىلى گۇڭ ـ بەگلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ئازادلىقتىن كېيىن بىرقانچە يىلغىچە بولغان ئىش ئىزلىرىنى كۆرسەتمەكچى

بولدۇم. بىراق يۇقىرىقى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بىرقانچە ئورۇنلار تارىخىي پاكىتلارغا ئۇيغۇن بولماي قېلىشى مۇمكىن، ئىلى گۇڭ ـ بەگلىرى تارىخىدىن خەۋىرى بار يولداشلارنىڭ ماتېرىيالىنى تولۇقلىنىشىغا ياردەم بېرىشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن.

1. ئىمىن ۋاڭ

ئىلى گۇڭ ـ بەگلىرى — ئىلىدىكى ھاكىمبەگ خوجا ئەجدادلىرىنىڭ ھاكىمبەگ ئاتالغان بىرىنچى ئاتىسى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە «لۈكچۈن ۋاڭى» ئۇنۋانىنى ئالغان تۇرپان قاراغوجىلىق ئىمىن ۋاڭدۇر. تارىخىي خاتىرىلەرگە قارىغاندا، ئىمىن ۋاڭ 1694 ـ يىلى تۇغۇلغان. «ئۇيغۇر زېمىنى تەزكىرىسى» نىڭ 4 ـ جىلتىدا بۇ زاتنى ۋاڭلىق مەنسىپىگە ئىگە بولۇشتىن ئىلگىرى «ئىمىن خوجا تۇرپانلىق ئۇيغۇردۇر. ئۇنىڭ ئەجدادلىرى سوفى ـ خوجىلار بولۇپ، قاراغوجىنىڭ ئاخۇنلىرىدىن، دادىسى نىياز-خوجا تۇرپاننىڭ ئاخۇنىدۇر، ئىمىن خوجا ئاھالىسى بىلەن لۈكچۈندە تۇرىدۇ» دەپ كۆرسەتكەن.

بۇ مەزگىلدە، جەنۇبىي شىنجاڭدا ئاپاق خوجا، شىمالىي شىنجاڭدا قۇنتەيجى ئۆلۈپ، ھەرئىككى ھۆكۈمدارنىڭ ئوغۇللىرى بىر ـ بىرى بىلەن ئاتىلىرىنىڭ ئورۇنلىرىنى تالىشىپ، ئىچكى جېدەلگە كىرىشىپ كېتىشكەنىدى. ئاپاق خوجىنىڭ ھاياتلىقىدا ئۇنىڭ ھۆكۈمدارلىق ئورنىنى ئېلىش كويىدا بولۇپ كېلىۋاتقان رەقىپلىرى بولۇپ، بۇلار جەنۇبىي نازارەت قىلىپ تۇرۇۋاتقان ئاباغازجان تۆرىگە «ئاپاق خوجىنىڭ بالىلىرى جۇڭغارلارغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە ھازىرلىنىۋاتىدۇ» دەپ چېقىپ قويىدۇ. بۇ سۆز بىلەن جۇڭغار ھۆكۈمدارلىرى ئاپاق خوجىنىڭ بالىلىرىدىن گۇمانلىنىدۇ، ئاپاق خوجا ئەۋلادلىرىدىن ئەخمەت دېگەننى

رەنە ھېسابىدا ئىلىغا ئېلىپ چىقىپ تۇتۇپ تۇرىدۇ. قۇنتەيجىنىڭ
چوڭ ئوغلى داباچى ئۆزىنى «جۇڭغارلارنىڭ تۆرىسى» دەپ ئېلان
قىلىدۇ. ئىككىنچى ئوغلى غالدان سېرىن قارشىلىق كۆرسە-
تىپ، مالىمانچىلىقنى كۈچەيتىدۇ. تىنچ ئاھالىلەرگە، شۇلار
قاتارىدا تۇرپان ئاھالىسىگە زورلۇق - زومبۇلۇق قىلىپ تالان
- تاراج يۈرگۈزىدۇ. بۇ قىلمىشلار خەلقنىڭ، شۇنىڭدەك نوپۇز-
لۇق زاتلارنىڭ غەزەپ - نەپرىتىنى قوزغاپ، جۇڭغار ئاقسۆڭەك-
لىرىدىن قۇتۇلۇش كويىغا چۈشىدۇ. بۇ ئىشقا شۇ چاغدا تۇرپان
رايونىدا دىنىي ۋە ئەمەلىي كۈچى خېلىلا چوڭ بولغان ئەمىن
خوجا ئاتلىنىدۇ ۋە ئاپاق خوجا ئوغۇللىرىغا ياردەم سوراپ ئەلچى
ئەۋەتىدۇ. ئەلنى «ئاق تاغ»، «قارا تاغ» (ئاق تۇغ، قارا تۇغ،
ئاق تەقىيە، قارا تەقىيە) لىقلارغا بۆلۈپ ئىچكى يىغىلىقلا كىرد-
شىپ كەتكەن ئاپاق خوجىنىڭ ئوغۇللىرى ئەمىن خوجىنىڭ ئەل-
چىلىرىگە بىپەرۋا قارايدۇ، ئەلچىلەر يېنىپ چىقىدۇ.

ئەمىن خوجا ئاندىن چىڭ سۇلالىسىنىڭ مۇشۇ چاغدىكى خانى
چيەنلۇڭ خانغا تەۋەلىك بىلدۈرۈپ، ئۇنىڭ ھوزۇرىغا ئەلچىلەر
ئۈمىكىنى ئەۋەتىدۇ. شىنجاڭغا قوشۇن چىقىرىش چيەنلۇڭ خاند-
نىڭ ئۆزىدىن بۇيانقى چوڭ ئىشلىرىنىڭ بىرسى بولۇپ، شەرت
- شارائىتلىرى پىشىپ يېتىلمىگەنلىكى ئۈچۈن يۈرۈش قىلماي
كەلگەندى. دەل مۇشۇنداق چاغدا ئەمىن خوجا ئەلچىلىرىنىڭ
كېلىشى خاننى تولىمۇ خۇرسەن ھەم خاتىرجەم قىلىدۇ. شۇڭا
ئەلچىلەرگە ناھايىتى چوڭ ئىلتىپاتلار كۆرسىتىپ كۈتىدۇ. نۇر-
غۇن سوۋغاتلار بىلەن ئەلچىلەرنى قايتۇرىدۇ①.

---

① ئەمىن خوجا كاڭشىنىڭ 58 - يىلى (مىلادى 1720 - يىلى)
چىڭ سۇلالىسىگە تەۋەلىك بىلدۈرگەن. بۇ يەردە ئىككى خاننىڭ ئىسمى
ئالماشتۇرۇپ قويۇلغان. چيەنلۇڭ خان 1736 - يىلى تەختكە چىققان.
ئەسلى بۇ دەۋردىكى خان كاڭشى بولۇشى كېرەك — م.

ئەمىن خوجا چىڭ سۇلالىسىغا تەۋەلىك بىلدۈرگەندىن كې-
يىن، خانلىق يۈڭجېڭنىڭ 10 - يىلى (1732 - يىلى) يارلىق
بىلەن «جاساق بەگ» (ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا قالىدىغان مەنسەپ
ئۇنۋانى) بىلەن تارتۇقلايدۇ. ئەمىن خوجا مۇشۇ ئۇنۋان بىلەن
چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى پۈتۈن شىنجاڭنى تىنچلاندۇرغىچە
تۇرپاننىڭ جاساق بېگى بولۇپ قالىدۇ.

ئەمىن خوجا چىڭ سۇلالىسىگە تەۋەلىك بىلدۈرگەندىن كې-
يىن، ئۆز ئاھالىسى بىلەن جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى ھاكىمىيىتد-
نىڭ ھەر تەرەپلىمە بېسىمى ۋە زەربىسىگە ئۇچرايدۇ. شۇنىڭ
ئۈچۈن ئۇ تۇرپاندىكى ئۇيغۇرلارغا رەھبەرلىك قىلىپ، ئۆز يۇر-
تىنى ۋاقىتلىق تاشلاشقا مەجبۇر بولىدۇ. دۇڭخۇاڭ ئەتراپلىرىدا
ئولتۇراقلىشىپ بوز يەر ئاچىدۇ، ئۆزلىرىنى تەمىنلەيدۇ. جۇڭ-
غارلارنىڭ ھۇجۇملىرىنى قايتۇرۇپ تۇرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ-
نىڭغا يۈڭجېڭنىڭ 11 - يىلى (1733 - يىلى) ۋە چيەنلۇڭنىڭ
21 - يىلى (1756 - يىلى) ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ فۇگوگۇڭ
(دۆلەتكە ياردەم بەرگۈچى گۇڭ)، «جىنگوگۇڭ» (دۆلەتنى
تىنچلاندۇرغۇچى گۇڭ) دېگەن ئۇنۋانلار بېرىلىدۇ. چيەنلۇڭنىڭ
23 - يىلى (1758 - يىلى) جۈنۋاڭ (ۋىلايەت بېگى) دېگەن
ئۇنۋاننى بېرىپ، 2 - يىلى «جۈنۋاڭ» دەپ رەسمىي يارلىق
بىلەن جاكارلايدۇ. بۇ ئارىلىقتا تەڭرىتاغنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىدد-
كى جېدەللەر يىلدىن - يىلغا كۆپىيىپ كەتكەن، قۇمۇل، تۇرپان
قاتارلىق ئورۇنلار خانلىققا تەۋەلىك بىلدۈرگەن قولايلىق ۋەزىيەت
ئاستىدا چيەنلۇڭ خان 1757 - يىلى شىنجاڭغا قوشۇن چىقىرىش-
نى مۇقىملاشتۇرۇپ، جاۋ خۇيىنى قوماندان قىلىپ بېكىتىپ،
يۈرۈش قىلىشنى ئورۇنلاشتۇرىدۇ.

ئەمىن گۇڭ تۇرپاندا تەشكىل قىلغان ئۆز لەشكەرلىرى

بىلەن جاۋ خۇيىنىڭ ئىلى ۋادىسىغا ئەۋەتكەن قىسىملىرىغا ياردەم
بېرىش ئۈچۈن، يۈلتۈز بىلەن ئىلىغا قاراپ يولغا چىقىدۇ. تاغ
ئارىسىدا تۇرپان تەرەپكە قاراپ يانغان بىر بۆلۈم چىڭ سۇلالىسى
ئەسكەرلىرىنى يولۇقتۇرىدۇ. بۇ ئەسكەرلەر «جۇڭغار قىسىملى-
رىنىڭ چىڭ سۇلالىسى قىسىملىرىنى قىستاپ، ئابرال تېغى
ئۈستىگە چىقىرىپ قويغانلىقى، تەمىناتتىن قىسىلغانلىقىدىن تە-
مىنات ھەم ياردەمچى كۈچ سوراپ كېتىپ بارغانلىقلىرىنى ئېيتى-
دۇ»③. ئىمىن گۇڭ ئۇلارغا ئۆزلىرىنىڭ «ياردەم ئۈچۈن كېتىپ
بارغانلىقى»نى بىلدۈرۈپ، يۈرۈشنى داۋام قىلىدۇ. ئۇ ئىلى
ۋادىسىغا كېلىپ، ئابرال تېغىغا سولىنىپ قالغان چىڭ سۇلالىسى
چېرىكلىرىگە ياردەم بېرىپ، جۇڭغار قىسىملىرىنى تازىلاش بە-
لەن، قارادۆڭ ئۈستىدىكى ئالتۇن سۈمەدە ئىلى دەرياسىدىن
ئۆتۈپ، مۇنگۈن سۈمەگە توپلانغان جۇڭغار قىسىملىرىنى يوقى-
تىپ، پۈتۈن ئىلى ۋادىسىدىن تازىلايدۇ. چىڭ سۇلالىسى قوشۇن-
لىرى بىلەن جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ، جەنۇبنى تىنچلاندۇرۇش
ئىشىغا قاتنىشىدۇ. جەنۇبنى تىنچلاندۇرغاندىن كېيىن، ئۆز
لەشكەرلىرى بىلەن ئىلىغا قايتىپ چىقىپ، ئابرال تېغىنىڭ كۈن-
گېيى، قاش دەرياسىنىڭ لېۋىدە سېپىل سوقتۇرۇپ قورغان
ياسايدۇ ۋە بۇ يەردە تۇرىدۇ④.

ئىمىن گۇڭ مەسلىھەتچى ئامبال ئاگويلار بىلەن قاش سېپى-
لىدا تۇرۇپ، كەڭ ئىلى ۋادىسىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، چىڭ
سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ تۇرىدىغان يىڭپاڭ (گازارما)، جياڭ-
جۈن مەھكىمىسى ئورۇنلىرىنى بەلگىلەپ بېكىتىش بىلەن بۇلار-
نىڭ تەمىناتىنى يېتىشتۈرۈپ بېرىدىغان دېھقانلارنىڭ زۆرۈرلىكى-
نى كۆزدە تۇتۇپ، دېھقانلار ئۈچۈن تۇراقلىق جاي ۋە تېرىلغۇ
مەيدانلىرىنى ۋە بۇلارنى باشقۇرىدىغان مەھكىمە تۇرىدىغان بىر

شەھەر (غۇلجا شەھىرى)نى قۇرۇشقا خان ئوردىسىغا تەكلىپ
بېرىدۇ.

ئىلگىرى ئىلىدا بار ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسى كېمىيىپ كەتكەن-
لىكتىن، شۇنچە كۆپ ساندىكى قوشۇننىڭ يېمەك - ئىچمەكلىرى-
نىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايدىغانلىقى ئۈچۈن جەنۇبتىن 6000
ئۆيلۈك ئۇيغۇر ئاھالىسىنى كۆچۈرۈپ چىقىشنى بېكىتىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ بولغاندىن
كېيىن، يۇقىرىقى ئىشلارنى قىلىش بىلەن چيەنلۇڭنىڭ 27 -
يىلى (1762 - يىلى) تەڭرىتاغنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىنى باشقۇ-
رىدىغان ئورۇن مەركىزىنى ئىلى قىلىپ بېكىتىپ، ھەربىي -
مەمۇرىي ئورگان - ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسىنى تەسىس قىلى-
دۇ. مانجۇ مىللىتىدىن بولغان مىڭرۇينى جياڭجۈن، مەسلىھەت-
چى ئامباللىققا (سەنزەن داچېنلىققا) مانجۇ مىللىتىدىن ئاگوينى
بېكىتىدۇ.

چيەنلۇڭ خان ئىمىن خوجىنىڭ خانلىققا تەۋەلىك بىلدۈرۈپ
ساداقەتمەنلىك كۆرسەتكەنلىكى، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى بە-
لەن تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىي ھەم جەنۇبىنى تىنچلاندۇرغانلىقى ۋە
ئىلىنى ئاۋات قىلىش خىزمەتلىرىنى يۇقىرى باھالاپ، ئۇنى ۋاڭ-
لىق ئۇنۋان بىلەن بېكىتىپ، ھەرقايسى ئورۇنلارغا يەرلىكلەردىن
ئەمەلدار تەيىنلەشكە توغرا كەلسە، ئىمىن ۋاڭ ئەۋلادىدىن بەلگى-
لەيدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ تۆۋەندىكى يارلىقنى چۈشۈرىدۇ:

«. . . قۇمۇل، تۇرپان ئىككى ئورۇندىكى ئۇيغۇرلار دۆلەت-
نىڭ قۇللىرىدۇر، باشقا ئورۇندىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى مەن
شىنجاڭنى تىنچلاندۇرغاندىن كېيىن ئىتائەتمەنلىك بىلدۈرگەن-
لەردۇر، ئۇلار كۈچىنى كۆرسىتىپ كەلگىلى 30 يىل بولدى.
بۇلارغا ئايرىم - ئايرىم ئىلتىپاتلار كۆرسىتىمەن. ۋاڭ، بېيلى،

بەيسى، گۆك ھەم تەيجى ئەمەللىرىنى بېرىمەن. بەزىلىرىگە ئۆ-
مۈرلۈك، بەزىلىرىگە ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا قالىدىغان ئورۇن
ئىنئام قىلىمەن.»⑤

ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىمىن
ۋاڭ تۇرپانغا قايتىدۇ. لۈكچۈندە تۇرۇپ مەشھۇر ۋاڭ ئوردىسى
قۇرۇلۇشىنى باشلاپ، ۋاڭلىق خىزمىتىنى بۇ ئورۇندا تۇرۇپ
ئىشلەيدۇ.

ئىمىن ۋاڭنىڭ سۇلايمان، ئاقبەگ، مۇسا ھەم ئورانزىپ
قاتارلىق 10 غا يېقىن ئوغۇللىرى بولۇپ، سۇلايمان ئەڭ چوڭ
ئوغلى①. سۇلايمان دادىسى ئىمىن ۋاڭ دەسلەپتە چىڭ سۇلالىسى-
غا تەۋەلىك بىلدۈرگەندىن كېيىن تۆۋەندىكى ئورۇنغا ئىگە بول-
غان:

«تۇرپان ئىمىن خوجىنىڭ ئوغلى سۇلايماننىڭ ئولتۇرۇش-
لۇق جايىدۇر. ئۇنىڭ قارمىقىدا 6 شەھەر بار. بۇلار: تۇرپان،
لۈكچۈن، سىڭگىم، پىچان، توقسۇن ھەم قاراغوجا، بۇ 6 شە-
ھەرنىڭ ئۇيغۇرلىرى پۈتۈنلەي سۇلايماننىڭ قۇللىرىدۇر. سۇلاي-
مان جاساق ھاكىمبېگىدۇر.»⑥

شىنجاڭ تىنچلاندۇرۇلۇپ 6 يىلدىن كېيىن يەنى 1765 -
يىلى چىڭ سۇلالىسى ھاكىمبېگىتىگە قارشى ئۈچتۇرپاندا قوزغىلاڭ
كۆتۈرۈلىدۇ. ئىمىن ۋاڭ ئۆز ئوغۇللىرى بىلەن چىڭ سۇلالىسى
چېرىكلىرىگە قوشۇلۇپ بۇ قوزغىلاڭنى باستۇرۇشتا چوڭ رول
ئوينايدۇ. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن چيەنلۇڭ خان تۆۋەندىكى يارلىقنى
چۈشۈرىدۇ:

---

① بەزى ماتېرىياللاردا كۆرسىتىلىشىچە، سۇلايمان ئىمىن خوجىنىڭ
2 - ئوغلى بولۇپ، بىرىنچى ئوغلى نۇرمۇھەممەت دېيىلگەن — م.

«چيەنلۇڭنىڭ 30 - يىلى (1765 - يىلى) 6 - ئاي.
يەنە يارلىق!

ئۈچتۇرپاندا ۋەقە چىققاندىن كېيىن، سۇلايمان، مۇسالارنىڭ
كۆرۈنەرلىك ئەمگىكى بولغان. بۈگۈن مىڭ رۇيىنىڭ بەرگەن
مەلۇماتىدا ھازىر قاتىللار بىلەن ئېلىشىۋاتقان مەزگىلدە، سۇلاي-
مان، مۇسالار ياردەمگە ئېلىپ كەلگەن لەشكەرلىرىنى باشلاپ
ئوغرىلارنى بېسىپ، ئۇلارنى قوغلاپ، خەتەرلىك جايغا بارغاندا،
ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى، دەيدۇ.

سۇلايمان، مۇسالار ئىمىن خوجىنىڭ باللىرى بولۇپ، ئۇ-
لار دادىسىنىڭ تەربىيىسىگە بىنائەن ھەقىقىي كۆڭلى بىلەن تىرى-
شىپ ئىشلىگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇلارغا قوشۇمچە غەمخورلۇق قى-
لىپ، تاۋارلارنى بەرگىنىڭلار توغرا. ھازىر ئىمىن خوجىغا چوڭ
- كىچىك خې باۋ ئالاھىدە تەقدىم قىلىندى ھەم مۇكاپاتلاش
توغرىسىدا يارلىق چىقىرىلىپ، تېخىمۇ رىغبەتلەندۈرۈلدى»⑦
دەپ تەقدىرلەيدۇ.

ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسى تەسىس قىلىنماستىن ئىلگىرى-
مۇ ئىمىن خوجىنىڭ باللىرى چيەنلۇڭ خاننىڭ تۆۋەندىكى ئىل-
تىپاتىغا نائىل بولغان:

«چيەنلۇڭنىڭ 26 - يىلى (1761 - يىل) 3 - ئاي.
يارلىق!

ئىمىن خوجا بىر يىلدىن بېرى ئەسكىرىي ئىشلارنى ئىشلەپ
تۇردى. ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى سۇلايمان، ئىككىنچى ئوغلى مۇسالار
تۇرپانلاردا خىزمەت ئىشلىدى. ئۈچىنچى ئوغلى ئورانزىپ يۈك
گۈينىڭ دوكلادىدا چارۋىچىلىق ئىشلىرىنى باشقۇرغان. بۇلار
خىزمەتنى ياخشى ئىشلىگەنلىكى ئۈچۈن، ئىككى كۆزلۈك ئوتخان
(توز پەي تاج) بېرىلسۇن.»⑧

ئىمىن ۋاڭ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە پۈتۈن ئائىلە تاۋا-بىئاتى بىلەن تولۇق ساداقەتلىك كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن «چىن-ۋاڭ» لىققا مۇشەررەپ بولىدۇ⑨ ۋە شۇ دەۋردە چىڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتىنىڭ شىنجاڭدىكى ئەڭ نوپۇزلۇق، ئىمتىيازلىق ۋە ئىشەنچىلىك ئەربابى بولۇپ تونۇلىدۇ①.

ئىمىن ۋاڭ 83 يىل ئۆمۈر كۆرۈپ، 1777 - يىلى ۋاپات بولىدۇ. چيەنلۇڭ خان ئالاھىدە يارلىق بىلەن تەزيە بىلدۈرىدۇ.

«چيەنلۇڭنىڭ 42 - يىلى (1777 - يىلى) 10 - ئاي.

يەنە يارلىق!

باۋجىڭنىڭ بايان قىلىشىچە: «ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ جۇنۋا-ڭى ئىمىن خوجا ۋاپات بولدى» دېيىلگەن.

ئىمىن خوجا كۆپ يىل كۈچ چىقىرىپ خىزمەت قىلغان. بۈگۈن ئالەمدىن ئۆتتى. چوڭقۇر ئېچىنىمىز ھەم ياد ئېتىمىز. دەپنىسىگە 500 سەر كۈمۈش ئىلتىپات قىلدىم، شۇنىڭ بىلەن باۋ جىڭنى هاراق - چاي نەزىرسىنى قىلىشقا ئەۋەتتىم. تەقدىم قىلغان كۈمۈشنى سىزلەر تەرەپتىكى خەزىنىدىن چىقىم قىلغاي-سىزلەر.»⑩

ئىمىن ۋاڭ 83 ياشقا كىرگەن چاغدا، ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى - تۇرپان بېگى سۇلايمان ئىمىن ۋاڭ ھايات مەزگىلدە دادىسىغا ھۆرمەت بىلدۈرۈپ، رىزالىغىنى ئىپادىلەش مەقسىدى بىلەن تۇرپان شەھرىنىڭ شەرقىدىن 2 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى ئورۇنغا بىر مەدرىس ھەم ئېگىز مۇنار سالدۇرغان. بۇ ھەشەمەتلىك، كۆركەم ۋە ئېگىز مۇنارلىق ئورۇنغا ئىمىن ۋاڭنىڭ جەسىتى دەپنە قىلىن-

---

① ئىمىن خوجا ھايات چېغىدا جۇنۋاڭلىق مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەن. جىنۋاڭلىق مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەنلىكى ھەققىدە يەنە ئىزدىنىشكە توغرا كېلىدۇ — م.

غان بولۇپ، مۇنارنىڭ ئۈستىگە چىقىدىغان ئىشىكنىڭ ئوڭ تەرە-پىدە مۇنار ۋە مەدرىسگە ئاتاپ ئورنىتىلغان خاتىرە تاش بار. ئۇنىڭ ئېگىزلىكى 132 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 72 سانتىمېتىر بولۇپ، خاتىرە تاشقا خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە يېزىقلاردا ھۆسنخەت ئويۇلغان. ئۇيغۇرچىسىنىڭ تېكىستى تۆۋەندىكىچە:

«ئول ئاللا بىزنىڭ ئىگىمىز،

ھەممە ئۇنىڭ ياردىمىگە مۇھتاج.

زامان پادىشاھلىرى ۋە دەۋرىمىزنىڭ ھۆكۈمرانلىرىدىن بىر-سى، ئادالەت ۋە ياخشىلىقنىڭ ئىگىسى، تىنچلىق ۋە ئامانلىقنىڭ سەۋەبچىسى، نۇر چېچىپ تۇرىدىغان پەيغەمبەر شەرىئىتىنىڭ را-ۋاجلاندۇرغۇچىسى، مۇستاپا تەرىقىتىگە زىننەت بەرگۈچى سۇلاي-مان [ ] يەنى جاھان پادىشاھى ئىمىن خوجا ۋاڭنىڭ كۆز نۇرى بولغان پەھلىۋان يىگىت بۇ سائادەتلىك نۇرلۇق مەدرىسنى ۋە تەختىدار مۇنارنى سالدۇرۇپ، ئۆزىنىڭ پادىشاھىدەك يۇقىرى مەرتىۋىلىك ئاتىسى، خۇدانىڭ مەرھەمىتى ۋە ياردىمى بىلەن مۇبارەك تەن سالامەتلىكلىرى 83 ياشقا يەتكەن چاغدا، تەشەككۈر بىلدۈرۈش شەرتلىرىنى بىجا كەلتۈرۈپ، ئول يۇقىرى دەرىجىلىك كىشىنىڭ يولىدا ئاتاپ ياخشى نىيەت ۋە ئالىي ھىممەت بىلەن سەدىقە قىلدى. بۇ مەدرىس بىلەن مۇنار تارىخى ھىجرىيە 1181 - يىلى، ۋىلايەت ھېسابىدا چاشقان يىلى سېلىنغان بولۇپ، ئۆز يېنىدىن 7000 سەر كۈمۈش خەجلىگەن.»⑪

بۇ مۇنار ۋە مەدرىس ياسالغىلى 200 يىلدىن ئاشقان بولسى-مۇ، مۇشۇ چاغقىچە بېجىرىم ساقلىنىپ كېلىۋاتىدۇ. مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە بۇ مۇنار ھەم مەدرىسنى 1957 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئاپتونوم رايون دەرىجە-لىك ئۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىي يادىكارلىق ئورنى قىلىپ

بېكىتكىنى بويىچە ئاسىرلىپ كەلمەكتە.

ئىمىن ۋاڭ ۋاپات بولغاندىن كېيىن لى پەنيۈەن مەھكىمىسى چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا ئىمىن خوجىنىڭ چوڭ ئوغلى سۇلايمانىنى دادىسىنىڭ ئۇنۋانى بىلەن ئورنىغا قويماي، دەرىجىسىنى تۆۋەنلىتىپ قويۇشنى تەكلىپ قىلىدۇ. لېكىن بۇنى چيەنلۇڭخان رەت قىلىپ، تۆۋەندىكى يارلىق بىلەن بېكىتىدۇ:

«چيەنلۇڭنىڭ 42 - يىلى (1777 - يىلى) 10 - ئاي.

يارلىق!

لى پەنيۈەن مەھكىمىسىنىڭ بايان قىلىشىچە: «ئىمىن خوجا جۇڭۋاڭنىڭ ئوغلىنىڭ دەرىجىسىنى تۆۋەنلىتىپ مەنسەپكە ئولتۇرغۇزۇش دېگەن مەكتۇپنى تاپشۇرۇۋالدۇق. ئىمىن خوجا جۇڭۋاڭنىڭ ئەمەلىنى تۆۋەنلىتىپ، ئوغلىنى ئولتۇرغۇزۇش كېرەك ئىدى. لېكىن ئىمىن خوجا قوشۇن ئىچىدە كۆپ كۈچ چىقارغان. شۇڭا ئوغلى سۇلايمانىنى ئىلتىپاتىم بىلەن يەنىلا جۇڭۋاڭلىققا ئولتۇرغۇزۇشقا بۇيرۇق قىلىمەن.»

چيەنلۇڭ خاننىڭ ئىمىن ۋاڭ ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادىغا قىلغان باشتىكى ۋەدە ھەم ئىلتىپاتىغا ئاساسەن، سۇلايمانىنى ئىمىن ۋاڭنىڭ ئورنىغا ئۆز دەرىجىسى بويىچە ۋاڭ قىلىپ بېكىتىدۇ. ئىمىن ۋاڭنىڭ باشقا ئوغۇللىرىنىمۇ ۋاڭ ۋاپات بولۇشتىن ئىلگىرى ھەم كېيىن ھەرقايسى ئورۇنلارنىڭ گۇڭ - بەگ، تەيجىلىگىگە تەيىنلەيدۇ.

2. مۇسا گۇڭ

مۇسا ئىمىن ۋاڭنىڭ ئىككىنچى ئوغلى بولۇپ، ئۇ، دادىسى بىلەن بىللە چىڭ سۇلالىسىغا تەۋەلىك بىلدۈرگەن. كېيىن چىڭ

سۇلالىسى قوشۇنلىرى بىلەن تەڭرى تېغىنىڭ شىمال ۋە جەنۇبىنى تېنچلاندۇرۇش يۈرۈشلىرىگە قاتناشقانلىقى ئۈچۈن، ئوردا تەرەپتىن چيەنلۇڭنىڭ 25 - يىلى (1760 - يىلى) 12 - ئايدا فۇگو گۇڭ (دۆلەتكە ياردەم بەرگۈچى گۇڭ) ئۇنۋانى بىلەن تۇرپان بېگى قىلىپ بېكىتىلگەنىدى. بەگ قىلىپ بېكىتىلگەندىن كېيىن كۈچ چىقىرىپ ئىشلىگەنلىكى ئۈچۈن، چيەنلۇڭنىڭ 26 - يىلى (1761 - يىلى) 8 - ئايدا، چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى ئۇنى ئىككى كۆزلۈك توز پەي تاجى (ئوتخان) بىلەن مۇكاپاتلىغان.

ئىمىن ۋاڭ ئىلىدىكى مەزگىلدە مۇسا گۇڭ بۇيرۇق بويىچە ئاقسۇغا چۈشۈپ، جەنۇبتىن ئىلىغا دېھقانچىلىق قىلىشقا يۆتكەپ چىقىدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن بەلگىلەنگەنىدى. ئۇ، ئاقسۇدا سەنزەن داچېن شۇخادە بىلەن بەگلەرنى يىغىپ يىغىن ئېچىپ، چيەنلۇڭنىڭ 25 - يىلى (1760 - يىلى) 6 - ئايدا 7 ئورۇندىن تەرمىلەپ 500 ئۆيلۈك ئۇيغۇر ئاھالىسىنى يۆتكىدى. بۇلار 1761 - يىلى ئىلىغا يېتىپ چىقتى.

چيەنلۇڭنىڭ 27 - يىلى (1762 - يىلى) ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسى تەسىس قىلىنىش بىلەن تەڭلا، چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى ئۇيغۇر ئاھالىسىنىڭ ئىشىنى باشقۇرىدىغان مەھكىمە ئىلى ھاكىمبەگلىك ئوردىسىنىمۇ تەسىس قىلىشنى بۇيرۇق قىلىپ، شۇ يىلى مەخسۇس يارلىق بىلەن مۇسا گۇڭنى گۇڭ ۋە ئىلىنىڭ ھاكىمبەگلىكىگە تەيىنلەپ، مانجۇچە، خەنزۇچە ھەم ئۇيغۇرچە خەتلەر ئويۇلغان گۈشلۈق تامغىسىنى ئەۋەتتى[12].

مۇسا گۇڭ ئىلىغا كېلىش بىلەن لەڭزە بېشى قارا سۇيىنى ئاساس قىلىپ غۇلجا شەھرىنى قۇرۇشقا كىرىشىپ، «ئىلى گۇڭ - بەگلىك ئوردىسى» نى شەھەر ئىچىگە (ھازىرقى ئىلى ئوبلاستلىق سەنئەت ئۆمىكى بار ئورۇنغا) سالدۇرۇشقا باشلىدى. بۇ

شەھەرنى ئۇ چاغدا ئۇيغۇرچە ھەم خەنزۇچە ئوخشاشلا «غۇلجا» دەپ ئاتىدى.

ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسى جەنۇبتىن كۆچۈرۈپ چىقىدىغان ئۇيغۇرلارنى كۆچۈرۈپ چىقىش ئۈچۈن مۇسا گۇڭنى جەنۇبقا يەنە چۈشۈردى. مۇسا گۇڭ چيەنلۇڭنىڭ 28 ـ يىلى (1763 ـ يىلى) جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەربىر شەھەرلىرىدىن تەرمىلەپ، ئون شەھەردىن جەمئىي 1500 تۈتۈن ئۇيغۇر ئاھالىسىنى كۆچۈرۈپ چىقتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ھۈنەرۋەنلەردىن 26 ئائىلىنى بىللە ئېلىپ چىقتى.

مۇسا گۇڭ جەنۇبتىن قايتىپ چىقىپ، تېخى تولۇق پۈتمىگەن ئوردىسىدا تۇرۇپ، جەنۇبتىن كۆچۈرۈپ چىقىشقا تېگىشلىك بولغان 6000 ئائىلىلىك كۆچمەن ئۇيغۇر ئاھالىسىنى ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى تاغ غولىلىرىدىن ئېقىپ چىقىدىغان ئالتە ئېقىن، ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى تاغدىن ئېقىپ چىقىدىغان ئۈچ چوڭ ئېقىن بولۇپ جەمئىي 9 ئېقىننىڭ بويىغا ئېلىق ـ سېلىق ۋە تۇرلۇك ئىشلاردا ئوڭاي ھەم ئىدىتلىق بولۇشىنى كۆزدە تۇتۇپ، 100 ئۈيلۈكنى بىر يېزا قىلىپ بېكىتىپ، ئۇلارنىڭ ئولتۇرۇشلۇق ماكان ۋە تېرىلغۇ مەيدانلىرىنى بەرپا قىلىشقا رەھبەرلىك قىلدى. كۆچۈرۈپ چىقىلغان بۇ ئائىلىلەرنىڭ ھەر بىرىگە دېھقانچىلىق ئىشلىرىنى قىلىش ئۈچۈن خانلىقتىن (جۇڭغارلاردىن غەنىمەت ئالىغان چارۋا ماللىدىن) ئىككىدىن كالا، بىر يىللىق ئۇرۇق، ئوزۇق ۋە 12 سەر ئاق كۈمۈش بېرىلدى[13]. بۇ نەرسىلەرنىڭ بەدىلىگە دېھقانلارنىڭ ھەر يىلى خانلىققا 4 خو بۇغداي (256 كىلوگرام) غەللە پاراق ھوسۇلى تاپشۇرۇشنى بېكىتتى، كۆچمەنلەر دېھقانچىلىققا كىرىشتى. بۇلارنىڭ ئالغان ئاشلىقلىرىنى كۆرگەن موڭغۇللار ئۇلارنى «تارانچى» (بۇغدايچى

ـ دېھقان) دەپ ئاتاشتى.

ئىلىغا كۆچۈرۈلۈپ چىققان ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ دەسلەپ قۇرغان يېزىلىرى قاينۇق ھەم بايتوقاي رايونلىرىدىكى ئۇيغۇر يېزىلىرىدۇر.

مۇسا گۇڭ يۇقىرىقى ئىشلارنى بىر قاتار ئورۇنلاشتۇرغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى: ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسىنىڭ ئەمىر ـ پەرمانلىرىنى «تارانچى» لارغا يەتكۈزۈپ، ئالۋاڭ ـ ياساق ئىشلىرىنى بېجىرىش، شەرئەت نىزاملىرى بويىچە ئىش ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن دىنىي مەھكىمە تەسىس قىلىپ، ئۇنىڭ ئەئلەم، مۇپتى، قازى ھەم موھتىسىپلىرىنى (تەپتىش) تەيىنلەش ۋە ئورنىدىن قالدۇرۇش، ئومۇمەن مۇسۇلمانلارغا ئائىت ئىشلارنىڭ ئىجراسىغا مەسئۇل بولدى. غۇلجىدا تۇنجى مەھكىمە شەرئىي قۇرۇپ، تۇرپانلىق يۇرتدىشى موللا روزى ئاخۇننى ئەئلەم قىلىپ بېكىتتى.

1765 ـ يىلى ئۇچتۇرپاندا دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتىلىدى. مۇسا گۇڭ دادىسى ئىمىن ۋاڭ ۋە ئاكا ـ ئۇكىلىرى بىلەن بۇ قوزغىلاڭنى تىنجىتىشقا چۈشۈپ، خىزمەت كۆرسىتىپ قايتىپ چىقتى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن چيەنلۇڭ خان تۆۋەندىكى يارلىق بىلەن مۇكاپاتلىدى:

«چيەنلۇڭنىڭ 30 ـ يىلى (1765 ـ يىلى) 6 ـ ئاي. يەنە يارلىق!

بۇ قېتىم ئۇچتۇرپاننىڭ ئىشىنى بىرتەرەپ قىلغاندا، ئىمىن خوجا ھەم ئۇنىڭ باللىرى سۇلايمان، مۇسالار ئادۇنىڭ باللىرى ئوسمانلار. . . نىڭ بارلىقى خىزمەت كۆرسەتتى. مىڭ رۇي، ئاگويلارغا ئالاھىدە بۇيرۇق بېرىلسۇن، ئۇلار ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە شۇ يەرنىڭ تاۋار ـ دۇردۇنلىرى بىلەن ئۇلارنى مۇكاپاتلاپ،

تەقدىرلىسۇن.»[14]

مۇسا گۇڭ قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئىلىنى ئاۋات قىلىش، جىياڭجۈن مەھكىمىسىگە ياردەملىشىپ، چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنى تەمىنات بىلەن قامداش، يىڭپاڭ (گازارما) ۋە ئوردىلىرىنى قۇرۇش ئىشلىرىدا خېلى چوڭ كۈچ چىقارغانلىقى ۋە ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭىنى باستۇرۇش ئىشلىرىدا تۆھپە قوشقانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا مۇكاپات يۈزىسىدىن ئىلى ۋادىسىنىڭ شىمالىي تاغ باغرىدىكى سۈپتاي غولىدىن تېكىلىخان غولىغىچە بولغان سۇلۇق 12 غولدىن سۈيى مول، يېرى كەڭدىن بىرىنى تاللىۋېلىشىنى ۋە بۇ يەرگە ئۆز يۇرتى تۇرپاندىن 100 ئائىلىلىك يانچى ئېلىپ چىقىپ ئورۇنلاشتۇرۇپ، بۇ يەردىن ئەبەدىي پايدىلىنىشنى بەخشەندە قىلىپ بېرىدۇ. گۇڭلۇق مەنسىۋى ئۈچۈن ھەر ئايغا 115 يېرىم سەر كۈمۈش، ئاغىچىسىغا 16 سەر كۈمۈش، يىلىغا جەمئىي 1578 سەر ئاق كۈمۈشنى مائاش قىلىپ بېكىتىدۇ.

مۇسا گۇڭ خانلىقتىن تەقدىم قىلىنغان سۇلۇق غولدىن ھازىرقى چۆلقاي غولىنى تاللىۋېلىپ، بۇنىڭغا يۇرتى تۇرپاندىن 100 ئائىلىلىك يانچى ئېلىپ چىقىپ ئورۇنلاشتۇرىدۇ[15]. ئۆز تۇغقانلىرىدىنمۇ يىگىرمىگە يېقىن ئائىلىنى كۆچۈرۈپ ئېلىپ چىقىپ ئولتۇراقلاشتۇرىدۇ. بۇلارغا ئۆز شاخ دەپ نام بېرىدۇ. خەلق كېيىن «يانچى» سۆزىنى «قارىلار»، «ئۆزشاخ» نى «پارچە غوجىلار» دەپ ئاتىشىپ كەتتى.

ھازىرغىچە خەلق ئىچىدە ۋە بىرقانچە قولىيازمىلاردا مۇسا گۇڭ بېيجىڭغا بارغان دەپ كۆرسىتىلىش بىلەن تەڭ بىر قانچە رىۋايەتلەر بايان قىلىنىپ كېلىنىۋاتىدۇ. مۇسا گۇڭنىڭ بېيجىڭغا بارغانلىقىغا دائىر ھۆججەتلەرنى ئۇچرىتالمىدۇق. خاننىڭ تۆۋەندىكى يارلىقىدىن مەلۇم بولۇشىچە، مۇسا گۇڭ ئاغرىق سەۋەبى

بىلەن بېيجىڭغا بېرىپ خانغا كۆرۈنۈش قىلالمىغان.

«چيەنلۇڭنىڭ 31 - يىلى (1766 - يىلى) 5 - ئاي.

ھاكىمبەگ مۇساگۇڭ بىرنەچچە يىلدىن بېرى كۆپ جاپا بىلەن خىزمەت قىلدى. ھازىر ئاغرىپ قالغانلىقى ئۈچۈن، پايتەختكە كېلىپ پادىشاھ بىلەن دىدارلىشالماسلىقى مۇمكىن، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭغا ئىككى كۆزلۈك توز پەي تاجى مۇكاپات بېرىلدى، تاقىسۇن!»[16]

مۇسا گۇڭ كېسەلدىن شىپا تاپالماي ۋاپات بولدى، بۇ مۇناسىۋەت بىلەن چيەنلۇڭ خان تۆۋەندىكىچە تەزىيە بىلدۈرگەن:

«چيەنلۇڭنىڭ 31 - يىلى (1766 - يىلى) 9 - ئاي.

مىڭ رۇيلەرنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، ھاكىمبەگ مۇسا گۇڭ ۋاپات بولغان . . . مۇسا بىر نەچچە يىلدىن بۇيان ناھايىتى ياخشى خىزمەت قىلغانىدى. ئۇنىڭ ۋاپاتىنى ئاڭلاپ ناھايىتى ئېچىندىم. شۇنىڭ ئۈچۈن 200 سەر كۈمۈش دەپنە خىراجىتىگە بېرىلسۇن.»[17]

مۇسا گۇڭ ئۆزىنىڭ ۋەسىيىتى ۋە دادىسى ئەمىن ۋاڭنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە جەسىتى لۈكچۈنگە ئېلىپ بېرىلىپ، ئاستانىغا دەپنە قىلىنغان. مۇسا گۇڭ ئىلىدا ئاران تۆت يىللا گۇڭ بولۇپ تۇرالىدى.

مۇسا گۇڭنىڭ جەسىتىنى تۇرپانغا ئېلىپ بارغان چاغدىكى ئادەم سانى توغرىسىدا تۈرلۈك رىۋايەتلەر بولۇپ، تولاراق سۆزلىنىپ يۈرگىنى: «جەسەتنى 6000 ئادەم ئېلىپ بارغان. بۇ چاغدا ئاقئۆستەڭ چېپىلىۋاتقانلىقتىن، ئۆستەڭ ئىشى توختاپ قالغان، ۋاھاكازا. . .» دېگەنلەردىن ئىبارەت.

يۇقىرىقى خاتىرىلەردىن كۆردۇقكى، مۇسا گۇڭنىڭ ھاياتلىقىدا ئىلىغا تېخى 6000 ئۆيلۈك ئادەم كۆچۈپ چىقىپ بولمىغان

ھەم ئاقئۆستەڭ توغرىسىدا سۆزمۇ بولمىغان. مۇشۇ ئىككىلا
پاكىت ئۇ سۆزلەرنىڭ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەسلىكىنى كۆرسە-
تىدۇ.

خاتىرىلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، مۇسا گۇڭنىڭ جەسىتىنى
تالدىن ئىككى دانە ئۇزۇن سېۋەت توقۇپ بىرسىگە سالغان.
ئىككىنچى سېۋەتكە بىر قارى ئۇزۇننىڭ كېرەك - يارىغىنى سېلىپ
بىر تۆگىگە ئارتىپ، قۇرئان تىلاۋەت قىلىپ ماڭغان. بەش تۆگى-
گە ئوزۇقلۇق، كېرەك - ياراقلار ئارتىلىپ، ئاخۇنلار ۋە خىز-
مەتچىلەر بولۇپ جەمئىي 40 قا يېقىن كىشى ئاتلىق ئېلىپ
بارغان.

3. ئورانزىپ گۇڭ (غۇلامزاپ)

ئورانزىپ ئىمىن ۋاڭنىڭ 3 - ئوغلى، مۇسا گۇڭنىڭ ئىنى-
سى. لېكىن خەلق ئىچىدە ئورانزىپنى «مۇسا گۇڭنىڭ ئوغلى»
دەپ كېلىشمەكتە. مۇسا گۇڭنىڭ پەرزەندى بولمىغان. بۇنى بىز
تۆۋەندىكى يارلىقتىن بىلۋالالايمىز:

«چيەنلۇڭنىڭ 31 - يىلى (1766 - يىلى) 9 - ئاي.
مۇسانىڭ پەرزەندى يوق، ئۇنىڭ ئىنىسى ئورانزىپقا 3 -
دەرىجىلىك تەيجى ھەم مۇسانىڭ قالدۇرغان ئىلىنىڭ ھاكىمبەگ-
لىك ئورنى بېرىلسۇن.»[18]

دېمەك، مۇسا گۇڭنىڭ پەرزەنتلىرى بولمىغانلىقى ئۈچۈن،
چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى ئورانزىپنى 1766 - يىلى 9 - ئايدا
ئىلىنىڭ ھاكىمبەگلىكىگە تەيىنلىگەن.

ئورانزىپ گۇڭ ۋاقتىدا جەنۇبتىن يەنە 2000 ئۆيلۈك ئۇيغۇر
ئاھالىسى كۆچۈرۈپ چىقىلغان. بۇنىڭ بىلەن ئىلىغا كۆچۈرۈل-

گەن كۆچمەنلەرنىڭ سانى جەمئىي 8000 ئۆيلۈككە يەتكەن.
بۈگۈنكى كۈنگىچە خەلق ئىچىدىكى «ئىلى 8000» دېگەن سۆز
مۇشۇنىڭدىن قالغان.

يېڭىدىن كۆچۈرۈلگەن 2000 ئۆيلۈكتىن 600 ئائىلىنى
ئارابۇز (ھازىر ئاروز ئاتىلىۋاتىدۇ) غا، قالغان 1400 ئۆيلۈكنى
نىلقا ھەم توققۇزتارالارغا ئورۇنلاشتۇرغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ-
لارغا خانلىقتىن ئىلگىرىكى 6000 ئۆيلۈككە بەرگەندەك تېرىلغۇ
ئۆلاق، ئوزۇق، ئورۇقلۇق ۋە تۇرمۇش پۇلى بېرىلمىگەن: «بۇ-
لارغا كونا يۇرتى (ئىلگىرى چىققان 6000 ئۆيلۈك) ئات، كالا،
ئورۇقلۇق باغلاشىپ (ھەمكارلىشىپ) چىقارغان.»[19]

توققۇزتاراغا بۆلۈنگەنلەر: تاشتۆپە، گۆرجىلغا، كونا ساڭ،
تەمىتى، شارغوجىلارغا؛ نىلقىغا بۆلۈنگەنلەر: سۇپتاي، چونجى،
ئۆلاستاي... قاتارلىق جايلارغا ئورۇنلىشىپ، ئىسمى ئاتالغان
يۇرتلارنى قۇرۇپ چىققان.

ئورانزىپ گۇڭ غۇلجا شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى جىرغىلاڭ
سۇيى قۇيغۇندىن ھازىرقى ناغرىچى مەھەللىسىنىڭ ئاستىغىچە
بولغان كەڭ، مۇنبەت يەرلەرنى ئىلى دەرياسىنىڭ لېۋىگىچە دېھ-
قانچىلىق مەيدانلىرىغا ئايلاندۇرۇش مەقسىتىدە لەڭزە بېشى سۇ-
يىدىن ئىككى ئۆستەڭ ئېلىشنى پىلانلىغان. بۇ ئۆستەڭلەرنىڭ
بىرى، لەڭزە بېشى سۇيىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى ئېگىز ئاق توپى-
لىق يار بويىنى ئايلىنىپ، قارادۆڭ قاپتىلى ئارقىلىق گۈلشەنباغ
تەرەپكە قاراپ ئاققان ئۆستەڭ بولۇپ، بۇ ئۆستەڭنى «ھېكىم
ئۆستەڭ» دەپ ئاتاپ، جىرغىلاڭدىن تاش كۆۋرۈككىچە بولغان،
ھازىرغىچە «تۇرك» دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتقان 5000 خولۇق يەر-
نى ئۆز خۇسۇسىغا ئايرىپ دېھقانچىلىق مەيدانلىرىغا ئايلاندۇرغان
ۋە يېقىنقى يىللارغىچە خارابىسى بولغان «ھېكىم ساڭ» يەنى

كېيىن «كونا ساڭ» دەپ ئاتالغان ساڭنى سالدۇرغان.

ئۆستەڭنىڭ يەنە بىرى، لەڭزە بېشى سۈيىنىڭ غەرب تەرىپى بىلەن ئاقىدىغان، خەنزۇ بازىرىدىن ئۆتكىچە بىر پۈتۈن بولۇپ ئېقىپ، ئايدۆڭ، تاشكۆۋرۈك، ناغرىچى تەرەپلەرگە تارماق بولۇپ ئاقىدىغان ئۆستەڭ بولۇپ، بۇ ئۆستەڭ «شاغىلىق ئۆستەڭ» دەپ ئاتالدى. بۇ ئۆستەڭنىڭ سۈيى بىلەن شاغبەككە تەۋە بولغان تاشكۆۋرۈكتىن ئايدۆڭ ئاستىغىچە ئارىلىقتىكى يەرلەر سۇغىرىلىپ، تېرىلغۇ يەرگە ئايلاندۇرۇلدى. شاغىلىق ئۆستەڭدىن 3 تارماق ئۆستەڭ (ئېرىق) ئېلىنىپ، بىرىنچىسىگە «بەگ ئېرىق»، ئىككىنچىسىگە «ئاخۇن ئېرىق» دەپ نام بېرىلىپ، شۇ دەۋردە بېكىتىلگەن بەگلەر ھەم ئاخۇنلارغا بېرىلگەن يەرلەرنى كۆكەرتتى. ئۈچىنچى ئېرىق سۇ بىلەن ھازىر قازانچى دەپ ئاتىلىۋاتقان ئورۇنغا بىر يېزا قۇرۇپ، ئۇنىڭ يۈز بېگىلىكىگە روزىنى تەيىنلىگەنلىكى ئۈچۈن، روزى يۈزى يېزىسى قۇرۇلدى.

يۇقىرىدىكى 2 ئۆستەڭ ۋە 3 تارماق ئېرىق مۇشۇ كۈندىمۇ شۇ چاغدا ئېلىنغان ئىزى بىلەن ئېقىپ، غۇلجا شەھرىنىڭ جەنۇبىنى كۆكەرتىشتە يەنىلا ئاساسىي ئۆستەڭلەر بولۇپ كەلمەكتە.

بۇ ئۆستەڭلەرنىڭ چېپىلىشى بىلەن شەھەر قۇرۇلۇشىنى كېڭەيتىشتە سۇ مەسىلىسى ھەل قىلىنغانلىقتىن، غۇلجا شەھرىدە ئاھالىلەر (ئاساسەن ئۇيغۇرلار) كۆپىيىشكە باشلىغان. شەھەرنىڭ سىرتىدا لەڭزە بېشى ئەتراپىغا چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنىڭ ئارقىسىدىن خۇلاڭزىچىلىق قىلىپ (كۆتۈرۈپ يۈرۈپ تىجارەت قىلغۇچىلار) چىققان تيەنجىنلىك خەنزۇلار ھەم خۇيزۇ مەسچىتى ئەتراپىدىكى خۇيزۇلار مەھەللىلىرى بارلىققا كەلگەن.

ئورانزىپ گۇڭ تۇرپاندىكى چېغىدا چوڭ ئىشلارنى باشقۇر-

مىغانلىقى، ئىلىغا كېلىشى بىلەن ھەمكارلاشقىدەك ياردەمچىلىرى بولمىغانلىقى، ھاكىمبەگ ئوردىسىنىڭ خىزمىتى كۆپەيگەنلىكى ئۈچۈن، ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسىنىڭ خان ئوردىسىغا قىلغان تەكلىۋىگە بىنائەن، ئورانزىپنىڭ تۇرپاندىكى چوڭ ئاكىسى ئاقبەگنى شاغبەگلىككە (مۇئاۋىن ھاكىمبەگلىككە) بېكىتىش بىلەن ھاكىمبەگ ئوردىسىنىڭ ئىختىيارىدا 2 ئوردا بېگى، 2 ياساۋۇل بەگ، 8 پۈتۈكچى، 8 دورغا، 20 نەۋكەر ھەم 20 ناغرىچى بېكىتىپ، بۇلارغىمۇ ئۆز لايىغىدا يانچى، يەر - سۇ بېرىپ، بۇ ئائىلىلەرنى ئالۋاڭ - ياساقتىن خالى قىلغان.

شاغبەگلىككە تەيىنلەنگەن ئاقبەگ ئىلىغا كېلىشنى رەت قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئورانزىپنىڭ ئاكىسى، تۇرپان بېگى سۇلايماننى ئىلىغا كېلىپ ياردەملىشىشكە بۇيرۇغان. سۇلايمان كېلىپ بىرەر يىلدىن كېيىن قايتىپ كېتىشنى تەلەپ قىلسىمۇ، چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى ئاز ۋاقىت تۇرۇپ ئىشلەپ بېرىشنى تەۋسىيە قىلغاندا قوبۇل قىلغانلىقى ئۈچۈن ئالاھىدە مۇكاپاتقا ئېرىشكەن.

«چيەنلۇڭنىڭ 33 - يىلى (1768 - يىلى) 2 - ئاي.

ئاگۇينىڭ مەلۇماتىدا شاغبەگ ئاقبەگ خىزمەتكە ۋاقتىدا بارمىغان. . . سۇلايمان قايتىپ كېتىشنى تەلەپ قىلىۋېدى، يەنە بىر - ئىككى يىل ئىشلەشنى تەكلىپ قىلغاندا، سۇلايمان بۇنى سەمىمىيەتلىك بىلەن قوبۇل قىلدى. شۇڭا سۇلايمانغا 4 توپ تاۋار بېرىلسۇن.»[21]

مۇسا گۇڭ ۋاقتىدىن باشلاپ شەھەر قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىلغان بولسىمۇ، ئىقتىساد يار بەرمىگەنلىكتىن، ئۇيغۇرلارنىڭ جۈمە ھەم ھېيت نامازلىرىنى ئوقۇيدىغان چوڭ جامەسى يوق ئىدى. دەسلەپتە ھازىرقى 4 - دۆلەت دوختۇرخانىسى ئورنىدا، كېيىن شەھەر ئىچى 3 - ئوتتۇرا مەكتەپ ئارقىسىدىكى نىزا-

باي، بوتابايپىلار قوراسى ئورنىدا مېھراپ ۋە ئازغىنە جامائەت پاتىدىغان، ئالدىنقى تەرىپىنىڭ ئۈستى ئاددىلا يېپىلغان بىر جاي بولۇپ، قالغان قىسمى ئوچۇق مەيدان ئىدى. شۇڭا ئورانزىپ گۆك ۋە پۈتۈن يۇرتنىڭ ئۈمىدى مۇقىم ۋە پۇختا بىر جامە سېلىش ئىدى.

چيەنلۇڭ خان ئۆز تەۋەسىگە ئالغان ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنى ھەربىي - مەمۇرىي ۋاستىلەردىن باشقا، «يۇمشاق ئۇسۇل بىلەن ئىدارە قىلىش» سىياسىتىنى قوللىنىپ، ئۇلارنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ھوقۇقىنى مۇھاپىزەت قىلىشنى بۇيرىدى. ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسى خاننىڭ بۇيرۇقىنىڭ روھىغا ئاساسەن، مەسچىت ۋە باشقا ئىبادەتخانىلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن پۇقرالارنى باشقۇرۇشنى مەقسەت قىلىپ، ئورانزىپ گۆڭغا غۇلجىدا چوڭ ۋە كۆركەم جامە قۇرۇش ئۈچۈن «بىر تۈمەن سەر كۆمۈش بەردى.»[22] ئورانزىپ گۆك مەزكۇر پۇل ۋە ھەر يۇرتتىن ئېلىنغان يىمەك - ئىچمەك ئەمگەك كۈچى بىلەن ھازىرقى «ئىلى بەيتۇللا» مەسچىتىنىڭ ئالدىدىكى پەشتاخ، ئىچكى مەسچىت مۇنارىنىڭ ئاستىدىكى مۇسىدىلارنى (ناماز ئوقۇيدىغان ئورۇن) ھىجرىيىنىڭ 1186 - يىلى، چيەنلۇڭنىڭ 38 - يىلى (مىلادىيە 1773 - يىلى) ياساپ چىقتى.

ئورانزىپ گۆك ئىلىغا ئورۇنلاشتۇرغان يۈزلۈك يېزىلار يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن تېرىلغۇ مەيدانلىرى كېڭەيگەنلىكتىن تەييار تاغ سۇلىرىنىڭ يېتىشمەيدىغانلىقى ھەم بۇ تاغ سۇلىرىنىڭ مۇقىمسىزلىقى سەۋەبلىك، مۇقىم ئۆستەڭلەرنىڭ بولۇشىنى ھېس قىلىپ، شەرقتىكى ھېدىلىيۈزى (ئەسلى ھېيت ئىلى)، خۇداقۇل يۈزى (ھازىر ئالتە ئۆي ئاتىلىۋاتىدۇ)، ئويىنايۈزى (ھازىر ئونيار ئاتىلىۋاتىدۇ)، ھەم ئىسلامىيۈزىلەرنىڭ سۇغا بولغان ئېھـ

تىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، ھازىرقى ئاق ئۆستەڭنىڭ بېشى بولغان «تاش ئۆستەڭ» نى پۈتۈن يۇرتتىن (يۈزلۈك يېزىلاردىن) ھاشار ئېلىپ چاپتۇردى.

مۇسا گۆك ۋاقتىدا ھەر بىر ئائىلىگە بەلگىلەنگەن ھوسۇل (پاراق) 4 خو بولۇپ، خېلى ۋاقىتلارغىچە 6000 ئائىلە تۆگەللىنىپ بولمىغانلىقى ئۈچۈن تولۇق تاپشۇرۇلمىغانىدى. ئورانزىپ گۆك دەۋرىگە كەلگەندە نوپۇسى تۇراقلىشىپ، 6000 ئائىلە ئۈچۈن 96 مىڭ خو بۇغداي تاپشۇرۇش مۇقىم بەلگىلەندى. بۇ ھوسۇلنى باشتا تولۇق تاپشۇرالمىسىمۇ، 1780 - يىللىرىدا تولۇق تاپشۇرۇشقا باشلىدى. ھوسۇل يىغىشتا ئورانزىپ قاتتىق قوللۇق بىلەن ئىشلەپ، ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسىنىڭ قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلغانلىقتىن، ئىلى جياڭجۈنى يىلېتۇ خان ئوردىسىغا ئورانزىپنى تەقدىرلەش ھەققىدە ئىلتىماس قىلدى. چيەنلۇڭ خان تۆۋەندىكى يارلىق بويىچە ئورانزىپنى مۇكاپاتلىدى:

«چيەنلۇڭنىڭ 45 - يىلى (1780 - يىلى) 11 - ئاي. يەنە يارلىق!

يىلېتۇنىڭ بايان قىلىشىچە: بۇ يىل ئىلىدىكى دېھقانچىلىق قىلىدىغان ئۇيغۇرلار تاپشۇرىدىغان ئاشلىقنى تاپشۇرۇپ بولدى. ھاكىمبەگ ئورانزىپقا تاۋار - دۇردۇن قاتارلىق نەرسىلەر بېرىلسە، دېيىلگەن. تەلەپ بويىچە ئورانزىپقا تەقدىم قىلىپ رىغبەتلەندۈرۈلسۇن.»[23]

بەلگىلەنگەن ھوسۇلنى دېھقانلارنىڭ تولۇق تاپشۇرغانلىقىنى كۆرگەن ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسى باشتىكى ۋەدىسىدىن يېنىپ، 6000 ئائىلىنىڭ يىللىق مەجبۇرىيىتى بولغان 96 مىڭ خونى ھۆل - يېغىن نورمال بولغان يىللاردا تۆلىسۇن، ئەگەر ھۆل - يېغىن تولاراق بولۇپ، مەھسۇلات ئادەتتىكىدىن ئوشۇقـ

ـراق بولسا، يەنە 4 مىڭ خونى قوشۇپ جەمى 100 مىڭ خو هوسۇل تاپشۇرۇشنى بەلگىلەپ، ئورانزىپ گۆك باشلىق بەگلەر-نىڭ ئېگىدىن ئۆتكۈزۈپ، خانلىقتىن تەستىق ئالدى. مۇشۇ تەس-تىق بويىچە دېھقانلاردىن هوسۇل ئېلىشقا كىرىشتى. ئورانزىپ بۇ ۋەزىپىنى سەممىي ئىشلىگەنلىكى ئۈچۈن، خان ئوردىسى تەرىپىدىن «گۆك» ئۇنۋانى بېرىلدى.

«چيەنلۇڭنىڭ 55 - يىلى (1790 - يىل) 7 - ئاي.

ئىلى هاكىمبېگى، بىرىنچى دەرىجىلىك تەيجى ئورانزىپ ئىمىن خوجىنىڭ ئوغلى، ئىسكەندەرنىڭ ئاكىسى. ئىمىن خوجا بۇرۇندىن تارتىپ خان ئۈچۈن كۆپ كۈچ چىقىرىپ خىزمەت قىلدى، هازىر ئىسكەندەرمۇ پىداكارانە خىزمەت قىلماقتا. شۇڭا ئورانزىپقا گۆكلۈق مەنسىۋى بېرىلسۇن.»[24]

ئورانزىپ گۆك گۆكلۈق مەنسىۋىگە ئېرىشكەندىن كېيىن، ئىلى جياڭجۈن مەهكىمىسىنىڭ تۇرلۇك يارلىقلىرى ۋە دېھقانلار-نىڭ سۇ قۇرۇلۇش ۋە شەهەرنى ئاۋات قىلىش ئىشلىرىدا زور تىرىشچانلىق كۆرسەتتى. ئورانزىپ گۆك ئىلىنىڭ قوڭۇر ئوبا دېگەن يېرىدە كۆمۈر بارلىقىنى بىلگەندىن كېيىن، خەلق ۋە چېرىكلەرنىڭ ئىسسىنىش مەسىلىسىنى هەل قىلىش ئۈچۈن كان كولاشنى تەشەببۇس قىلىپ، 24 ئورۇندا كۆمۈر كان ئاچقۇزدى. ئىلى جياڭجۈنى يىلېتۇ بۇنى خان ئوردىسىغا تۆۋەندىكىچە مەلۇم قىلدى:

«چيەنلۇڭنىڭ 48 - يىلى (1783 - يىل) 1 - ئاي.

مۇشۇ ئايدا ئىلى جياڭجۈنى يىلېتۇنىڭ بايان قىلىشىچە: ئىلىنىڭ قوڭۇر ئوبا دېگەن يېرىدىن تاشكۆمۈر چىقىدىكەن، هازىر كان ئاچىدىغانلار پەيدا بولدى. 24 ئورۇندىن كان ئېچىل-غانلىقى تەكشۈرۈپ ئېنىقلىنىپ، باج ئېلىش ئۆلچىمى بىلەن

هېسابلىغاندا هەر يىلى 324 سەر كۈمۈش ئېلىنىدۇ. چيەنلۇڭ-نىڭ 47 - يىلدىن (1782 - يىل) باشلاپ ئالىمىز. ۋاقىپ بولۇشىڭىزلار ئۈچۈن سۇنۇلدى.»

ئورانزىپ گۆك 39 يىل تەيجى هەم گۆك بولۇپ ئىشلەپ، جياچىڭنىڭ 10 - يىلى (مىلادىيە 1805 - يىلى) ۋاپات بولدى. جەسىدى ئۇنىڭ ۋەسىيىتى بويىچە دادىسى ئىمىن ۋاڭ ۋە ئاكىسى مۇسا گۆڭلارنىڭ يېنىغا يەتكۈزۈلۈپ دەپنە قىلىندى.

4. مېلىكزات گۆك

مېلىكزات ئورانزىپ گۆكنىڭ ئوغلى. ئورانزىپ گۆك ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئىلى جياڭجۈنى سۇڭ جۈن ۋە مەسلىهەتچى ئامباللار ئورانزىپنىڭ ئورنىغا مېلىكزاتنى ئولتۇرغۇزۇش توغرى-سىدا خانلىق ئوردىسىغا مەكتۇپ سۇندى. ئوردا تۆۋەندىكى تەپسى-لىي يارلىق بىلەن مېلىكزاتنى بېكىتتى:

«جياچىڭنىڭ 10 - يىلى (1805 - يىل) 8 - ئاي.

يارلىق! هەربىي ئىشلار ۋەزىرلىرىگە:

سۇڭ جۈن قاتارلىقلار ئىلى هاكىمبېگى ئورانزىپنىڭ ۋاپات بولغانلىقىنى، ئۇنىڭ بىرىنچى دەرىجىلىك مەنسۇپكە ئوغلى مې-لىكزاتنى تەيىنلەشنى، ئىلى هاكىمبېگى ئورانزىپ قالدۇرۇپ كەتكەن هاكىمبەگلىك مەنسۇپنىمۇ تەيجىلىك مەنسۇپكە قوشۇپ ئۇنىڭ ئوغلىغا بېرىشكە تەستىقلاپ بېرىشىمىزنى سورىدى.

هاكىمبەگ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشىنى بېجىرىدىغان مەنسەپ بو-لۇپ، مەسئۇلىيىتى بىرقەدەر ئېغىر. ئۇنىڭ ئورنىغا بەلگىلەش ئۈچۈن ئادەم چىقمىسا، رەسمىي مەنسەپنى بەلگىلەپ يۇقىرىنىڭ تەستىقلىشىگە سۇنۇش لازىم. ناۋادا تەيجىلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتەي-

دىغان ئادەم قوشۇمچە ئىلىنىڭ مەھكىمە باشلىقى بولغان بولسا،
ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھاكىمبەگلىك ۋەزىپىسى ئۆز قەبىلىسىنىڭ
ۋارىسلىق قىلىشىغا قالدۇرۇلسۇن. سۇڭ جۇن يۇقىرىغا ئىلى
ھاكىمبېگى مەنسۇپىنىڭ ئورنى بوش ئىكەنلىكى توغرىسىدا ئىلتىـ
ماس سۇنۇپ، تەستىقلاپ بېرىشىمىزنى سورىسۇن. مېلىكزات
ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشەلىسە ھەمدە يېزا ئىگىلىك
ئىشلىرىنى باشقۇرالىسا، سۇڭ جۇن نامىدە بۇنى ئىزھار قىلىپ
تەسدىقىمىزنى كۈتسۇن. بۇ تامامەن مۇمكىن.» [25]

جياڭجۇن سۇڭ جۇن خانلىقنىڭ يارلىقىتا كۆرسەتكەن ئىشلىـ
رىنى ئىجرا قىلىپ، خاننىڭ تەسدىقىنى ئالدۇ. شۇنىڭ بىلەن
مېلىكزات بىرىنچى دەرىجىلىك تەيجى ئۇنۋانلىق خادىم ۋە قوشۇمـ
چە ئىلى ھاكىمبېگى بولۇپ قالدۇ.

مېلىكزات ھاكىمبەگ بولۇش بىلەنلا، ئەسلى بورۇسۇن سۇـ
يىنى ئاساس قىلىپ قۇرۇلغان بۆلۈكەي يېزىسى بورۇسۇن سۇيىـ
دىن ئۇستەڭ ئېلىشنى قويۇپ تۇرۇپ، بۆلۈكەي غولى سۇيى
بىلەن دېھقانچىلىق قىلىشقا كىرىشكەنىدى. لېكىن بۇ غولنىڭ
ئېقىنى بۆلۈكەي تېرىلغۇ يەرلىرىگە كەلگىچە ناھايىتى كەڭ ساي
ۋە ھېسابسىز چوڭ تاشلىق بولغانلىقى ئۈچۈن، يازنىڭ ئىسسىق
كۈنلىرىدە سايغا سىڭىپ ئازلاپ كەتكەچكە، بۇ يېزىنىڭ دېھقانچىـ
لىق ئىشلىرى ئانچە راۋاجلىنالماي، ھوسۇل تۆكۈش ۋە ئوزۇق
- تۈلۈكتە ناھايىتى قىينالدى. شۇڭا مېلىكزات بورۇسۇن غولىـ
دىكى تار مەھەللىسىدىن ئېدىر قاپتاللىرىنى كېسىپ، سۇلتان
ئوۋەيس مازىرىنىڭ ئالدى بىلەن، كۈنگەيدىكى ئېدىر ئۈستىنى
ئايلاندۇرۇپ بۆلۈكەيگە كەلگىچە ئۆستەڭ ئېلىشنى پىلانلىدى ۋە
بۇنى چاپتۇرۇپ، بۆلۈكەي يېزىسىنىڭ دېھقانچىلىقىنى خېلىلا
ئىلگىرى سۈردى ۋە يېزىنىڭ باغ - ۋارانلىق بولۇشىغا سەۋەبچى

بولدى.

بۇ مەزگىلدە، جەنۇبتىكى ئاقتاغلىق خوجىلارنىڭ ئىخلاسمەن
مۇرتلىرىدىن تۇرپاندىن كۆچۈپ كەلگەن پادىشاھ قۇلى خەلپەم
قاش كەنتىدە، ھەمرايى نەزەر سوپىۇم (قومۇللۇق) قاينۇقتا خەلپە
ئىدى. بۇلاردىن ئىشانلىق داشلىرىنى قايىنتىۋاتقان پادىشاھ قۇلى
خەلپەم ۋاپات بولۇپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى ئاللا قۇلى
خەلپەم تەرىقەت ئىشلىرىنى يۈرگۈزۈۋاتقانىدى. مېلىكزات ھېكىم
ئىلى ئۆلىمالىرى بىلەن بۇ زاتنىڭ ھوزۇرىغا چىقىپ، شەھەرگە
يېقىن قادىر يۈزى (ھازىر ئارائۆستەڭ دەپ ئاتىلىۋاتىدۇ) دىن
يەر - سۇ بېرىپ، شۇ يەردە ماكانلىق بولۇپ، ئىشانلىق ئىشلىرىـ
نى ماڭغۇزۇشقا تەكلىپ قىلىپ كۆچۈرۈپ كېلىدۇ. بۇلاق بېشىـ
دا خەلپەم مەھەللىسىنى قۇرىدۇ. ئاللا قۇلى خەلپەم ۋاپات بولۇـ
شى بىلەن «خەلپەم مازىرى»نى تۇرغۇزۇپ چىقىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئىلى ئەتراپىدا قۇرۇلغان مازارلارـ
نىڭ تۈنجىسى مۇشۇ مازار بولۇپ، بارا - بارا بۇ مازار مەشھۇر
زىيارەتگاھ ئورۇنلارنىڭ بىرسى بولۇپ قالدۇ.

مېلىكزات گۇڭ ئانچە ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرەلمەيدۇ. ئۇ، 10
يىلدىن ئوشۇقراق گۇڭ، ھاكىمبەگ بولۇپ، تەخمىنەن 1814
- يىللىرى ۋاپات بولىدۇ. ئۇنىڭ ۋەسىيىتى بويىچە جەستى
تۇرپانغا يەتكۈزۈلۈپ، دادىسى ئورانزىپ گۇڭنىڭ يېنىغا دەپنە
قىلىنىدۇ. شۇ چاغدا مېلىكزاتنىڭ جەسىتىنى تۇرپانغا يەتكۈزۈشـ
نى كەڭ خەلق ئاممىسى ئانچە ياخشى كۆرمەيدۇ.

5. خۇشنىزات گۇڭ

مېلىكزات گۇڭنىڭ 2 ئوغلى بولۇپ، جياڭجۇن سۇڭ جۇن،

سەنزەن داچىن چاڭ لىڭلارنىڭ خان ئوردىسىغا قىلغان تەكلىپىگە بىنائەن 1814 - يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چوڭ ئوغلى خۇشنىزاتنى گۇڭ ھەم ھاكىمبەگلىك ۋەزىپىسىنى بىللە ئۆتەشكە تەيىنلىدى. كىچىك ئوغلى نۇرزاتبەگ بەگلىكنىڭ خۇسۇسىي ئىشلىرىنى باشقۇردى.

بۇ چاغدىمۇ گۇڭ - بەگلەرنىڭ كۆز ئالدىدىكى ئەڭ چوڭ ۋەزىپىسى ھۆكۈمەت ۋە خەلقنىڭ ئاشلىققا بولغان ئېھتىياجىنىڭ كۈندىن - كۈنگە ئېشىۋاتقانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، يۇزلۇك يېزىلارنىڭ تېرىلغۇ مەيدانلىرىنى كېڭەيتىش ۋە مۇقىم ئېرىق - ئۆستەڭلەرنىڭ بولۇشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئىدى. بۇنىڭ ئۈستىگە ئىلگىرى يېڭى ئورۇنلاشقاندا بەزىبىر چوڭ بۇلاق ۋە تاغ سۇلىرىدىن ئۇيغۇر پۇقرالار بىلەن ئەسكەرلەر تەڭ پايدىلىناتتى. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن دېھقانلار كەينى - كەينىدىن ئۆستەڭ ئېلىش ئىشىغا كىرىشكەنلىكتىن، ئىلى جياڭجۇن مەھكىمىسى ئىلگىرىكى ئۆستەڭلەرنى ئەسكەرلەرگە قالدۇرۇپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئالاھىدە ئۆز ئالدىغا ئۆستەڭلەر ئېلىشىنى بۇيرىدى. مانا شۇلاردىن بىرى، يۇقىرىقى ۋە تۆۋەنكى پەنجىم يۇزى ھەم بايانداي قەلئەسىدىكى ئەسكەرلەر پىلىچى قارا سۇيى بىلەن دېھقانچىلىق قىلىپ كەلمەكتە ئىدى. جياڭجۇن مەھكىمىسى مەزكۇر سۇنى ئەسكەرلەرنىڭ پايدىلىنىشىغا قالدۇرۇپ، خۇشنىزات ھېكىمغا باشقا ئورۇندىن ئۆستەڭ چېپىشنى بۇيرىدى. نەتىجىدە خۇشنىزات ھېكىم پەنجىم يۇزى بەگلىرى ۋە مىراپلىرى بىلەن ئىزدىنىپ، جىرغىلاڭ غولىدىكى (جىلىلىيۈزىنىڭ غولى) قارا سۇنى تاغ قاپتاللىرى ئارقىلىق ئۆستەڭ ئېلىپ، تۇرپانيۈزى ئۆستىدىكى ئېدىر - قاپتاللارنى بويلاپ پىلىچى ئاغزىدىكى 150 ئۆيلۈك دېھقاننىڭ سۇ مەسىلىسىنى ھەل قىلدى. جياڭجۇن مەھكىمىسى بۇنى

ئوردىغا تۆۋەندىكىچە بايان قىلدى:

«جياچىڭنىڭ 21 - يىلى (1816 - يىل) جياڭجۇن سۇڭ جۇن، سەنزەن داچىن چاڭ لىڭلار مۇنداق بايان قىلىدۇ: - ئىلى . . . خۇيىنىڭ (باياندای) شەھىرىدە قوشۇن ۋە ئۇيغۇرلار دېھقانچىلىق قىلىشتا، شەرق تەرەپ تاغدىكى پىلىچى بۇلىغىنىڭ سۈيى بىلەن يەر سۇغىرىپ كەلگەنىدى. بۇلتۇر، دېھقانچىلىق ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ھاكىمبەگ خۇشنىزات قاتارلىقلار ئۆستەڭ ئېچىشنى ئىلتىماس قىلغانىدى. . . بۇنىڭدىن يېڭى ئېچىلغان ئۆستەڭنىڭ ئۇزۇنلۇقى 170 لىدىن كۆپرەك بولۇپ، غەربىي شىمالدىكى جىرغىلاڭ تاغ بۇلىغىچە بارىدۇ. پىلىچىدىكى 150 ئۆيلۈك ئۇيغۇر ئائىلىسىنىڭ يېرىنى سۇغىرىدۇ.»[26]

بۇ ئۆستەڭ تاماملانغاندىن كېيىن، خۇشنىزات گۇڭ جەنۇبتا «چاپچال ئۆستىڭى» نى ئالدۇرىدۇ.

خۇشنىزات گۇڭ ئاروۋستەڭدىن ئاللا قۇلى خەلپەمنىڭ ئوغلى خۇدا قۇلى خەلپەم بىلەن قۇدىلىشىپ، خەلپەمنىڭ قىزىنى ئوغلى خالزاتخانغا ئېلىپ بېرىدۇ.

خۇدا قۇلى خەلپەم يۇزلۇك يېزىلاردىن نۇرغۇن مۇرىت تۇپلاپ ئۆز سۆھبىتىنى ئېلىپ بېرىۋاتقان بولسىمۇ غۇلجا شەھىرىدە تەرىقەت (سوپىلىق - ئېشانلىق) نىڭ يوقلۇقىنى مۇسۇلمانچىلىق شەنىگە بولغان نۇقسان ھېسابلاپ، شەھەردىمۇ تەرىقەت تۇرغۇزۇشنى، بۇنىڭ ئۈچۈن شۇ چاغدا نامى مەشھۇر بولغان بەدەخشانلىق ئېشانشاھ ئەۋلىيانى غۇلجىغا تەكلىپ قىلىپ ئالدۇرۇشنى پىكىر قىلىدۇ. خۇشنىزات گۇڭ بۇنى قوبۇل قىلىپ، 20 گە يېقىن مۆتىۋەر ئاتالغان زاتلارنى سوۋغا - سالام ۋە مەكتۇپلار بىلەن بەدەخشانغا ئەۋەتىدۇ. ئېشانشاھ ئەۋلىيا: مۇرىت ۋە تالىپ-

لىرىنىڭ كۆپلۈكى، ئەلىم ۋە دەرستىن بوشىيالمايدىغانلىق ئۈز-
رىسىنى ئېيتىپ، ئىلى تەرەپكە تىجارەتكە كەتكەن سادىق مۇرىتى
گارا مۇھەممەتكە ئېرشات خەت يېزىپ قايتۇرىدۇ. خۇشىنزات
گۆك ئورغۇن يەرلەرنى قايتا - قايتا ئىزدەش ئارقىلىق، ئۇنى
چوڭ كۆرە (كونا كۆرە) دىكى دەڭدىن تېپىپ، بەگ ئوردىسىغا
ئالدۇرۇپ، ئۇستازىنىڭ ئېرشادىنى كۆرسىتىدۇ. گارا مۇھەم-
مەت: «بۇ ئىشنى پىرىم ئۆزى كېلىپ باشلاپ بەرمىسە، مېنىڭ
ھەددىم ئەمەس» دەپ ئۆزرە ئېيتىدۇ. خۇشىنزات گۆك ئەلچىلەر-
نى ئىككىنچى قېتىم يەنە ئەۋەتىدۇ. بۇ نۆۋەت ئېشانشاھ ئەۋلىيا
قەشقەر ئارقىلىق غۇلجىغا كېلىدۇ. خۇشىنزات گۆك ۋە ئەھلى
- ئىلىم ھەم يۇرتنىڭ ھەر ساھە زاتلىرى ئۇنىڭغا مۇرىت بولۇپ
قول بېرىدۇ. ھازىرقى مەمىيارىيۇزنىڭ شۇ چاغدىكى يۇز بېگى
(مەھەممەتيار) نىڭ شەھەر ئىچىدە باغلىق قورۇسى بولۇپ،
ياشانغان بۇ يۇز بېگىمۇ قول بېرىپ، مەزكۇر قورۇسىنى خانىقا
ئۈچۈن ھەدىيە قىلىدۇ[27]. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە غۇلجا شەھىرى-
دە دەسلەپ قۇرۇلغان خانىقا مەزكۇر خانىقادۇر. ئېشانشاھ ئەۋلى-
يا ئۈچ ئاي مىقدارى تۇرۇپ، مەزكۇر خانىقادا گارا مۇھەممەتنى
خەلىپە قىلىپ قايتىدۇ. ئۇ ئىلىدىكى مازارلاردىن «تېرەك ما-
زار» نى ئالاھىدىن باغدادىنىڭ مازىرى دەپ ئېلان قىلىدۇ.
خۇشىنزات گۆك ئۆمرىنىڭ ئاخىرىسىدا، شۇ چاغدىكى غۇل-
جىنىڭ ئەئلەم ۋە قازى كالانى ئابدۇلئەزىز ئەئلەم ۋە ئۆز ئوغلى-
غا: ئەگەر ۋاپات بولسا، غۇلجا شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى ئەتراپى-
نى مەجنۇنتاللار قاپلاپ تۇرغان، ئايلىنىپ سۇ ئېقىۋاتقان ئېگىز
بوشلۇق دۆڭ ئۈستىگە دەپنە قىلىشنى، مۇندىن كېيىن، ئەۋلاد-
لىرىدىن ۋاپات بولغانلارنى ئۆزىنىڭ يېنىغا قويۇشنى، جەسەتنى

تۇرپانغا ئېلىپ بارماسلىقنى — خەلققە جەۋرى قىلماسلىقنى ۋە-
سىيەت قىلىپ ئورۇنلاشتۇرىدۇ. ھاياتلىقىدا دادىسى مىلكزاتنىڭ
جەسىتىنى تۇرپانغا يەتكۈزۈشتە خەلقنىڭ نارازىلىقىنى ۋە بۇ توغ-
رىدا چىققان قوشاقلارنى ئاڭلىغان خۇشىنزات گۆك تەخمىنەن
1818 - يىلى ۋاپات بولىدۇ. ئۇ ئۆزى ۋەسىيەت قىلغان ئورۇنغا
دەپنە قىلىنىدۇ.

6. خالزاتخان تەيجى — تاجى ھېكىم

خالزاتخان خۇشىنزات گۆكنىڭ يالغۇز ئوغلى. ئۇ چىڭ
سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ يارلىقى بىلەن 1818 - يىلى دادىسىنىڭ
ئورنىغا ھاكىمبەگلىككە تەيىنلىنىدۇ.

ئىلگىرى يۇرت ئىشلىرىنى باشقۇرۇپ كۆرمىگەن ياش خال-
زاتخان دادىسىنىڭ ئورنىغا گۆك بولۇش بىلەنلا، ئوردا قۇرۇلۇ-
شى ۋە خۇسۇسىي ھەشەمەتلەر ئۈچۈن تولاراق كۆڭۈل بۆلۈشكە
باشلايدۇ. خۇشىنزات گۆكنىڭ قەبرىسى ئۈستىگە تۇرپان، قۇ-
مۇللاردىن ياخشى ئۇستىلارنى ئالدۇرۇپ گۈمبەز تۇرغۇزۇپ،
«ئالتۇنلۇق» بىنا قىلىدۇ. مەزكۇر ئالتۇنلۇقتا دائىم دۇئا -
تەكبىر قىلىپ تۇرۇش ۋە خەلقنىڭ نەزىرلىرىنى قوبۇل قىلىش
ئۈچۈن، يەكەندىن 40 ئۆيلۈك دەرۋىشنى كۆچۈرۈپ چىقىپ،
ئالتۇنلۇق ئەتراپىدىن ئۆي - جايلىق يەر بېرىپ، «سوپۇم مەھەل-
لىسى» نى قۇرۇپ چىقىدۇ. بۇلارنىڭ تەمىناتى ئۈچۈن ھازىرقى
تاللىق، ئايرودروم ئەتراپىدىكى يەرلەرنى تېرىلغۇ يەر قىلىشقا
بېرىپ، ئالۋاڭ - ياساق، پاراقتىن كەچۈرۈم قىلىدۇ. بۇ دەر-
ۋىشلەر ھەر پەيشەنبە كۈنى جەندە - كۇلالىرىنى كىيىشىپ،
ساپايىلار بىلەن پۈتۈن شەھەرنىڭ ئاھالىسى ۋە رەستىلەردىكى

ھۈنەرۋەن تىجارەتچىلەرنىڭ دۇكانلىرىغا بېرىپ، دۇئا - تەكبىر قىلىپ قايتىشاتتى. ئۇلار خەلقنىڭ قولىدىن نەقمۇ - نەق ھەدىيە ئالماتتى. ھەركىم نەزىر ئۈچۈن ئاتىغان نەرسىلىرى ۋە ھېيت - ئايەملەردە سالغان ژىت (پوشكال) لىرىنى بۇلارنىڭ ئائىلىلىرىگە يەتكۈزۈپ بېرەتتى. مەزكۇر پوشكاللارنى يەرلىك ئىمام - مەزىنلەر «بىزنىڭ ھەققىمىز ئەمەس» دەپ ئالمايتتى.

1815 - يىلى ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسى تېرىلغۇ يەرلەرنى كۆپلەپ ئېچىشنى مەقسەت قىلىپ، بۇرۇن چىپىلغان «تاشئۆستەڭ» نى ئاساس قىلغان ھالدا «ئاقئۆستەڭ» قۇرۇلۇشىنى باشلاپ، بۇنى باشقۇرۇشنى خالزاتخان گوڭغا تاپشۇرىدۇ. ئۆستەڭ - سۇچىلىق ئىشلىرىدىن ئانچە تەجرىبىسى بولمىغان خالزاتخان گوڭ، چارە - تەدبىرلەر بىلەن ئۆستەڭ قۇرۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈشنىڭ ئورنىغا، كۆپرەك جەۋرى - زۇلۇم بىلەن ئىش يۈرگۈزگەنلىكتىن، دېھقانلار ھەم يۇرت مۆتىۋەرلىرىنىڭ نەزىرىدىن قالىدۇ. تەخمىنەن 1820 - يىلى ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسى خالزاتخان گوڭنى شاغىبەگلىككە (مۇئاۋىن ھاكىمبەگلىككە) چۈشۈرۈپ، باقى ئاخۇننى ئورلاڭ ھاكىمبەگ (ۋاقىتلىق ھاكىمبەگ) لىككە تەيىنلەيدۇ. ئۆستەڭ ھەم يۇرت ئىشلىرىنى باقى ھېكىم باشقۇرىدۇ. بۇ كىشى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، دۆلەتنى ھاكىمبەگلىككە تەيىنلەيدۇ. دۆلەت ھېكىمنىڭ كۆزى تۇتۇلۇپ قالغانلىقتىن چورۇقنى (مەھەممەت ئىمىننى) ھاكىمبەگلىككە تەيىنلەيدۇ. خالزاتخان يۇقىرىدىكى ئۈچ ھاكىمبەگنىڭ مۇئاۋىنى بولۇپ قېلىۋېرىدۇ.

چورۇق ھېكىم خەلقپەرۋەر، ئادىل، نەپسى يوق، سۇ ۋە ئۆستەڭ ئىشلىرىنى پۇختا بىلىدىغان زات بولۇپ، ئۆستەڭ ئىشلىرى بۇ كىشىنىڭ باشقۇرىشىغا ئۆتكەندىن كېيىن، تېز ئىلگە-

رىلەيدۇ. 1825 - يىلى ئۆستەڭ پۈتۈپ، باياندای قەلئەسىنىڭ جەنۇبىغا يەتكۈزۈلىدۇ. ئۆستەڭگە سۇ باشلاش مەزگىلىدە، شاغبەگ خالزاتخان «ئۆستەڭگە سۇ چىقمايدۇ» دەپ جياڭجۈن مەھكىمىسىگە ئەرز سۇنغان بولسىمۇ، جياڭجۈن ئىلى مەھكىمە شەرئىينىڭ ئەئلىمى موللا قەمبەر ئاخۇن، مەھكىمە مۇپتىسى ۋە ئىلى ئۆلىمالىرىنىڭ پېشۋاسى ئاتالغان مەشھۇر مۇدەررىس مەسۇت ئاخۇنلار باشلىق بىرقانچە كىشىلەرنى چاقىرىپ مەسلىھەت ئالىدۇ. چورۇق ھېكىم سۇنىڭ راۋان ئاقىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان «دار» ياساپ، ئەمەلدارلارنى قايىل قىلماقچى بولىدۇ ۋە ئۆستەڭ سۈيىدە بىللە ئېقىپ، «ئاق ئۆستىڭىم، ئاق!» دەپ پالاق ئۇرۇپ باياندای قەلئەسى سىرتىغا ياسالغان شىتەيگە بېرىپ، مۇراسىمنى كۆرۈۋاتقان جياڭجۈنلەرگە خۇشخەۋەر يەتكۈزىدۇ (خەلق رىۋايەتلىرى بويىچە). چورۇق ھېكىم خانلىقتىن «كۆرمە» بىلەن سوۋغاتلىنىدۇ ۋە سوۋغا بىلەن تەڭلا جياڭجۈن مەھكىمىسى چورۇق ھېكىمغا قىيىنچىلىقلىرىنى ئېيتىپ، ئىلگىرى ئېلىپ كېلىۋاتقان 4 خو ھوسۇلنى 8 خو قىلىپ ئېكىتىۋېلىشنى بۇيرۇيدۇ. بۇنى چورۇق ھېكىم ئانچە قوبۇل قىلمايدۇ. چۈنكى، خوشنىزات ھېكىم «جىرغىلاڭ ئۆستىڭى» نى چاپتۇرۇشقا كىرىشكەندە جياڭجۈن مەھكىمىسى «بۇ ئۆستەڭنى چېپىش ئۈچۈن قانچە يىل ۋاقىت كەتسە، ئۆستەڭ پۈتۈپ سۇ باشلانغاندىن كېيىن، شۇنچە يىل ئۆستۇرمە سېلىق سالماسلىققا ۋەدە قىلغان ئىدى. بۇ ئۆستەڭ 6 يىلدا پۈتتى. بۇنىڭ پۈتۈشىگە ئاق ئۆستەڭنى چېپىش تەشەببۇس قىلىندى. بۇنىڭغىمۇ يۇقىرىقىغا ئوخشاشلا ۋەدە قىلىنغان ئىدى. ئىككى ئۆستەڭ 21 يىلدا پۈتتى. دېمەك، جياڭجۈن مەھكىمىسى باشتىكى ۋەدىسىگە بىنائەن 21 يىل ئۆستۈرمە سېلىق سالماسلىقى كېرەك ئىدى. شۇڭا چورۇق ھېكىم

بۇ خەۋەرنى يۇرتقا — بەگلەرگە يەتكۈزدى. خەلقنىڭ پەريادى كۆچەيدى. بۇنى كەچۈرۈم قىلىش، ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىش توغرىسىدا جياڭجۈن مەھكىمىسىگە ئەرز سۇنۇلدى.

چورۇق ھېكىمنىڭ ئاق ئۆستەڭ قۇرۇلۇشىدا كۆرسەتكەن خىزمىتى، خەلقپەرۋەرلىكى، بولۇپمۇ كەمبەغەللەرنىڭ بالىلىرىنى ھاشارغا ئېلىپ بارماسلىقى ھەققىدىكى ئەمەلىي ئىشلىرى ۋە ئۆزىنىڭ بۇ توغرىدا تارتقان ئەرزىيەتلىرى (جاپالىرى) كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ۋە ئادىل ئەمەلدارلارنىڭ بۇ كىشىگە بولغان ھېسداشلىقىنى ئاشۇردى. سۇنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېقىپ، خەلق ئۈستىدىكى ھاشارنىڭ تۈگىگەنلىكى ئۇنىڭغا بولغان ھۆرمەت، مۇھەببەتنى ئۇلغايتىدۇ. لېكىن بىرمۇنچە ھەسەتخورلارنىڭ پۈشقىقىغا پىت چۈشىدۇ.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئېغىر ئالۋاڭ - ياساقلىرى، ئەمەلدارلارنىڭ قانۇنسىز زورلۇق - زومبۇلۇقى خەلقنىڭ نارازىلىقىنى كۆچەيتىشكە باشلايدۇ. جەنۇبتا جاھانگىر خوجا توپىلىڭى پارتلايدۇ. توپىلاڭنى باستۇرۇش ئۈچۈن ئىلى جياڭجۇنى چىڭ شياڭ داۋگۇاڭنىڭ 5 - يىلى (1825 - يىل) 11 - ئايدا قەشقەرگە داچىن (ھەربىي مەسلىھەتچى) بولۇپ يۆتكىلىپ، ئۆزى بىلەن بىرقانچە مىڭ چېرىكنى يۆتكەپ چۈشىدۇ. ئۇ داۋگۇاڭنىڭ 6 - يىلى توپىلاڭدا ئۆلىدۇ. بۇ چاغدا ھوسۇل ئاشقانلىقتىن، ئىلىدىمۇ ئەھۋال جىددىيلىششكە باشلايدۇ. ئىلى جياڭجۇن مەھكىمىسى شۇ يىلى مۇنداق خەۋپلىك ۋەزىيەتتە، چورۇق ھېكىمدىن گۇمانلىنىدۇ ۋە ھېكىملىقتىن قالدۇرىدۇ. خانلىققا سادىق بولغان خالزاتخان شاغبەگنى ئەجدادلىرىدىن مىراس بولۇپ كېلىۋاتقان «گۇڭ» لۇق ئۇنۋانىدىن بىر دەرىجە تۆۋەنلىتىپ «تەيجى» ئۇنۋانى بىلەن ھېكىم ۋە 6 - دەرىجىلىك مىراب بېگى قىلىپ بېكىتىدۇ.

خەلق «تەيجى» سۆزىنى خاتا چۈشىنىپ، «تاجى ھېكىم» دەپ ئاتىشىدۇ. ھازىرقى كۈندىمۇ «تاجى ھېكىم» دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتقان زات مانا مۇشۇ خالزاتخان تەيجىدۇر.

خالزاتخان تەيجى بولۇش بىلەن جياڭجۇن مەھكىمىسى بۇيرۇغان 8 خو ھوسۇلنى تۆلەشكە كۆچەپ، يېزا - يېزىلارغا ئوردا خىزمەتچىلىرىنى چىقىرىدۇ. كۆپ ئۆتمەيلا، چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى خالزاتخاننى «مىراب بېگى» لىق دەرىجىسى بىلەن باشقا يۇرت بەگلىرىنىمۇ قوشۇپ، بېيجىڭغا بېرىپ خاننى تاۋاپ قىلىشقا يارلىق چۈشۈرىدۇ.

«داۋگۇاڭنىڭ 5 - يىلى (1825 - يىل) 12 - ئاي.

يارلىق!

. . . خوتەننىڭ 3 - دەرىجىلىك ھاكىمبېگى خۇدا بەردى قاتارلىق تۆت كىشى، قەشقەرنىڭ 4 - دەرىجىلىك شاڭبېگى پولات قاتارلىق بەش كىشى . . . ئىلىنىڭ 6 - دەرىجىلىك مىرابېگى خالزاتلار شۇەن ۋۇمىن دەرۋازىسىنىڭ سىرتىدىن خاننى تاۋاپ قىلسۇن. بۇلارنىڭ بېيجىڭگە بېرىپ مۇز ھۇنەرلىرىنى كۆرۈشىگە رۇخسەت قىلىنسۇن»[29].

خالزاتخان تەيجى بېيجىڭغا قىلغان سەپىرىدە قومۇلغا چۈشىدۇ ۋە قومۇل جۇڭۋاڭى بېشىرنىڭ قىزىنى قارشى ئېلىشى ۋە ھەشەمەتلىك كۈتۈپ، خانىنىڭ ھۇزۇرىغا يولغا سېلىشىغا مۇيەسسەر بولىدۇ. بېشىر ۋاڭنىڭ ئائىلىسىنىڭ ۋاپات بولغانلىقىدىن خەۋەر تاپىدۇ. بېيجىڭغا بېرىپ خاننى زىيارەت قىلىپ قايتقاندا، يەنە قومۇلدا مەلۇم ۋاقىت تۇرىدۇ. بۇ مەزگىلدە بېشىر ۋاڭغا خالزاتخان كىچىك دادىسىنىڭ قىزى مېھرىبانۇمنى خوتۇنلۇققا بېرىشكە ۋەدە قىلىدۇ. مېھرىبانۇمنىڭ چىراي خۇلقى، ئەخلاق - پەزىلەتلىرىنى ئاڭلىغان بېشىر ۋاڭ چوڭ مىننەتدارلىقىنى

بىلدۈرۈپ، نۇرغۇن سوۋغا ـ سالاملار بىلەن خالزاتخاننى يولغا سالىدۇ. بىر نەچچە ۋاقىتتىن كېيىن، بېشىر ۋاڭ ئۆزى كېلەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، تويلىشىش ئۈچۈن ئەۋەتكەن كىشىلەرگە خەنجىرنى ھاۋالە قىلىدۇ. غۇلجىدا بىرقانچە ۋاقىت توي ئېشى بېرىپ خەنجەرگە نىكاھ قىلىدۇ. مېھرىبانۇمنى 50 ئائىلىلىك يېقىن تۇغقانلىرى ۋە خىزمەتچىلەر بىلەن يولغا سالىدۇ. (ھازىر خەلق ئىچىدە ئېيتىلىۋاتقان «پۇچۇنخان ناخشىلىرى» مەزكۇر مېھرىبانۇمنىڭ ناخشىلىرىدۇر)[30].

مېھرىبانۇمنىڭ ئانىسى يالغۇز قىزىنىڭ دېغىدا ھاراققا ئۆگىنىپ قالغانلىقتىن، «شارابچى خېنىم» دەپ ئاتىلىدۇ.

مېھرىبانۇمنىڭ بىرلا ئاكىسى بولۇپ، ئۇ سىڭلىسىنى بېشىر ۋاڭغا قۇمۇلغا ياتلىق قىلىشقا ئانچە رازى بولمايدۇ. قىزنىڭ دەردىدە ئاپىسىنىڭ يۇقىرىقى ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغانلىقىغا خاپا بولغان بۇ يىگىت (نۇساتبەك — نۇسرەتبەك) شارابچى خېنىم ۋاپات بولغاندىن كېيىن، خالزاتخان بىلەن ئاچچىقلىشىپ قۇمۇلغا كۆچۈپ كېتىدۇ ۋە شۇ يەردە ۋاپات بولىدۇ.

خالزاتخان بۇ داغدۇغىلىق ئىشلار بىلەن ئىككى يىلچە مەشغۇل بولىدۇ. جەنۇبتىكى جاھانگىر خوجا توپىلىڭى باستۇرۇلۇپ، 1828 ـ يىلى جاھانگىر خوجا بېيجىڭغا يەتكۈزۈلۈپ، ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنىدۇ. لېكىن جەنۇبىي شىنجاڭ تىنجىماي يەنە مالىمانچىلىق بولىدۇ، بۇنىڭ تەسىرى ئىلىغىمۇ كېلىدۇ. بۇنداق خەتەرلىك چاغدا، چورۇق ھېكىمنى كۆزدىن يوقىتىپ تۇرۇش ئۈچۈن ئىلى جياڭجۈنى دې يىڭئا داۋگۇاڭنىڭ 8 ـ يىلى (1828 ـ يىلى) ئۇنى ئاقسۇغا 10 يىللىق پالايدۇ. بۇ ئىشنى خەلق جياڭجۈندىن كۆرە، خالزاتخان ھېكىمنىڭ تەكلىپى بىلەن بولغان ئىش دەپ تونۇپ كۆڭلى قالىدۇ.

داۋگۇاڭنىڭ 10 ـ يىلى 8 ـ ئايدىن 11 ـ ئايغىچە (1830 ـ يىلى 9 ـ ئايدىن 12 ـ ئايغىچە) جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ تۆت شەھىرىدە كۆلىمى ناھايىتى زور بولغان توپىلاڭ پارتلايدۇ. بۇنى باستۇرۇش ئۈچۈن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئىچكىرىدىن ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ 30 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكەر يۆتكەپ چىقىپ ئاقسۇدا توختىتىدۇ. بۇلارنىڭ ئوزۇقلۇقى ئۈچۈن ئىچكىرىدىن كەلتۈرىدىغان ئاشلىقنى تېجەپ قېلىشنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۈرۈمچى ھەم ئىلىدىن ئاشلىق يۆتكەشنى بەلگىلەيدۇ. كۇچا خەلقى ئۈرۈمچىدىن كەلتۈرۈلگەن ئاشلىقنى يەتكۈزۈش ئۈچۈن 1000 ئادەم، 200 ھارۋا، 500 ئات، 1500 كالا ھەم 1000 ئېشەك ئالۋاڭ بىلەن بۇ ئاشلىقنى ئاقسۇغا توشۇيدۇ.

ئىلى بىلەن ئاقسۇنىڭ ئارىلىقىدا ھارۋا يۈرەلمەسلىكى ھەممىگە مەلۇم. يۇقىرىقى ئاشلىقنى پەقەت ئات ـ ئۇلاق كۈچى بىلەنلا يەتكۈزۈش مۇمكىن ئىدى. لېكىن ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسى بۇ ئاشلىقنى ئىلى دېھقانلىرىدىن 2000 كىشىنى ئاجرىتىپ، ھەربىر كىشى 50 جىڭدىن ئاشلىقنى كۆتۈرۈپ ئاقسۇغا يەتكۈزۈشنى خالزاتخانغا بۇيرۇيدۇ، خالزاتخان تەيجى بۇنى ئىجرا قىلىدۇ. ئىلى بىلەن ئاقسۇنىڭ ئارىلىقى 1300 چاقىرىمچە يول بولۇپ، ئىلى تەرەپتىكى خان يايلىقىدىن ئاقسۇ تەۋەسىدىكى تامغاتاشقىچە بولغان ئارىلىقتا مەشھۇر مۇز داۋان بولۇپ، ئارىلىقتا 10 نەچچە ئۆتەڭ بولسىمۇ، بۇ ئۆتەڭلەردە 2000 كىشى ياتىدىغان ئورۇن بولمىغانلىقى ئۈچۈن، دېھقانلار ئۆتەڭ ئەتراپىدا، ئاي دالىدا يېتىپ ـ قوپۇپ بارىدۇ. ئاقسۇغا بارغۇچىلا بىرقانچە كىشى ئۆلۈپ كېتىدۇ، بىرقانچىلىرى كېسەللىك ۋە ئاچلىق سەۋەبىلەر بىلەن ئىلىغا — ئائىلىسىگە قايتىپ چىقالمايدۇ. بۇ ئەھۋاللار سەۋەبىدىن خالزاتخان تەيجىگە پۈتۈن يۇرت خەلقى ۋە مۆتىۋەر

زاتلارنىڭ قارشىلىقى تېخىمۇ كۈچىيىدۇ.
چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى داۋگۇاڭنىڭ 8 - يىلى (1828
- يىلى) «شىنجاڭدا ئولتۇراقلاشقىلى 10 يىلغا توشمىغان ئەنجان-
لىق مۇھاجىرلارنى چېگرىدىن ھەيدەپ چىقىرىش» ئىشىنى ئېلان
قىلدى. سەۋەبى: بۇلار خەلق تۇرمۇشىغا كېرەكلىك بولغان چاي
ۋە ئاشلىقلارنى بېسىۋېلىپ، خەلقنىڭ تۇرمۇشىغا تەسىر يەتكۈز-
گەن، دەپ تونۇلغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەر ئىككى نۆۋەتلىك
توپىلاڭدا بۇلارنىڭ قىسمەنلىرى توپىلاڭچىلار تەرىپىدە تۇرۇپ
پاراكەندىچىلىك سالغانلىقى ئۈچۈن ئاشۇ چارە قوللىنىلغان ئە-
دى. مۇشۇ بەلگىلىمىگە ئاساسەن قەشقەر سەنزەن داچىنى سالۇڭ-
ئانىڭ داۋگۇاڭنىڭ 9 - يىلى (1829 - يىلى) 9 - ئايدا خان
ئوردىسىغا مەلۇم قىلىشىچە، پۈتۈن شىنجاڭدىن 2000 ئائىلىلىك
ئەنجانلىق مۇھاجىرلارنى ھەيدەپ چىقارغان.
ئىلى جياڭجۈنى دې يىڭئا ئىلى - تارباغاتايلاردا ئەنجانلىق
سودىگەرلەر بېسىۋالغان 38 مىڭدىن ئوشۇق قارا چاي، 4200
جىڭدىن ئوشۇق رەۋەندىنىڭ ھەممىسىنى مۇسادىرە قىلىپ، 28
سودىگەرنى چېگرىدىن ھەيدەپ چىقارغان. غۇلجا ۋە ئۇنىڭ ئەترا-
پىدىكى ئەنجانلىق مۇھاجىرلارنى ھەيدەپ چىقىرىش ۋەزىپىسىنى
خالزاتخان تەيجىنىڭ ئىجرا قىلىشىغا تاپشۇرغان. بۇنىڭغا ئاسا-
سەن، جياچىڭنىڭ 24 - يىلى (1819 - يىلى) دىن داۋگۇاڭ-
نىڭ9 - يىلىغىچە (1829 - يىلىغىچە) ئىلىدا تۇرۇشلۇق ئەن-
جانلىق مۇھاجىرلاردىن چوڭ - كىچىك، ئەر - ئايال بولۇپ
1463 كىشى چېگرىدىن ھەيدەپ چىقىرىۋېتىلگەن.
ئەسلى بەلگىلىمە بويىچە، ئولتۇراقلاشقىنىغا 10 يىل بولغان
ۋە خانلىق نىزاملىرى بويىچە تىنچ كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغانلار-
نىڭ چېگرىدىن ھەيدەپ چىقىرىلماسلىقى ئېنىق كۆرسىتىلگەن

بولسىمۇ، سالۇڭئا ھەم دې يىڭئالار سۈرۈشتۈرمەي، قارا -
قويۇق ھەممىنى ھەيدەپ چىقىرىشنى جېكىلىگەنلىكى ئۈچۈن،
خانلىققا ئىتائەتمەن ئەنجانلىق مۇھاجىرلارمۇ ھەيدەپ چىقىرىل-
دۇ. شۇنداقلا مەشھۇر ئىشان گارا مۇھەممەت خەلپەمنىڭ 11
ياشلىق نەۋرىسى، تۇرسۇنمۇھەممەت خەلپەمنىڭ ئوغلى ھېيت
مۇھەممەتنىڭمۇ ئائىلىرى بىلەن چېگرىدىن چىقىرىۋېتىلىشى خال-
زاتخان تەيجىگە بولغان غۇلغۇلا، لەنەتنى ئاشۇرۇۋېتىدۇ.
خالزاتخان تەيجى تۇرغۇزغان «ئالتۇنلۇق» ، يەكەندىن
شەيخ، جارۇپلارنى ئالدۇرۇش، ئۆلارغا يەر، سۇ بېرىپ ئورۇنلا-
شتۇرۇش قاتارلىق ئىشلارنىڭ ئادەتتىكى خىراجەت بىلەن بولماس-
لىقى ئېنىق. ئۇنىڭ ئۈستىگە مېھرىبانۇمنىڭ تويى، توي داستى-
خىنى ۋە ۋاڭ ئۈچۈن يوللانغان سوۋغا - سالاملار ھەددى -
ھېسابسىز بولۇپ، بۇلار ئۈچۈنمۇ نۇرغۇن ئىقتىساد كېرەكلىكى
ھەممىگە ئايان.
مۇسا گۇڭ ۋاقتىدىن باشلاپ قانۇنلاشتۇرۇلغان 4 خو ھو-
سۇل گۇڭ - بەگلىك ئوردىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا يىغىۋېلىنىپ،
جياڭجۈن مەھكىمىسى بۇيرۇغان ئورۇنلارغا يەتكۈزۈلەتتى. 4 خو
ھوسۇل يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن سەۋەبلەر بىلەن يىلدىن
يىلغا كۆپىيىپ، خالزاتخاننىڭ كېيىنكى دەۋرلىرىگە كەلگەندە 16
خوغا كۆتۈرۈلگەن ئىدى. خالزاتخان تەيجى ئوردا خىزمەتچىلىر-
نى ھەربىر يۈزلەرگە چىقىرىپ، ھوسۇلنى ناھايىتى قاتتىق قول-
لۇق بىلەن يىغىپ، بىر قىسمىنى جياڭجۈن مەھكىمىسى ئىختى-
يارىغا تاپشۇرغان بولسىمۇ، بىر قىسمىنى يۇقىرىدا كۆرسىتىپ
ئۆتۈلگەن چىقىملىرىغا ئىشلىتىپ قويىدۇ. لېكىن بۇ ئىشنى
جياڭجۈن مەھكىمىسىگە مەلۇم قىلماي، «ھوسۇلنى دېھقانلار
تېخى تولۇق تاپشۇرمىدى» دەپ يالغان مەلۇمات بېرىدۇ. جياڭ-

جۇن مەھكىمىسى «پۈتۈن چارىلەرنى قوللىنىپ، ئەسلى ۋە قوشۇمچە ھوسۇلنى تولۇق ئۇندۇرۇۋېلىشنى» بۇيرۇيدۇ. خالزاتخان تەيجى دېھقانلارغا: «يەنە قوشۇمچە سېلىق سېلىندى» دەپ، تۆلەشكە مەجبۇر قىلىدۇ. خەلق ئىلاجىسىز ھەممە نەرسىدىن ئايرىلىپ دېگۈدەك تۆلەشكە مەجبۇر بولىدۇ. بۇ ئىش بىرمۇنچە ئادىل زاتلار ئارقىلىق دېھقانلارغا يەتكۈزۈلگەنلىكتىن، كەڭ دېھقانلارنىڭ خالزاتخان تەيجىگە بولغان ھۆرمىتى يوقاپ، ئۆچمەنلىكى ئاشىدۇ، لېكىن داد ـ ئەھۋال ئېيتالمايدۇ.

خالزاتخان تەيجىنىڭ خىزمەت بېجىرىش جەريانىدا يۇقىرىقىدەك يۇرتقا پاراكەندىچىلىك سالىدىغان ئىشى كۆپ بولغانلىقى، ھۆكۈمەت ئىشلىرىدىن باشقا يەنە ئۆزىنىڭمۇ ھەشەمەتلىك خۇسۇسىي تۇرمۇش ئىشلىرى خەلقنى بىزار قىلغانلىقى، ۋەزىيەتنىڭ كۆڭۈلسىزلىكى، ئەمما بۇ ئىشلارغا پەرۋا قىلماي ئۆز خىزمىتىگە بىجانىدىل كىرىشىپ كەتكەنلىكىدەك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئۇ خەلق نەزىرىدىن چەتنەپ قالىدۇ. لېكىن خىزمىتىنى داۋاملاشتۇرۇۋېرىدۇ.

«ئۇ (خالزاتخان) جياڭجۈننىڭ ھىمايىسىدىن جاسارەت ئېلىپ، پۈرسەتلا كەلسە ئۆز خەلقىدىن بولغانلارنى ئېزىشكە باشلىغان ئىدى. ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسلىرىدىن ئۇزاقلاشقان ئىدى. مۇشۇ قىلمىشلىرى ئۈچۈن جازا بېرىشنى تەلەپ قىلغان ئاخۇنلارنى كۆپ قېتىم رەت قىلغان ئىدى. شۇڭا ئاخۇنلار جياڭجۈنگە بىر ئەلچى ھەيئىتى ئەۋەتىپ، گۇناھكارنىڭ جازالىنىشىنى تەلەپ قىلغان. جياڭجۈن سەمىمىي قوبۇل قىلغان. بۇ مەسىلىنى تەتقىق قىلىش ئۈچۈن يۇقىرى دەرىجىلىك تارانچى مەمۇرلىرىدىن ئىبارەت 5 كىشىلىك بىر كومىسسىيە تەشكىل قىلىشنى بۇيرۇغان. كومىسسىيە خالزاتنى گۇناھلىق دەپ ھېسابلىغاندىن كېيىن، جياڭجۈن جازا بېكىتىشنى ئاخۇنلارغا تاپشۇرغان. ئاخۇنلار شەرىئەت بويىچە ھېكىملىكتىن ئېلىپ تاشلاشتىن ئىبارەت جازا بې-

رىشنى ئېيتىش بىلەن بىللە، يەنە ئۆزلىرىنىڭ بۇ چارىنى يېنىكلىتىشنى ئۆتۈنگەن. شۇنداق قىلىپ، خالزاتنىڭ پۈتۈن دەرىجىلىرى قايتۇرۇۋېلىنغان ۋە ئۆزى تۇرپانغا سۈرگۈن قىلىنغان.»①

كېيىن خالزاتخان تەيجى تۇرپاندىن قايتىپ چىقىدۇ. يەنە ئۆز ھېكىملىكىنى داۋاملاشتۇرىدۇ.

ئاقسۇغا 10 يىللىق پالانغان چورۇق ھېكىممۇ مۇددىتىنى 8 يىلدا تاماملاپ 1836 ـ يىلنىڭ ئوتتۇرىسىدا قايتىپ چىقىدۇ. خالزاتخان تەيجى چورۇق ھېكىمدىن ھال ـ ئەھۋال سوراپ بارمايدۇ. 1837 ـ يىلى چورۇق ھېكىم ۋاپات بولىدۇ. ئۇنىڭ نامىزىغا غۇلجا شەھىرى ۋە ھەممە يۇرتنىڭ دېھقانلىرى بىرى قالماي دېگۈدەك قاتنىشىدۇ. ئۇنىڭ جەسىدى گارا مۇھەممەت خەلپەم دەپنە قىلىنغان خەلپەم بۇزۇرۇكۋارغا دەپنە قىلىنىدۇ.

ئىلى ئەئلىمى قەمبەر ئاخۇنۇم تەزىيە نۇتقى سۆزلەپ، چورۇق ھېكىمنىڭ ئۆلمەس ئىش ـ ئىزلىرىنى بايان قىلىدۇ ۋە ھەسەتخورلارنىڭ كەلتۈرگەن ئەرزىيەتلىرىنى قاتتىق سۆكىدۇ.

خالزاتخان تەيجى چورۇق ھېكىمنىڭ ئۆلۈمىگە مۇشۇ سائەتتە قاتتىق ئېچىنىدۇ ۋە بۇقۇلداپ ياش تۆكىدۇ. گارا مۇھەممەت خەلپەمنىڭ نەۋرىسىگە قىلغان بىھۆرمەتلىكىنى ئەسلەپ ئەپسۇسلىنىدۇ. ھەر ئىككى زاتنىڭ روھىغا ناماقۇللۇق بىلدۈرۈش ئۈچۈن، تەيجى ئۆزى ۋاپات بولغاندا ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ ئايىغى ئالتۇنلۇقتا دەپنە قىلماي، گارا مۇھەممەت ھەم چورۇق ھېكىم قەۋرىلىرىدىن 40 چامدام تۆۋەنگە دەپنە قىلىشنى ئۇچۇق ۋەسىيەت قىلىدۇ.

خالزاتخان تەيجى 1854 ـ يىلى ۋاپات بولىدۇ. ۋەسىيەت ھەم تىلىكى بويىچە گارا مۇھەممەت خەلپەمنىڭ ئاياق تەرىپىگە دەپنە قىلىنىدۇ.

---

① پروفېسسور ۋېلھېلىم رادلوف:
«سىبىرىيەدىن تاللانمىلار» 333 ـ بەت.

7. مەزەمزات تەيجى

مەزەمزات خالزاتخاننىڭ ئارۋستەڭدە ئۆتكەن خۇدا قۇلى خەلپەمنىڭ قىزىدىن بولغان ئوغلى بولۇپ، ئۇ، چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ بېكىتىشى بىلەن دادىسىنىڭ ئورنىغا تەيجىلىك ئۇنۋانى بىلەن ھېكىم بولۇپ ئولتۇردى. بۇ چاغ دەل دۆلىتىمىز جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ بۇلاڭ – تالاڭ قىلىشىغا ئۇچرىغان ۋاقىت بولۇپ، ئۇرۇشلار سەۋەبىدىن ئىقتىسادىي قىيىنچىلىق ھېسابسىز ئاشتى. بۇ قىيىنچىلىقلارنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى مەملىكەت ئىچى، بولۇپمۇ ئاز سانلىق مىللەت خەلقىگە ئالۋاڭ – ياساقلارنى كۆپەيتىشكە باشلايدۇ. بۇنىڭ بىلەن تەيپىڭ تيەنگودەك دېھقانلار قوزغىلاڭلىرى پارتلايدۇ. خانلىقنىڭ چەت ئۆلكىلەردىكى چېرىكلىرىگە ئەۋەتىپ بېرىدىغان تەمىنات پۇللىرى توختاپ قالىدۇ. شۇلارنىڭ قاتارىدا ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسىگە كېلىدىغان پۇلمۇ توختاپ قالىدۇ. جياڭجۈن مەھكىمىسى بۇنى يەرلىك خەلق ئۈستىدىكى ئالۋاڭ – ياساقلارنى كۆپەيتىپ ئېلىپ تولدۇرۇش مەقسىتىدە، ئىلى دېھقانلىرىدىن ئۈستۇرۇپ ئېلىپ كېلىۋاتقان 8 خو ھوسۇلنى بىردىنلا 16 خوغا ۋە 1863 – يىلدا 32 خوغا كۆتۈردى. ئۈستۇرمە ھوسۇل ئۈچۈن، خەلق بارلىق نەرسىسىنى بېرىدۇ، ئەنە شۇ چاغلاردا ئېيتىلغان:

ئالۋاڭ ھوسۇلۇم تولا
قۇياي دېسەم ئېشىم يوق.
بۇ ھوسۇلنى قۇيمىسام،
تىرىكلىكتە بېشىم يوق.

دېگەن قوشاقلىرىدا زارلانغىنىدەك، بىساتىدىكى بارلىق نەرسىلەرنى بەرسىمۇ يەنە تۈگۈتەلمەيدۇ.

1864 – يىلى ئىلى جياڭجۈنى چاڭ چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ تەستىقى بىلەن مەزەمزاتنى «يېڭى ئۈستۇرمە سېلىقلارنى تولۇق تاپشۇرغۇزمىدىڭ» دەپ كۈرەگە چاقىرتىۋېلىپ زىندانغا تاشلايدۇ. مەزەمزاتنىڭ مۇئاۋىنى ئابدۇرۇسۇل شاغبەگنى ھېكىم قىلىپ بېكىتىدۇ. خەلقنىڭ چىداش تاقىتى قالمىغانلىقىنى بىلگەن ئابدۇرۇسۇل ھېكىم خويزۇلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، شۇ چاغدىكى قازى كالان ناسىر ئەئلەمدىن پەتىۋا ئالىدۇ ۋە ئىلى دېھقانلىرىنىڭ چىڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتىگە قارشى قوزغىلىڭىنى باشلايدۇ. قوزغىلاڭغا پۈتۈن ئىلى ۋادىسىدىكى يېزىلارنىڭ دېھقانلىرى تۈگەل ئاتلىنىدۇ. تېزلىك بىلەن چىلپەڭزە (شى چۈن) قەلئەسىنى ئالىدۇ ۋە باياندايغا يۈرۈش قىلىدۇ.

جياڭجۈن مەھكىمىسى باشتا قوزغىلاڭنى «ئادەتتىكى توپىلاڭ» دەپ ئانچە پەرۋا قىلمايدۇ. قوزغىلاڭچىلار چىلپەڭزىنى تېزلىك بىلەن ئىشغال قىلىپ، ناھايىتى ئۇرغۇن كۈچ بىلەن باياندايغا يۈرۈش قىلىپ، بۇ قەلئەگە دەھشەتلىك ئوق ياغدۇرغاندىن كېيىنلا، خەلق قوزغىلىڭى ئىكەنلىكىنى بىلىدۇ. ئالدىراشلىق بىلەن زىنداندىكى مەزەمزات تەيجىنى بوشىتىپ ئەپۇ سوراش بىلەن، مەزەمزاتنىڭ كۈرە كېمىسىدىن ئۆتۈپ، بەلدىكى يېزىلاردىن (چاپچال ناھىيە تەۋەسى) ئەسكەر ئېلىپ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئارقىسىدىن ھۇجۇم قىلىپ بېسىقتۇرۇشنى، بۇنىڭ بەدىلىگە تەيجىلىك ئورنىنى مۇقىم ساقلاپ قېلىش بىلەن كۆپ ئىنئاملار بېرىلىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، كۈرە كېمىسى ئارقىلىق چاپچالغا يولغا سالىدۇ.

مەزەمزات تەيجى چاپچالغا ئۆتۈپ، ھەربىر يېزىلاردىن ئەس-

كەرلىككە ئالماقچى بولغان كىشىلەرنىڭ غالجاتلىق توقىلەك يۈز
بېگىنىڭ رەھبەرلىكىدە ئاللىقاچان قوزغىلاڭچىلارغا قوشۇلۇپ
كەتكەنلىكىنى بىلىدۇ[31]. ئۇ سىرنى ھېچكىمگە بىلدۈرمەي، شۇ
كېچىسى دەريانى ئۈرلەپ چاپچال مازارغا بارىدۇ. كېمىدىن ئۆتۈپ
چىغلىق مازاردىكى ئەخمەتخان خوجا سىڭار كۆزنىڭ ئۆيىگە چۈ-
شىدۇ، قوزغىلاڭنىڭ سەۋەبىنى سورايدۇ. ئەخمەتخان خوجا سى-
ڭار كۆز ھەقىقىي ئەھۋالنى چۈشەندۈرۈشنىڭ ئورنىغا: كونا
ئاداۋەت. . . ئابدۇرۇسۇل شاغبەگ قېيناتىسى ئەخمەتبەگنىڭ
كۈشكۈرتۈشى بىلەن جانابلىرىنىڭ ھاكىمبەگلىك ئورنىنى ئىگە-
لەش ئۈچۈن بۇ ئۇرۇشنى قوزغىدى. ئەخمەتبەگ غەزنىچى بەگ
بولدى. ئابدۇرۇسۇل شاغبەگ پۈتۈن ئىشنى ئەخمەت غەزنىچى
بەگنىڭ مەسلىھەت، يولىورۇقى بىلەن يۈرگۈزۈۋاتىدۇ دەپ قۇت-
راتقۇلۇق قىلىپ، مەزمەزات تەيجىنىڭ ئىچىنى ئۆرتەيدۇ. مە-
زەمزات تەيجى ئەخمەتخان خوجا سىڭار كۆزنى ھەمراھ قىلىپ
ئارۆستەڭ بۇلاق بېشىدىكى تاغىسى شەمشىدىن خەلپەمنىڭ ئۆيىگە
كېلىدۇ. سىڭار كۆزدىن ئاڭلىغان سۆزلىرىنى مەخپىي تۇتۇپ
ئېيتمايدۇ.

شەمشىدىن خەلپەم ھەدىسىنىڭ ئوغلى بولغان مەزكۇر مە-
زەمزات توغرۇلۇق ئەندىشىدە بولغانلىقتىن، شەھەرگە كىرمەي
قوزغىلاڭچىلارغا مەدەت بېرىش يۈزىسىدىن ئارۆستەڭ ۋە ئۇنىڭ
ئەتراپىدىكى يېزىلاردىن «نىياز باللار» (پىدائىيلار) نى تەش-
كىللەپ قويغان بولسىمۇ، ئارىلاشماي ئۆيىدە تۇرغان ئىدى.
مەزەمزاتنىڭ ئازاد بولغانلىقىدىن خاتىرجەم بولغان شەمشىدىن
خەلپەم ئەتىسىلا نىياز باللار ۋە مەزەمزاتنى ئېلىپ شەھەرگە —
قوزغىلاڭچىلار يېنىغا يۈرۈش قىلىدۇ.

چىلپەڭزىنى ئىگىلەش بىلەنلا، رەھبەرلەر مۇقىم رەھبەر-

لىكنىڭ بولۇشىنى كۆزدە تۇتۇپ، كېڭەش ئارقىلىق نەزەر بەنتتە
تۇرغان مەزەمزاتنى سۇلتان، ياگور ئاخۇننى مۇئاۋىن، ئابدۇرۇ-
سۇل شاغبەگنى ئەمىر، موللا ناسىر ئەئلەمنى قازى كالان، موللا
شاۋكەتنى قازى ئەسكەر، ئەخمەتبەگنى غەزنىچى ۋە باشقا ئىش
بېشىدىكىلەرنى سايلاپ بولۇشقان ئىدى. شەمشىدىن خەلپەم تەرە-
پىدىن ئالدىنئالا بېرىلگەن خەۋەر بويىچە خەنبىڭدە تۇرۇپ ئۇ-
رۇشقا قوماندانلىق قىلىۋاتقان ئەمىر ئابدۇرۇسۇل بەگدىن باشقا
يۇقىرىقى خادىملارنىڭ ھەممىسى مەزەمزاتنىڭ ئالدىغا — ھازىرقى
ئۆزبېك مەسچىتى تەرەپكە چىقىپ قارشى ئالىدۇ. شەھەرگە كى-
رىش يولىدا، مەزەمزات ئەخمەتخان سىڭار كۆزگە ئىككى نەۋرە-
سىنى باشلاپ چىققان ئەخمەت غەزنىچى بەگنى جايلىۋېتىشنى
تاپشۇرىدۇ. سىڭار كۆز ئۆز كىشىلىرى بىلەن بىرئاز مېڭىپلا
ئەخمەت غەزنىچى بەگنىڭ كاللىسىنى ئۈزۈش بىلەن، چوڭ
نەۋرىسىنىمۇ ئۆلتۈرىدۇ. كىچىك نەۋرىسى قېچىپ خەنبىڭدىكى
دادىسى ئابدۇرۇسۇل ئەمىر تەرەپكە ئات سالدۇرۇپ كېتىپ بې-
رىپ، ھازىرقى تېبېبىي مەكتەپ ئالدىدىكى سۇغا سېلىنغان كۆۋ-
رۈككە ئېتىنىڭ پۇتى كىرىپ يىقىلىدۇ. سىڭار كۆز ئۆز ئادەملى-
رى بىلەن قوغلاپ كېلىپ، بۇ بالىنىمۇ چېپىپ ئۆلتۈرىدۇ.
مەزەمزات خەلپەملەر بىلەن ئۆز ئوردىسىغا چۈشىدۇ ۋە سۇلتانلىق-
نى تاپشۇرۇۋالىدۇ.

ئەمىر ئابدۇرۇسۇل بەگ قېيناتىسى ۋە ئىككى ئوغلىنىڭ
دەپنە مۇراسىمىغا كىرىدۇ. ئۇلارنى دەپنە قىلغىچە پەقەت بىر
كۈنلا شەھەردە بولۇپ، بارگاھقا يانماق بولغاندا دادىسى ۋە ئىككى
ئوغلىدىن ئايرىلغان ئايالى قاتتىق نالە قىلىپ يىغلاپ، ئىنتىقام
ئېلىپ بېرىشنى ئۆتۈنىدۇ. ئەمىر ئايالىنىڭ نالىسىغا تاقەت قىلا-
لماي «ئۇرۇش تۈگىسۇن، ئاندىن كۆرىمىز!» دەپ، ئۇرۇش

سېپىگە كېتىدۇ. بۇ سۆزنى سىڭار كۆز شۇ زاماتلا مەزەمزات سۇلتانغا يەتكۈزىدۇ. سۇلتان سىڭار كۆزگە ئەمىر ئابدۇرۇسۇلنى يوقىتىشنى، ئەگەر ئۇ يوقالمىسا، سىڭار كۆز ئىككىسىنىڭ يوقىتىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بايانداي ئۇرۇشى مۇشۇنداق سەۋەبلەر بىلەن ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ كېتىدۇ. ئاخىرى ئەمىر ئابدۇرۇسۇلنىڭ قوماندانلىقى، سادىر پالۋاننىڭ سېپىلنى تېشىپ پارتىلىتىشى بىلەن بايانداي قەلئەسى تولۇق ئېلىنىدۇ. مەزكۇر جەڭنىڭ قاتناشچىسى شائىر موللابىلال:

باھادۇر ئاتالدى بۇ جەڭدە ئەمىر،
نەدۇركىم ئەمىر شاھ ساھىپ سەدىر.
ئەمىردىن ھەممەنىڭ دىلى بولدى شاد،
دۇئا ئەيلىدى تاپتى غەمدىن نجات.

دېدى بارچە ئادەم يۈرەكلىك ئەمىر،
كى بىزلەرگە دائىم كېرەكلىك ئەمىر.
كى ئابدۇرۇسۇل بەگدۇر دۇرۇست،
دىلى دۇرۇست ئۈچۈن تۇتتى خەلق ئانى دوست. (32)

دەپ كۆرسەتكىنىدەك، بايانداي ئېلىنىشى بىلەن پۈتۈن خەلق ئالدىدا ئەمىر ئابدۇرۇسۇلنىڭ ئابرۇيى ئۆسىدۇ. بۇلارنى كۆرۈپ، مەزەمزات سۇلتان بىلەن ئەخمەتخان سىڭار كۆزنىڭ ئەندىشىلىرى تېخىمۇ ئاشىدۇ. ئەمىرنى تېزدىن يوقىتىش كويىغا چۈشىدۇ. يالغاندىن مانجۇچە يېزىلغان خائىنلىق خېتى تەييارلايدۇ. ئەخمەتخان سىڭار كۆز ئۆز ھەمراھلىرى بىلەن بىرلىكتە، كەچتە بارگاھ ئىچىدە يېتىش ئالدىدا تۇرغان ئەمىر ئابدۇرۇسۇلنى

خەنجەرلەپ ئۆلتۈرۈپ، ھېلىقى خەتنى ئۇنىڭ يانچۇقىغا سېلىپ قويىدۇ ۋە ئەمىرنىڭ يېقىن ئادىمى دەپ قازى كالان موللا ناسىر ئەئلەمنى ھەپسىگە ئالىدۇ.

مۇشۇ ئارىلىقتا چەتتىن ئۆزىنى ئۇلۇغ خوجاملار نەسلىدىن قىلىپ كۆرسىتىپ، ماخمۇت ئىسىملىك قېرى خوجا پەيدا بولىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ ئەۋلىيالىقىنى ئېيتىپ، كۆپنى ئۆزىگە تارتىپ مۇرىت قىلىۋالىدۇ. ياغاچتىن پو (زەمبىرەك) ياساپ، ئۇرۇش غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈپ سۇلتان بولۇشنى نىيەت قىلىدۇ. ياسىغان پوسى ئېتىلىش بىلەنلا پارچىلىنىپ كېتىدۇ. ئاندىن «پوچى خوجا» باشقا ئۇسۇل بىلەن ئۆز مەقسىتىگە يېتەكچى بولىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن، خەلق ئىچىدە ئىناۋىتى چوڭ بولغان، ھازىر ھەپسىدە يېتىۋاتقان ناسىر قازى كالاننى ھەپسىدىن بوشىتىۋېلىش كويىغا چۈشۈپ، سۇلتاندىن سورايدۇ. سۇلتان قوبۇل قىلمىغاندىن كېيىن، پوچى خوجا ئۆزىنىڭ مۇرىتلىرىدىن قوراشتۇرغان ئەسكەرلىرى بىلەن ناسىر قازى كالاننى بوشىتىپ ئېلىپ چىقىدۇ. بۇنى ئاڭلاپ سۇلتان مەزەمزات قازى كالاننى ئۆلتۈرۈۋېتىش تەرەددۇتىنى قىلىدۇ. پوچى خوجا سۇلتان مەزەمزاتنى يوقىتىشقا ئالدىرايدۇ. پوچى خوجا مەزەمزاتنىڭ ئەڭ يېقىن ئادىمى بولۇپ كېلىۋاتقان ئەخمەت سىڭار كۆزنى ئۆزىگە قارىتىۋالىدۇ. نەتىجىدە مەزەمزات ناسىر قازى كالاننى ئۆلتۈرگۈزىدۇ. پوچى خوجا، سىڭار كۆزلەر 1866 ـ يىلى مەزەمزاتنى ئۆلتۈرۈش بىلەن بىللە، ئۇنىڭ 17 ياشلىق ئوغلى خىزىرخاننىمۇ ئۆلتۈرۈپ، سۇلتان ئوردىسىغا كىرىپ، مەزەمزاتنىڭ پۈتۈن مال ـ مۈلكىنى تالاپ كېتىدۇ. سۇلتاننىڭ كىچىك ئوغلى ئىلياسخان ئامان قالىدۇ. ئۇنىمۇ پوچى خوجىنىڭ ئادەملىرى ئۆلتۈرۈۋېتىشتىن ئەنسىرەپ، چۆلۈقايدىكى ئۆز تۇغقانلىرىنىڭ ئۆيىگە چىقىرىۋېتىدۇ. سۇلتاننىڭ بۇ ئوغلى ئامان قالىدۇ.

بۇ چاغدىكى ئىلىنىڭ جىياڭجۈنى چاڭ چىڭ مەزكۇر قوزغى-
لاڭنىڭ پارتىلىشىنى ئالدىنئالا توسىيالمىغانلىقى ئۈچۈن خان ئوردىسىدىن ئۆزىگە جازا بېرىشنى سوراپ يازغان بايانىغا خان ئوردىسىنىڭ سالغان تەستىقى ۋە بولغۇسى جىياڭجۈن مىڭ شۈيگە 1865 - يىلى 5 - ئاينىڭ 25 - كۈنى يوللىغان يارلىقىدا: «. . . ئۆتكەندە چاڭ چىڭنىڭ مەلۇم قىلىشىچە، مەزمەزاتىنىڭ مەز-سۇپنى ئېلىپ تاشلاپ، ئاندىن سوراقلا تارتىش تەلەپ قىلىنغان. بۇ قېتىم ئۇيغۇرلار توپلىشىپ مەزمەزاتىنى ۋاڭلىقتا سايلىماقچى بولۇۋاتىدۇ، دەپ ئاڭلىدۇق. مۇشۇ ئىشنى شۇ ئادەم قىلمۇۋاتامدۇ - قانداق؟ ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇلار بېسىمغا چىدىماي قېلىۋا-تىدۇ، دېيىشىدۇ. مىڭ شۈي ئۇلارنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىپ، كېڭىشىپ كۆرۈش ئۈچۈن ئادەم ئەۋەتسۇن. ئەمەلىي ئەھۋالغا قاراپ، خان يارلىقىدىن خەۋەردار قىلسۇنكى، ئەگەر ئۆتكەنكى ئەنزە ھەقىقەتەن ناھەق بولغان بولسا ئاقلاشقا بولىدۇ.» يەنە: «تۈڭجىنىڭ 4 - يىلى 7 - ئاي (1865 - يىل 8 - ئاينىڭ 29 - كۈنى).

«ئىلى ھاكىمبېگى ئابدۇرۇسۇل ئەمەت ئىسيانچىلار بىلەن تىل بىرىكتۈرگەنلىكى ئۈچۈن ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلسۇن.»[33] دەپ يارلىق چۈشۈرگەن بولسىمۇ، بۇ چاغدا جىياڭجۈن مەھكىمە-سى مۇھاسىرىدە قېلىپ، سىرت بىلەن ئالاقىلىشىش ئىمكانىيى-تىدىن مەھرۇم قالغانلىقى ئۈچۈن، ھەر ئىككىلا يارلىق يەتكۈ-زۈلمەيدۇ.

8. بوۋاق خوجا — ئىلياسخان تەيجى

مەزمەزاتىنىڭ چولۇقايغا قاچۇرۇپ چىقىرىۋېتىلگەن ئوغلى-نىڭ ئىسمى ئىلياسخان بولۇپ، 1853 - يىلى تۇغۇلغان. دادىسى

ئۆلتۈرۈلگەندە ئۇ 13 ياشتا ئىدى. ئىلياسخاننىڭ يەنە بىر قوشۇمە-چە ئىسمى بولۇپ، «بوۋاق خوجا» دۇر. بوۋاق خوجا دەپ ئاتىلى-شىنىڭ سەۋەبىنى كۆپىنچە كىشىلەر ۋە ئۆز ئەۋلادلىرىمۇ مۇشۇ كۆنگىچە: «بۇ بالا مەزمەزات ئۆلگەندە تۇغۇلغانلىقتىن، بۇ بالى-نىڭمۇ ئۆلتۈرۈلۈپ كېتىشىدىن قورقۇپ، ئات قويماي چولۇقايغا چىقىرىۋەتكەن. ئۇرۇش ئاخىرلاشقۇچە بالىنى باقىقان يېزىدىكى تۇغقانلىرى ئات قويماي «بوۋاق خوجا، بوۋاق خوجام!» دەپ ئاتىشىپ، ئۇرۇش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ئىلياسخان دەپ نام بەرگەن» دېيىشىدۇ. بۇ سۆزنىڭ ناھايىتى ئاز قىسمى توغرا بولسىمۇ، تۇغۇلغان ۋاقتى ئالماشتۇرۇلغان[33].

1864 - يىلى قوزغالغان ئۇرۇش ئاخىرلىشىپ، 1867 - يىلى ئىلى سۇلتانلىقى قۇرۇلىدۇ. بۇ چاغدا ئىلياسخان 14 ياشتا ئىدى. ئىلى سۇلتانلىقى ئىلياسخانغا ھېچقانداق ئىش بەرمەيدۇ.

1871 - يىلى چاررۇسىيە تاجاۋۇز قىلىپ، ئىلىنى قورال-لىق بېسىۋالىدۇ. رۇسىيە ھۆكۈمىتى ئىلىنى باشقۇرغان 10 نەچچە يىل داۋامىدىمۇ، ئىلياسخان ھېچقانداق خىزمەت بىلەن تەمىن ئېتىلمەيدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چاررۇسىيە بىلەن 10 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت سۆزلىشىش ئارقىلىق ئاخىرى «ئىلى - رۇسىيە شەرتنامىسى» ئىمزالىنىدۇ. چار رۇسىيە دېگەن مۇد-دەتتە چىقىپ كەتمەي، ئەڭ ئاخىرى گۇاڭشۇنىڭ 9 - يىلى 1 - ئايدا (1883 - يىلى 2 - ئاينىڭ 13 - كۈنى) چىقىپ كېتىدۇ، ئىلى ۋەتىنىمىزنىڭ قوينىغا قايتىپ، چىڭ سۇلالىسى خاندانلىقىنىڭ باشقۇرۇشىغا يېڭىۋاشتىن ئۆتىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى ئىلى جىياڭجۈنلىكىگە جىن شۈننى تەيىنلەي-دۇ، جىن شۈن ئۆزى بىلەن 30 مىڭ چېرىك باشلاپ چىقىپ، سۈيدۈڭگە كېلىپ ئورۇنلىشىدۇ. ئۇنىڭ ئىلىدىكى يارلىق ئەھ-

ۋالنى ئىگىلەپ خان ئوردىسىغا يوللىغان دوكلاتىغا خان ئوردى-
سى 1883 - يىلى 5 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىكى يارلىقى بىلەن:
«. . . كېيىنكى بارلىق ئىشلارنى ئەستايىدىل بېجىرىش بىلەن
ھاكىمبەگ قاتارلىق ئەمەلدارلارنى تاللاپ، تەسىس قىلىش لازىم»
لىقى توغرىسىدا كۆرسەتمە بېرىدۇ. ئوردىنىڭ كۆرسەتمىسىگە
بىنائەن، ئۇرۇش مەزگىلىدە ئەنزىسى قايتا تەكشۈرۈلمەي قېپقال-
غان مەزەمزات تەيجىنىڭ ئوغلى ئىلىياسخان مەزەمزاتنىڭ ئورنىغا
تەيجىلىك ئۇنۋانى بىلەن بېكىتىلىدۇ. بۇ چاغدا بوۋاق ھېكىمنىڭ
30 ياش مەزگىلى ئىدى.

چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرىنىڭ ئۈچ ئېلىشىدىن قورقۇپ
ۋە چارۋىسىنىڭ كۆشكۆرتۈشى بىلەن ئىلى خەلقىدىن 10 مىڭ
899 ئائىلە (50 مىڭ 55 جان) يەتتە سۇغا كۆچۈپ چىقىپ
كېتىپ، يۇزلۇك يېزىلاردا ئادەم ناھايىتى ئاز قالىدۇ. ئېتىز -
ئېرىق، ئۆستەڭلەر بىرقانچە يىللىق ئۇرۇش سەۋەبى بىلەن خاند-
ۋەيران بولغاچقا، بۇ ئىشلارنى تەرتىپكە سېلىش ئەڭ مۇھىم
ئىشلار قاتاردا تۇتۇلىدۇ.

ئىلى جياڭجۇنى جىن شۈن ئىلياسخان تەيجى بىلەن مەسلە-
ھەتلىشىپ، «ئۇزۇن يىل تازىلانمىغانلىقتىن لاتقا تىنىپ كەتكەن
ئاق ئۆستەڭنى رېمونت قىلىش بىلەن بىللە، 12 تارماق ئۆستەڭ
ئېلىپ دېھقانچىلىققا كىرىشىش» توغرىسىدا گۇاڭشۈنىڭ 8 -
يىلى 7 - ئاي (1883 - يىلى 9 - ئاينىڭ 9 - كۈنى) خانلىقتىن
تەستىق ئالىدۇ.

بوۋاق خوجا ئىلىدىكى ھەر بىر يۇزلەردە ئادەم سانى ناھايىتى
ئاز قالغان دېھقانلار بىلەن يۇقىرىدىكى 12 ئۆستەڭنى چېپىش
ئىشىغا كىرىشىدۇ. دېھقانچىلىق ئىشلىرىنى ناھايىتى تەسلىكتە
ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، جياڭجۇن مەھكىمىسىگە تاپشۇرىدىغان يېڭى

سېلىقلارنى تاپشۇرۇش ئىشىنى ۋە غۇلجا شەھىرىنى ئاۋاتلاشتۇ-
رۇش ئىشىنى ئىشلەشكە كىرىشىدۇ.

بوۋاق خوجا ئانچە ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرمەيدۇ. ئۇ «پوچى
خوجا» دادىسى مەزەمزات ۋە ئاكىسى خىزىر خوجىلارنى ئۆلتۈر-
گەن چاغدا، قاتتىق قورقۇپ كەتكەنلىكتىن، يۇرەك كېسىلىگە
گىرىپتار بولغاچقا، ئاخىرى مۇشۇ كېسەل سەۋەبىدىن 9 يىل
تەيجىلىك قىلىپ، 39 يېشىدا، يەنى 1892 - يىلى ۋاپات بولىدۇ
ۋە ئالتۇنلۇققا، ئەجدادلىرىنىڭ يېنىغا دەپنە قىلىنىدۇ.

9. نۇرنىسا خېنىم ۋە غىياسىدىن بەگ

نۇرنىسا خېنىم ئىلياسخان تەيجىنىڭ يالغۇز قىزى.

غىياسىدىن بەگنىڭ دادىسى قۇمۇل ۋاڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ھۆر-
مەتلىگىرەكلىرىدىن بەھرام بەگ خوجا دېگەن زات بولۇپ، ئانىسى
ئىلى گۇڭ - بەگلىرىنىڭ چۇلۇقايدىكى «ئۆزشاخ» لىرىنىڭ
نوپۇزلۇقى بولغان مۆرىدىن شاڭبېگىنىڭ قىزى يۇنساخان خو-
جامدۇر.

بەھرامبەگ خوجا قۇمۇلدىن ئىلىغا كېلىپ يۇنساخان خوجام
بىلەن نىكاھلىنىدۇ. ئۈچ قىز، بىر ئوغۇل پەرزەنت كۆرگەندىن
كېيىن، ئۆز يۇرتى قۇمۇلغا قايتىپ شۇ يەردە ۋاپات بولىدۇ.
جەسىتى قۇمۇل ۋاڭ ئالتۇنلۇقىدىكى چىنەگۇمبەز ئىچىدە نامى
يېزىلغان «مەرھۇم بەھرامبەگ ھەزرەتلىرى» دېگەن مەقبەرىدۇر.

غىياسىدىن بەگ 1871 - يىلى غۇلجىدا تۇغۇلغان. باللىق
چاغلىرىنى چۇلۇقاي ۋە غۇلجىدىكى ئوردىدا ئۆتكۈزۈپ، دىنىي
مەكتەپتە ۋە خەنزۇچىدا بىر ئاز ئوقۇغان، خەنزۇچە تىلنى خېلىلا
پىششىق ئۆزلەشتۈرگەن.

بوۋاق خوجىنىڭ ئوغۇل پەرزەنتى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۆز هاياتلىقىدا يالغۇز قىزى نۇرنىسا خېنىمنى تەيجىلىك ئورنىغا ۋارىسلىق قىلدۇرۇش ئۈچۈن، تۇغقىنىنىڭ ئوغلى غىياسىدىن بەگكە ياتلىق قىلغان.

بوۋاق خوجا ۋاپات بولغان كېچىسى ئوردا خىزمەتچىلىرىدىن سىدىق شاڭيۇ بوۋاق خوجىغا چىڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن بېرىلگەن تەيجىلىك مۆھرىنى ۋارىسلىق قىلىدىغان ئوغلى يوق دەپ، كۇرەدىكى جياڭجۈن مەھكىمىسىگە تاپشۇرۇپ بەرگەن[35]. مۇسىبەت ئاخىرلاشقاندىن كېيىن ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسى ھېكىم ئاغىچا نامىغا يېڭى تامغا ئويدۇرۇپ، نۇرنىسا خېنىمنى «ھېكىم ئاغىچا» قىلىپ تەيىنلەيدۇ. ھېكىم ئاغىچا تەيجى ئوردىسىنىڭ دېھقانلار ۋە يۇرت بىلەن بولىدىغان ئىشىغا ئۆزى بىۋاستە ئارىلىشالمىغانلىقى ئۈچۈن، يولدىشى غىياسىدىن بەگكە ھاۋالە قىلىپ، تامغا بېسىش لازىم بولغاندا، تامغىنى ئۆزى يېنىدا تۇتۇپ، ئۆيىدە بېسىپ بېرىدۇ. غىياسىدىن بەگنى خەلق ھاكىمبەگ خوجا دەپ ئاتايدۇ. غىياسىدىن بەگ تا ۋاپات بولغۇچە مۇشۇ ھاكىمبەگ خوجا نامى بىلەن دۇنيادىن ئۆتتى.

1911 - يىلى چىڭ سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇش ئۈچۈن قوزغالغان شىنخەي ئىنقىلابىغا ئاۋاز قوشۇش يۈزىسىدىن ياڭ زەڭشىنىڭ رەھبەرلىكىدە كۇرەدە ئىلى شىنخەي ئىنقىلابى پارتلىدى. بەش مىللەتنى ئاساس قىلغان خەلق ھۆكۈمىتى (مىنگو) قۇرۇلدى. ھاكىمبەگ خوجا، ھۇسەيىنباي ھاجى مۇسا بايوپ، ياقۇپباي ھاجى باباشۇپلار باشلىق بىر قانچە كىشىنى ھەمراھ قىلىپ، ئىلى مۇسۇلمانلىرىنىڭ كەڭ يېزىلاردىكى 80 شاڭيۇ دېھقانلىرى بىلەن يېڭى ھاكىمىيەتنى قوللايدىغانلىقلىرىنى بىلدۈردى. ھۇسەيىنباي، ياقۇپبايلار ئۆز زاۋۇتىدا ئىشلەنگەن ئاياغ كىيىمدىن يېڭى

ئەسكەرلەر ئۈچۈن نۇرغۇن ئاياغ كىيىم، ئېگەر - جابدۇق ۋە پۇل ھەدىيە قىلىدۇ، ھاكىمبەگ خوجا ھەربىيلەرنىڭ يېمەك - ئىچمەك ۋە ئاتلىرى ئۈچۈن ئوت - چۆپ، يەم - خەشەكلەرنى يەتكۈزۈپ بېرىشكە ۋەدە قىلىدۇ ۋە بۇنى ئىجرا قىلىدۇ.

خۇشىنىزات گۇڭدىن ھاكىمبەگ خوجىغىچە بولغان گۇڭ، تەيجىلەرنىڭ ھەممىسى ئادەت بويىچە چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا ساداقەت بىلدۈرۈش ئالامەتلىرىدىن بىرى بولغان يالغۇز ئۆرۈمە چاچ قويۇشقان ئىدى. كۇرەدە يېڭى ھاكىمىيەت قۇرۇلۇپ ئاز ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، چاچلارنى ئالدۇرۇۋېتىش ئىشى باشلىنىدۇ. ھاكىمبەگ خوجا بىرىنچى بولۇپ ئۆز چېچىنى چۈشۈرۈۋېتىدۇ. يېڭى ھاكىمىيەت پەرمانلىرىنى ئىجرا قىلغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. يەرلىك ئەمەلدارلارمۇ چاچلىرىنى ئالدۇرۇۋېتىدۇ. بۇنىڭ بىلەن 150 يىلدىن كۆپرەك چىڭ سۇلالىسى خاندانلىقىنىڭ ئىشەنچلىك يەرلىك ئەمەلدارلىرىدىن بولۇپ كەلگەن ئەجدادىنىڭ بۇ ۋارىسى يېڭى جۇڭخۇا ھاكىمىيىتىنىمۇ ئېتىراپ قىلغان يەرلىك مۆتىۋەر ئادەم بولۇپ قالىدۇ.

غۇلجا شەھىرىدە كېيىنكى چاغلاردا شيەن يامۇلى قۇرۇلغان بولسىمۇ، دوتەي يامۇل (ۋالى مەھكىمە) تەسىس قىلىنمىغان ئىدى. 1896 - يىلى ئەتراپىدا دوتەي يامۇلى تەسىس قىلىنغان بولسىمۇ، ئىش ئورنى (دوتەي يامۇل ئورنى) يوق ئىدى. ھاكىمبەگ خوجا مۇسا گۇڭ ۋاقتىدىن بۇيان ئوردا قىلىنىپ كېلىۋاتقان ئىلى گۇڭ - بەگلىك ئوردىسىنى دوتەي يامۇلى قىلىش ئۈچۈن تەقدىم قىلدى ۋە شەھەر ئىچى «كەسكەن يار مەھەللىسى» گە ئۆي - جاي سېلىپ كۆچۈپ باردى. خەلق بۇنى ئوردا، كەسكەن يار مەھەللىسىنى ئوردا مەھەللىسى دەپ ئاتاشتى. بۇنىڭ بىلەن كەسكەن يار مەھەللىسىنىڭ نامى ئۇنتۇلدى.

جۇڭخۇا مىنگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھاكىمبەگ خوجىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى، ئىلىغا تەۋە بولغان 80 شاڭيۇ (ئاساسەن غۇلجا ناھىيە يېزىلىرى، چاپچال، توققۇزتارا ۋە نىلقىلار) ۋە غۇلجا شەھەر ئىچىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، تىجارەت، تۈرلۈك ئالۋاڭ ـ ياساق، پاراق، ئېرىق ـ ئۆستەڭ، دىنىي مەھكىمە ئاخۇنلىرى، ھەربىر يۇرتنىڭ شاڭيۇ، مىڭبېگى، دورغا، مىراپقا ئوخشاش بەگ ـ خىزمەتچىلىرىنى بەلگىلەش ھەم قالدۇرۇشتىن ئىبارەت ئىشلار ئىدى.

ھاكىمبەگ خوجا دەۋرىدىن باشلاپ، غۇلجا شەھىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپى يىلدىن ـ يىلغا كېڭىيىشكە باشلىدى. ھاكىمبەگ خوجا قارادۆڭ ئاقسۇ مەسچىتىدىن گۈلشەنباققىچە بولغان يولنىڭ ئىككى تەرىپى ۋە قارادۆڭنىڭ باش تەرىپىدىكى قەلەندەر مەھەللىسى (ئازادلىقتىن كېيىن «ئازاد يېزا» دەپ ئۆزگەرتىلدى) ئورۇنلىرىنى جەنۇبتىن چىققان يوقسۇللارنىڭ مەھەللە قىلىپ ئولتۇراقلىشىشى ئۈچۈن ھەقسىز بۆلۈپ بەردى. چۆلۆقاي، تۈرك، توخۇچىيۈزى ھەم جىرغىلاڭدىكى تېرىلغۇ يەرلىرىنى مۇۋاپىق ھەق تۆلەش شەرتى بىلەن دېھقانلارنىڭ تېرىشىغا ئىجارىگە بەردى.

ھاكىمبەگ خوجا ياڭ زېڭشىن، جىن شۇرېن ھاكىمىيەتلىرى ۋاقتىدا، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مەسلىھەتچىلەر كېڭەشچى ئەزاسى بولۇپ كەلدى.

1933 ـ يىلى ئاپرېل ئۆزگىرىشى بولۇپ، شېڭ شىسەي تەختكە چىقىشى بىلەن شىنجاڭنىڭ تەرەققىياتى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا ئائىت «ئالتە بۈيۈك سىياسەت» نى يولغا قويدى. شېڭ شىسەينىڭ دەسلەپتە كۆرسەتكەن ساداقەتمەنلىكىگە ئاساسەن، ھاكىمبەگ خوجا شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتىنى قوللاپ، ئىلىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان بىرقانچە ئىشلاردا

تەشەببۇسكارلىق كۆرسەتتى. مەسىلەن:

1. ھەر مىللەت قاتارىدا، ئىلىدا قۇرۇلغان ئۇيغۇر مەدەنىي ـ ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنى قوللاپ، ئۇيۇشما تەرەپتىن قۇرۇلغان شەھەر، يېزا ـ قىشلاقلاردىكى مەكتەپلەرنىڭ راسخودى ۋە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ خىزمەت ھەققى ئۈچۈن شەھەر پۇقرالىرى ۋە يېزا دېھقانلىرىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ تۆلەشكە تېگىشلىك بولغان دىنىي مەجبۇرىيىتى — ئۆشرە ـ زاكاتلارنى ئۇيۇشما ئىختىيارىغا بېرىشكە دالالەت قىلدى.

2. قۇرۇلغان «كۇلۇپ ياساش ھەيئىتى» گە رىياسەتچىلىك قىلىپ، مىللەتلەر كۇلۇبىغا ئىئانە توپلاپ، كۇلۇپنىڭ ياسىلىشىغا كۈچ چىقاردى.

3. ئىلىدا ئېلېكتر ئىستانسىسى، ئۇن زاۋۇتى ۋە چوغراق بىر مەكتەپ قۇرۇش مەقسىتىدە ھۆكۈمەت تەرەپتىن قىلىنغان تەشەببۇسقا ئاساسەن، ھەر مىللەت تىجارەتچى، چارۋىچى ۋە چوڭراق يەر ئىگىلىرىنى دالالەت بىلەن بىرلىككە كەلتۈرۈپ، 15 قوينى بىر پاي قىلىپ بېكىتىپ، ئاكسىيونېرنى ئوبشېستۋا (ھەسسىدارلار شىركىتى) نى تەسىس قىلىپ، 250 مىڭ ئەركەك قوي پاي توپلاپ، بۇنىڭ كۆپ قىسمىنى سوۋېت ھۆكۈمىتىگە ئۆتكۈزۈپ، ئېلېكتر ئىستانسىسى، ئۇن زاۋۇتىنى ئالدۇرۇپ، ساي بويىدىكى بەش قەۋەتلىك ئۇن زاۋۇتى بىلەن ئېلېكتر ئىستانسىسىنى ياساپ چىقىشقا ئاكتىپ قاتناشتى.

ئاكسىيونېر شىركىتى يىغقان پايدىن ئېلېكتر ئىستانسىسى ۋە ئۇن زاۋۇتلىرىنى سېتىۋېلىپ ياساش بىلەن، ئاشقان قىسمىغا يەنە قوشۇمچە ياردەم توپلاپ، تۇنجى قېتىم كۆركەملىك «ئىلى گىمنازىيىسى» (ھازىرقى 8 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ) نى ياسىتىپ چىقتى.

4. ھېيلىگەر شېڭ شىسەي ئايىنىپ، 1937 ـ يىلىدىن

باشلاپ ھەر مىللەت خەلقىنى «خائىن» نامى بىلەن تۇتقۇن قى-
لىپ، ئۇلارنىڭ قورا - جاي، بايلىق، مال - مۈلۈكلىرىنى
مۇسادىرە قىلغاندا، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى سالدۇرغان «مىللەتلەر
كۇلۇبى» نىمۇ قوشۇپ ئۇياتسىزلىق بىلەن مۇسادىرە قىلدى. ئاز
ۋاقىتتىن كېيىن، سېتىۋېلىشنى بۇيرۇپ، 10 مىڭ خو بۇغداي
(بىر خو 64 كىلوگرام) ۋە 10 مىڭ قويغا باھاسىنى بېكىتتى.
ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز ئۇيۇشمىلىرى بۇنى سېتىۋېلىشقا رازى
بولدى. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى 10 مىڭ خو بۇغداي، قازاق، قىرغىز
ئۇيۇشمىسى 10 مىڭ قوي بېرىپ، كۇلۇپنى قايتىدىن سېتىۋال-
دى. مەزكۇر بۇغداينى ھاكىمبەگ خوجا باشچىلىقىدا ئۇيغۇر
ھاللىقلىرى چىقاردى؛ قازاق، قىرغىز ئۇيۇشمىسى مەسئۇل بو-
لۇپ قازاق، قىرغىز خەلقلىرىنىڭ ھاللىقلىرىدىن ياردەم ئېلىش
ھەيئىتى تەشكىللەپ يۇقىرىقى قويلارنى يىغىپ ئۆتكۈزۈپ، كۇ-
لۇپنى قايتۇرۇۋالدى. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ كۇلۇپ «ئۇ - قا -
ق» كۇلۇبى (ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز كۇلۇبى) دەپ ئاتالدى.

كۇلۇپنى مۇسادىرە قىلغاندا، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ بىر
يۈرۈش دوخۇۋوي ئوركېستىر مۇزىكىسىنىمۇ مۇسادىرە قىلغان
ئىدى، يولسىزلىق قىلىپ ئۇنى قايتۇرۇپ بەرمىدى. شېڭ شى-
سەينىڭ قىيناتىسى چۇسلىڭ (ئىلىنىڭ سىلىڭى) سىلىڭبۇغا
ئاپىرىپ ئۆزىنىڭ داغدۇغىسى ئۈچۈن ئىشلىتىپ، ئۇرۇمچىگە
يۆتكىلىپ كەتكەندە بۇ مۇزىكا ۋە ئۇنىڭ چالغۇچىلىرىنىمۇ بىللە
ئېلىپ كەتتى (چالغۇچىلىرى ئاساسەن شىۋەلەر ئىدى).

5. ئىلى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى سانايى نەپىسە بۆلۈمى (سەنئەت
بۆلۈمى) 1935 - يىلدىن باشلاپ مەشھۇر «غېرىپ - سەنەم»
، «پەرھات - شېرىن» ھەم «قانلىق داغ» قاتارلىق سەھنە
ئەسەرلىرىنى ئويناشقا باشلاپ، كەڭ جامائەتچىلىكنىڭ ئالقىشى

ۋە قىزغىن قوللاپ - قۇۋۋەتلىشىگە ئېرىشتى. تەكلىپ قىلىنغان
ھەر مىللەت مۆتىۋەرلىرى ئويۇننى كۆرۈپ خۇش بولۇش بىلەن
بىللە، دېكراتسىيە، گىرىمخانا ۋە كىيىم - كېچەكلەردە بولغان
يېتىشسىزلىكلەرنى بايقاپ، ئائىلىسىدە بار بولغان كېرەكلىك
جاھاز - مۈلۈكلەرنى تەقدىم قىلدى. ھاكىمبەگ خوجا بولسا
پادىشاھ، ۋەزىر، ئاغىچىلار ۋە باش رولدىكىلەرنىڭ كىيىم -
كېچەكلىرى ئۈچۈن، ئوردىدا ساقلىنىپ كېلىۋاتقان گۈل - بەگ-
لەر ۋە ئاغىچىلارنىڭ تاۋار، كىمخاپ قاتارلىق كىيىملىرىنى
تەقدىم قىلدى.

6. ياپونغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان
«خەي - پايپاق»، «خەت - خالتا» ۋە «پۇل، مىلتىق، كۆچ
چىقىرىش» دېگەن چاقىرىقلارغا بىنائەن ئىلىدا قۇرۇلغان «ئىئانە
توپلاش ھەيئىتى» نىڭ رەئىسلىكىنى ھاكىمبەگ خوجا ئۈستىگە
ئېلىپ، ياردەم توپلاپ ئۆزىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىكىنى كۆرسەتتى.

7. 1940 - يىلى (تەخمىنەن) شېڭ شىسەي شىنجاڭنىڭ
قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن زايۇم تارقىتىش-
نى ئېلان قىلىپ، ۋىلايەتلەرگە پۇل سانىنى ئېنىق بەلگىلەپ
چاقىرىق قىلدى ۋە مۇسابىقە ئېلان قىلدى. ئىلىنىڭ شۇ چاغدىكى
ھەربىي مەمۇرىي ئەمەلدارلىرى ياۋ شۈن (خەلق ياۋ سىلىڭ دەپ
ئاتايتتى. شېڭ شىسەي 1941 - يىلى «ياۋ شۈن پارتىيىسى»
دەپ ئۇنى ئىلىدا 40 كىشى بىلەن بىرلىكتە قولغا ئېلىپ،
ھەممىسىنى تۈرمىدە ئۆلتۈرۈۋەتتى)، ھاكىمبەگ خوجىنى «زا-
يۇم تارقىتىش ھەيئىتى» نىڭ رەئىسلىكىگە تەكلىپ قىلىپ بې-
كىتتى. بۇ ھەرىكەت ئىلىدا بەس - بەس بىلەن ئېلىپ بېرىلىپ،
بەلگىلەنگەن ۋەزىپىدىن ئاشۇرۇپ ئورۇنلاش بىلەن شىنجاڭ بويى-
چە بىرىنچىلىكنى ئالدى. ھاكىمبەگ خوجىنىڭ بۇ ئىشتىكى

رولى چوڭ بولدى. بۇ ئىش شۇ چاغدا «ئىلى گېزىتى» ھەم «شىنجاڭ گېزىتى» دە ئالاھىدە ئېلان قىلىندى.

8. ئىلى ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ ئىش ئورنى ئىلگىرى مىللەتلەر كۇلۇبىدا بولۇپ، بۇ ئورۇننى شىڭ شىسەي ھاكىمىيىتى مۇسادىرە قىلىپ كەتكەنلىكتىن، ئىش ئورنى بولماي قالدى. 1938 ـ يىلى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى ئۆزىدە بار بولغان پۇل ۋە قالغىنىنى خەلقتىن ياردەم ئېلىش يولى بىلەن ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى بىناسىنى ياسىتىپ چىقتى (ستالىن كوچىسىدىكى ھازىرقى ئوبلاستلىق ياشلار كومىتېتىنىڭ ئورنى). بۇ بىنانىڭ قۇرۇلۇشى ئۈچۈنمۇ ھاكىمبەگ خوجا ئۆز نوپۇزى بىلەن چوڭ ياردەم كۆرسەتتى.

9. پەنجىم غولىدىن كېلىدىغان پىلچى سۈيى شىڭ شىسەي دەۋرىگىچە ئايرودروم، تاللىقلاردىكى ساي بىلەن ئېقىپ كېلىپ غۇلجا شەھىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئۆتۈپ، ساي قۇيۇلۇشى دېگەن يەردە ئىلى دەرياسىغا قوشۇلۇپ كېتەتتى. ئەتىيازدا كەلكۈن كەلگەن مەزگىلدە، ئات، هارۋا، ئادەملەر ئۆتەلمەي، يېڭى شەھەر (نوۋى گورت — يېڭى شەھەر) بىلەن كونا شەھەر ئارىلىقى ئۈزۈلۈپ قالاتتى. بۇ چاغدىكى ئىلىنىڭ ھەربىي ـ مەمۇريي ئەمەلدارى چۇزوڭچىڭ جياڭجۇننىڭ ھاكىمبەگكە قىلغان تەكلىپىگە بىنائەن، شەھەر خەلقى ۋە يېزىلاردىكى دېھقانلاردىن ياغاچ، شاخ ـ پاخال، تاش، ئەمگەك كۈچى ۋە پۇل ياردەم ئېلىپ، پىلچى سۈيىگە دامبا (توسما) ياسىلىپ، ئاقتۇپە سېيىغا بۇرالدى. بۇنىڭ بىلەن سۇ ئاپىتى تۈگىتىلىپ، ئايرودرومدىن ئىلى دەرياسىغىچە بولغان ساي ئورنى ۋە بوش يەرلەرگە مەھەللە، قورۇلۇشلار سېلىنىپ، شەھەر دائىرىسى كېڭەيدى.

10. ھاكىمبەگ خوجا ياڭ زېڭشىن، جىڭ شۇرېن ھاكىمى-

يىتى دەۋرىدىن ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغىچە بولغان يىللاردا ئاقسۆستەڭنى بېۋاستە باشقۇرۇپ، ھەر يىلى لىڭكۇدا (قاش دەرياسى بويىدىكى ئۆستەڭ ئاغزىدا) 2 ـ 3 ئاي يېتىپ ئۆستەڭ بېخەتەرلىكى، كېڭەيتىش، تازىلاش ۋە توما ئۆلچەملىرىنى باشقۇرۇپ، كەڭ يېزا دېھقانلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈشتە كۈچ چىقاردى.

11. ناغرا خۇشنىزات گۇڭ دەۋرىدىن باشلاپ ھاكىمبەگ خوجا دەۋرىگە كەلگۈچە ئوردا ئىختىيارىدا بولۇپ، ھېيت ـ ئايەملەردە ئوردا دەرۋازىسى ئۈستىدە چېلىناتتى ۋە ساقلىناتتى. 1934 ـ يىلدىن باشلاپ ھاكىمبەگ خوجا ناغرىنى خەلق ئىختىيارىغا ئۆتكۈزدى. مەلۇم ۋاقىتلارغىچە ئىلى بەيتۇللا مەسچىتىنىڭ پەشتىقى ئۈستىدە، كېيىنكى چاغدا مەخسۇس ياسالغان ناغرىخانىدا چېلىنىدىغان بولدى.

ھاكىمبەگ خوجا 1937 ـ يىلى شۇ چاغدا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولۇپ تۇرۇۋاتقان خوجا نىياز ھاجىنىڭ ئەلچىلەر ئارقىلىق قىلغان تەكلىپىگە بىنائەن قىزى گۆھەر بانۇنى خوجا نىياز ھاجىنىڭ ئوغلى سەئىدۇللا ئەپەندىگە چۇ سىلىڭنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا ھەشەمەتلىك توي قىلىپ ئۇزاتتى.

شىڭ شىسەي تەختكە چىقىپ ئاز كۈندىن كېيىنلا بىر تۈركۈم ۋەكىللەر ئۈمىكى ئارقىلىق خەنزۇچە خەت ئەۋەتىپ، ھاكىمبەگ خوجىنىڭ قوراسى ئىچىدىكى ئۆيىنىڭ ئىشىكىگە ئېسىپ تەقدىرلەيدۇ.

1944 ـ يىلى 11 ـ ئايدا ئۈچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى تەسىس قىلىندى، ھاكىمبەگ خوجا بۇ ئىنقىلابنى قوللىغانلىقى ئۈچۈن مۇئاۋىن رەئىس بولۇپ تەيىنلەندى. 1946 ـ يىلى ئۈچ

ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن 11
مادىلىق بىتىمنى ئىمزالىدى، ئىلى ۋىلايەت بولدى. بۇ چاغدا
ھاكىمبەگ خوجا ئىلى ۋىلايىتىنىڭ ۋالىسى بولۇپ بېكىتىلىش
بىلەن، ئازادلىقچە ۋە ئازادلىقتىن كېيىن بىر يىل ۋالىي بولۇپ
تۇردى.

1949 ـ يىلى 10 ـ ئايدا دۆلىتىمىز ئازاد بولۇپ، جۇڭخۇا
خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلدى. بېيجىڭدا ئېچىلغان 1 ـ نۆۋەتلىك
مەملىكەتلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى يىغىنىغا ئۈچ ۋىلايەت
نامىدىن 2 ـ قېتىم ۋەكىل بولۇپ قاتناشقان سەيپىدىن ئەزىزى،
ئالىمجانلار ئېلىغا كېلىپ خۇشخەۋەر يەتكۈزدى. ئارقىدىنلا لۇ
گۇاڭخەن خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ مەلۇم قىسمىنى باشلاپ
غۇلجىغا كەلدى. بۇ چاغدا ھاكىمبەگ خوجا ۋالىي بولۇپ، جۇڭخۇا
خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى تەبرىكلىدى ۋە قىزغىن
قوللىدى. 1950 ـ يىلى ھاكىمبەگ خوجا ياشىنىپ قالغانلىقى
سەۋەبىدىن ۋالىيلىق ئورنىدىن چېكىندى، ئورنىغا 4 ـ ئوغلى
قېيۇمبەگ خوجا ۋالىي بولۇپ تەيىنلەندى.

ھاكىمبەگ خوجا ۋالىيلىقتىن چېكىنگەندىن كېيىنمۇ، ھۆ-
كۈمەت، يۇرت ـ جامائەتچىلىك ئىشىدىن قول ئۈزمىدى. «خەلق
ئازادلىق ئارمىيىسىدىن ھال سوراش»، «ئامېرىكىغا قارشى تۇ-
رۇپ، چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش» مۇناسىۋىتى بىلەن قۇرۇلغان
ھەر ئىككىلا ھەيئەت رەئىسلىكىنى ئۈستىگە ئېلىپ، ئىلى خەلقى
نامىدىن كۆپ مىقداردا ياردەم توپلاپ تەقدىم قىلىش ئىشىنى
بېجىردى. ئۆزىنىڭ ئولتۇرۇپ كېلىۋاتقان قورۇ ـ جايىنى (ھا-
زىرقى ئوبلاستلىق تەپتىش مەھكىمىسى بار قورا) ھۆكۈمەتكە
تەقدىم قىلدى.

1951 ـ يىلى ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ۋە زومىگەرلىككە

قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى داغدۇغىلىق باشلاندى. غۇلجا ناھىيە-
لىك پارتىيە كومىتېتى تەرىپىدىن چاقىرىلغان ھەر مىللەت ھال-
لىق زاتلىرىغا مەسئۇل خادىم پارتىيىمىزنىڭ سىنىپ ۋە سىنىپ
ئايرىش مەسىلىسى توغرىسىدا كەڭ چۈشەنچە بەردى. مەزكۇر
يىغىنغا ھاكىمبەگ خوجىنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن چوڭ ئوغلى پاشا
خوجا (نۇرنجات) قاتناشتى. يىغىن ئاخىرلاشقاندا، يىغىن مەس-
ئۇلى پاشا خوجىنى ئالاھىدە ئايرىپ ئېلىپ قېلىپ، ھۆكۈمەتنىڭ
تەكشۈرۈپ ـ تەتقىق قىلىشىچە، ھاكىمبەگ خوجىنىڭ يەر ئىجا-
رىگە بېرىشى ئۆلچەمگە مۇۋاپىق ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈش بىلەن،
دادىسى ھاكىمبەگ خوجىنىڭ خاتىرجەم بولۇشىنى جېكىلىدى.
كۆپ ئۆتمەي، ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ۋە زومىگەرلىككە قار-
شى تۇرۇش ھەرىكىتى رەسمىي باشلاندى. ھاكىمبەگ خوجا ئىجارە
ھەققى ئۈچۈن ئۆزىدە بار بولغان ئاشلىق، نەق پۇل ۋە ئائىلىسى-
دىكىلەرنىڭ ئالتۇن زىننەت بۇيۇملىرىنى تاپشۇرۇشقا باشلىدى.
كېيىن ئىلى ۋىلايەتلىك پارتكوم رەھبەرلىرى ھاكىمبەگ خوجى-
دىن ئىجارە ھەققى كەچۈرۈم قىلىنغانلىقىنى بىلدۈردى.

1951 ـ يىلى غۇلجا شەھىرىدە 1 ـ قېتىملىق كەمبەغەل
دېھقانلار قۇرۇلتىيى ئېچىلدى. ھاكىمبەگ خوجا 40 قا يېقىن
ھەر مىللەت زاتلىرىنى ئۆيىگە تەكلىپ قىلىپ، مەزكۇر قۇرۇل-
تاينى قوللايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈش بىلەن، شۇ چاغدا غۇلجا شە-
ھىرىدە بار بولغان بالىنتىسىنىڭ خەلقنىڭ ئېھتىياجىدىن چىقال-
مايۋاتقانلىقىنى ئېيتىپ، 400 كارىۋاتلىق بىر بالىنتسا ياسىتىپ
تەقدىم قىلىپ، بۇنىڭ بىلەن تۇنجى قېتىم ئېچىلغان كەمبەغەل
دېھقانلار قۇرۇلتىيىنى قوللاپ خۇشخەۋەر يەتكۈزۈشنى تەكلىپ
قىلدى. تەكلىپ قىلىنغان زاتلار بۇ تەكلىپنى سەمىمىي قوبۇل
قىلىشتى. شۇ يەردىلا ھەر مىللەت مۆتىۋەرلىرىدىن 12 كىشىلىك

ھەيئەت تۈزۈلدى. ئارقىدىنلا ھاكىمبەگ خوجا باللىنتسا ئۈچۈن، ئۆزىگە تەۋە مەشھۇر گۈلشەنباغنى تەقدىم قىلدى. قالغانلارنىڭ ئالدى 500 دىن 200 گىچە قوي ئاتاشتى. ھەيئەت باللىنتسا ئۈچۈن كېتىدىغان خامچوتنى تەييارلاشقا ۋەدىلەشىپ تارقالدى ۋە ھەيئەت ۋەكىللىرى يازما لەۋھە تەييارلاپ، قۇرۇلتاي ئېچىلىۋاتقان ئورۇنغا بىرىپ خۇشخەۋەر يەتكۈزدى (تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، بۇ ياخشى تەشەببۇس ئىجرا بولماي قالدى).

كۆپ ۋاقىت ئۆتمەي، ھاكىمبەگ خوجا ئۆلكىلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭەشىنىڭ ھەيئەت ئەزالىقىغا تەيىنلەندى. ئۇنىڭ ئوغلى قېيۇمبەگ ئىلى ۋىلايىتىنىڭ ۋالىلىقىدىن يۆتكىلىپ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئەزالىقى ھەم ئۆلكىلىك سانائەت نازارىتىنىڭ نازىرلىقىغا بەلگىلىنىپ ئۈرۈمچىدە تۇردى. 1955 ـ يىلى 21 ـ ئاپرېل كۈنى قېيۇمبەگ ۋاپات بولدى. ھاكىمبەگ خوجا 1952 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئۈرۈمچىگە يۆتكەلگەن بولۇپ، قېيۇمبەگنىڭ ۋاپاتى بىلەن ئۇمۇ 1955 ـ يىلى غۇلجىغا قايتىپ كېلىپ 1957 ـ يىلى 8 ـ ماي كۈنى 86 يېشىدا ۋاپات بولدى. ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ يېنىغا — ئالتۇنلۇققا دەپنە قىلىندى.

ھاكىمبەگ خوجا ئۆزىنىڭ ئۇزۇن يىل ئىگىلەپ كەلگەن خىزمەت ئورنىنى ساقلاش جەريانىدا كۆپلىگەن كىشىلەرنىڭ ھاكىمبەگلىك ئورنىنى تارتىۋېلىشقا ئۇرۇنۇشتەك ئەھۋاللارغا دۇچار بولغان. بىز شۇلاردىن بىرىنى ئەسلەش بىلەن كۇپايىلىنىمىز.

1900 ـ يىللاردىن كېيىن، چاررۇسىيە ئىلىدىكى پۇقرالىرىنى باشقۇرۇش ئۈچۈن، نۆۋەت بىلەن بىر قانچە ئاقساقاللارنى تىكلىگەن. شۇلاردىن بىرى نۇراخۇن ئاقساقال ئىدى. بۇ كىشى چاررۇسىيە پۇقراسى بولۇپ، ھاكىمبەگلىكنى ئۆزى قولغا كەلتۈرۈش مۇمكىن بولمىغانلىقتىن يەرلىكلەردىن (جۇڭگو پۇقرالىرى

ئىچىدىن) ئاقساقالىنىڭ يولىيورۇقى ۋە كۆرسەتمىسى بويىچە ئىش بېجىرىدىغان ئىسلامىيۇزلىك سىپسىق شاڭيۈنى ھاكىمبەگ قىلماقچى بولىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن 1912 ـ يىلى (تەخمىنەن) ئىلىنىڭ چوڭ ئەئلىمى موللامەنسۇر ئەئلەم، مۇپتى نىزامىدىن ئاخۇن باشلىق مۆتىۋەرلەردىن 100 گە يېقىن كىشىنى ئەتە ھېيت دېگەن كۈنى ئۆز ئۆيىگە چاقىرىدۇ. بۇلارغا چوڭ زىياپەت بىرىپ ھەر بىرىگە تون كىيگۈزىدۇ. سىپسىق شاڭيۈنى ھاكىمبەگلىككە تەيىنلەشنى ئېيتىپ، ئۆزى ياساتقان مەسچىت (نۇراخۇن ئاقساقال مەسچىتى)[37]دە ئەتىدىن باشلاپ ھېيت ناغرىسى چېلىنىش بىلەن تەڭ، ئادەت بويىچە ھەر ۋاقىتتىكىدەك ھاكىمبەگ خوجىنى ھېيت نامىزىغا ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن ئوردىغا بارماي، توپتوغرا نۇراخۇن ئاقساقالىنىڭ ئۆيىگە كېلىپ سىپسىق شاڭيۈنى ھېيت نامىزىغا ئېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. كەلگەنلەر ماقۇل بولۇشۇپ قايتىشىدۇ. تاڭ ئېتىش بىلەن بىرمۇ كىشى بۇ يەرگە كەلمەي توپتوغرا ھاكىمبەگ خوجا ئوردىسىغا بىرىپ، ئادەتتىكىدەك رەسمىي قائىدە بويىچە ئاتلاندۇرۇپ مەدرىسكە ئېلىپ كېلىدۇ. نامازدىن كېيىن ئوردىغا يەتكۈزۈپ قويىدۇ. نۇراخۇن ئاقساقال، سىپسىق شاڭيۈلار تون كىيگۈزگەن كىشىلەر كەلمىگەنلىكى ئۈچۈن ھېيت نامىزىنىمۇ بارالماي ۋە ھاكىمبەگلىكنىمۇ ئالالماي شەرمەندە بولىدۇ. شۇ چاغدىن باشلاپ ناغرا ئىككى ئورۇندا چېلىنىشقا باشلايدۇ.

ھاكىمبەگ خوجىنىڭ ھاياتىغا بىر قانچە قېتىم قاتتىق ئۆلۈم خەۋپى كېلىدۇ. بۇ مەزگىللەردە قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ تەلەپ ۋە ياردەملىرى بىلەن ئۇ ئامان قالىدۇ. شۇلاردىن بىرى: 1934 ـ يىلى ئىلىدىكى توپىلاڭچىلار ھاكىمبەگ خوجىنى ئوردىسىدىن باغلاپ چىقىپ، قورالىق توپىدەك تەرەپكە ئېلىپ مېڭىپ، خەنـ

ـزۇ بازىرىغا كەلگەندە شۇ ئەتراپتىكى پۈتۈن خەنزۇ خەلقىنىڭ
قارشىلىقى ۋە قەتئىي تەلەپ قىلىشى بىلەن ئىلاجىسىز قويۇپ
بېرىشكە ۋە ئوردىغا يەتكۈزۈپ قويۇشقا مەجبۇر بولىدۇ. خەنزۇ
خەلقىنىڭ ياردىمى بىلەن ئۇ ئامان قالىدۇ.

ھاكىمبەگ خوجىنىڭ نۇرنىسا ھېكىم ئاغىچىدىن چوڭ پاشا
(نۇر نىجات) قاتارلىق ئۈچ ئوغۇل، ئالتۇن خېنىم، پاشا خېنىم
قاتارلىق ئىككى قىزى بولغان. نۇرنىسا ھېكىم ئاغىچا ۋاپات
بولغاندىن كېيىن ئالغان رەھىمەخان ئاغىچىدىن قېيۇمبەگ ۋە
ئىككى قىز، 3 ـ ئايالىدىن مىرزاتخان قاتارلىق پەرزەنتلىرى
بار ئىدى.

چوڭ پاشا (نۇرنىجات) فېئودال بالىسى بولسىمۇ، ئۆمۈر
بويى ئاتقا مىنمەي، ھارۋىغا چۈشمەي، ئاما بىلەن ياخشى مۇنا-
سىۋەتتە بولۇپ، 1962 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى ××
يېشىدا دۇنيادىن ئۆتتى. يەر ئىسلاھاتى مەزگىللىرىدە ھېچقانداق
زەربە بېرىلمىدى، قالپاقمۇ كىيگۈزۈلمىدى ۋە كەمبەغەل دېھقان-
لارنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشتى. ھازىرمۇ ئۇلارنىڭ ھىمايىسى ۋە
غەمخورلۇقىغا ئىگە. پارتىيىمىزنىڭ چوڭ پاشا خوجىغا بولغان
مۇئامىلىسى ۋە غەمخورلۇقىدىن ھۆكۈمىتىمىزنىڭ «بىرمۇ ياخشى
ئادەمگە ئۇۋال قىلماسلىق» دېگەن سىياسىتى ئەمەلىيەتتە كۆرۈ-
لۈپ، كەڭ ئاممىغا نۇرغۇن روھلاندۇرغۇچى ئامىل بولۇپ تونۇل-
دى.

پاشا خوجا مەشھۇر خەتتات (ھۆسنخەتچى)، رەسسام ئى-
دى. پاشا خوجىنىڭ خىزىرخان، سىپىتخان، خوجىخان، ئەزىز-
خان ھەم ئەزىمخان ئاتلىق ئوغۇللىرى بولۇپ، ھەممىسى خىزمەت-
تە بولۇش بىلەن بىللە ئىلىم ئەھلىلىرىدۇر. خوجىخان شىنجاڭ
سانائەت ئىنستىتۇتىنىڭ دوتسېنتى (ھازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپ-

ـتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئا-
ۋىن مۇدىرى — م). چوڭ پاشا ۋاپات بولغانغا قەدەر ئىلى
ئوبلاستلىق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى تەركىبىدە ۋەتەنپەرۋەر
زاتلار قاتارىدا ئىشلەپ كەلدى.

ئوتتۇرانچى پاشا 1945 ـ يىلى ھاكىمبەگ خوجا ھايات
ۋاقتىدىلا ۋاپات بولغان ئىدى.

كىچىك پاشا (ئەكرەمخان) شىڭ شىسەي، گومىنداڭ دەۋر-
لىرىدە ناھىيىلىك ئاشلىق ساقچى، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى دەۋرىدە
بانكا مۇدىرى بولۇپ ئىشلىگەن. ئازادلىقتىن كېيىنمۇ بانكا مۇدە-
رى بولۇپ ئىشلىدى. 1983 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى
ۋاپات بولدى. ئۇ، ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي مەسلىھەت كېڭە-
شىنىڭ ئەزاسى ئىدى. ئۇنىڭ ئەكبەرخان ئاتلىق ئوغلى بار. ئۇ
دۆلەت كادىرى.

يۇقىرىدىكى تولۇق بولمىغان خاتىرىلەردىن ئىلى گۆڭ ـ
بەگلىرىنىڭ تۇنجى ئاتىسى ئىمىن ۋاڭدىن زامانىمىزدا ئۆتكەن
نۇرنىسا ھېكىم ئاغىچا، غىياسىدىن ھاكىمبەگ خوجا ۋە بۇلارنىڭ
بالىلىرىغىچە 10 ئەۋلاد، 220 يىلدەك ۋاقىتنىڭ ئۆتكەنلىكىنى
قىسمەن بولسىمۇ ئەسلەپ ئۆتتۇق. بۇ ئائىلىنىڭ رايونىمىز بويە-
چە سانى ئاز بولغان ھەم ئۆزلۈكمەي مەنسەپ، مەرتىۋە ۋە ئىمتە-
يازغا ئىگە بولۇپ كەلگەن ئائىلىلەرنىڭ بىرى ئىكەنلىكىدە شەك
يوق. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ۋەتىنىمىزنىڭ ئەڭ غەربىي چېگرىسى-
دىكى، ئۆز ۋاقتىدا پىيادە ياكى ئاتلىق ئۇ چەتتىن بۇ چەتكىچە
نەچچە كۈنلەردە ئاران بېسىپ بولىدىغان كەڭ ئىلى ۋادىسىنىڭ
بۈگۈنكى شۆھرەتلىك ۋادىغا ئايلاندۇرۇلۇشى ۋە ئىتتىپاقلاشقان
كۆپ مىللەتلىك ماكان بولۇشىغا بۇ ئائىلىنىڭ قىسمەن بولسىمۇ
ئەجرى ـ ئەقىدىسى بار دەپ قىياس قىلىمىز.

بىر ئائىلىنىڭ دۆلەت تۈزۈمى ۋە سىياسىتى ئوخشاش بولمى-
غان، بەلكى بىر - بىرى بىلەن ئاسمان - زېمىن پەرق قىلىدىغان
بىرقانچە ھاكىمىيەتلەرنىڭ دەۋرىدە سەپتىن چۈشۈپ قالماي، ئۇ-
زاق ۋاقىت مەلۇم ھوقۇق ۋە ئورۇنغا ئىگە بولۇپ كېلىشى ناھايى-
تى ئاز ئۇچرايدىغان ئەھۋاللاردىندۇر. شۇنداقلا، شۇنچە ئۇزۇن
ۋاقىت ھوقۇق، ئىمتىياز بىلەن كەلگەن بۇ ئائىلىنىڭ توپلىغان،
يىغقان ئىقتىسادىي بايلىقلىرىغا نەزەر سالغىنىمىزدا، بۇ ئائىلى-
نىڭ ئۆز ۋاقتىدا خانلىقتىن ھەدىيە قىلىپ بەرگەن يەر - سۇدىن
ۋە كېيىنكى كۈنلەردە قۇراشتۇرغان ئاز - تولا چارۋىدىن باشقا،
ئىچكى - تاشقى بايلىقلا ئىگە ئەمەسلىكى ئۆز ھوقۇق ۋە ئىمتىياز-
لىرىدىن تولۇق پايدىلانمىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. خۇددى مۇشۇ
ئائىلىگە ئوخشاش ھوقۇق، ئىمتىيازلارغا ئىگە بولۇپ كەلگەن
قۇمۇل، لۈكچۈن ۋاڭ ئەۋلادلىرىنىڭ توپلىغان ھەر خىل بايلىق-
لىرى، ھەشەمەتلىك ئۆي - ئىمارەت، باغۋاران، چارۋا - مال،
ئالتۇن - كۈمۈشلىرىگە سېلىشتۇرغاندا، بۇلار ئىگە بولغان نەر-
سىلەر يوقنىڭ ھېسابىدىدۇر. ئالدىمىزدىن ئۆتكەن ۋە ئۆزىمىز
خەۋەردار بولغان، مەلۇم مەزگىل بىرەر خىزمەت ۋە ھوقۇققا ئىگە
بولغان مەنسەپدار ئائىلىلەرنىڭ تەئەللۇقاتلىرىغا نىسبەتەن تېخىمۇ
ئەرزىمەستۇر.

ئىلى گۇڭ - بەگلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ مەنسەپ،
مەرتىۋە، راھەت - پاراغەتلىك چاغلار ۋە پاراكەندىچىلىك، ئېغىر
ئوقۇبەتلەرگە گىرىپتار بولغان مەزگىللەردىمۇ ۋەتەندىن ۋاز كەچ-
مەي، ۋەتەنگە مۇھەببەت باغلاپ، ئۆز ئانا ماكانلىرىدا مۇقىم
ئولتۇرۇپ كېلىشى، بۇلارنىڭ بۈيۈك جۇڭخۇانى باشپانا قىلىپ
كەلگەن ۋەتەنپەرۋەر جەمەت ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

ئىزاھات:

① ئامبال — مانجۇچە ئەنبەن سۆزىنىڭ ئاتىلىشى بولۇپ،
ئەنبەن — باشلامچى بەگ - لىگرۋي مەنىسىدە.

② «چىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرى» 148 - جىلد، 6 -،
7 - بەت.

③ «ئىلى مۇزەپپانىڭ شەھەر بولۇپ ئابات بولغانى ھەققىدە»
قولىيازما. ئاپتورى: پاكزاتخان خوجا ساھىپزاتبەگ ئوغلى.

④ «ئىلىدا تەرىقەتكە ئائىت خاتىرىلەر»، قولىيازما. ئاپتو-
رى ياقۇپ ئاخۇن كىچىك (قۇتلۇقار ئاخۇن)، سېپىل خارابىسى
ھازىرمۇ بار.

⑤ «غەربىي زېمىندىكى ئىشلار» دېگەن كىتابتىن.

⑥ «غەربىي زېمىندىكى ئىشلار» دېگەن كىتابتىن.

⑦ «چىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرى» 738 - جىلد، 19-
بەت.

⑧ «چىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرى» 642 - جىلد، 23-
بەت.

⑨ «چىنۋاڭ» چىن تۇققان مەنىسىدە بولۇپ، خانغا سادىق،
يېقىن بولغانلىقتىن بۇ نامغا ئىگە بولغان.

⑪ «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلىنىڭ 1983-
يىل 3 - سانىدىكى «سۇلايمان ۋاڭ مۇنارىسى» ناملىق ماقالى-
دىن.

⑫ شىمالدىكى 6 تاغ غولى: سۇپتاي، بوروسۇن، بۇلۇكەي،
جىرغىلاڭ، بايتوقاي ھەم پىلچى غوللىرى. جەنۇبتىكى 3 تاغ
غولى: قاينۇق، خۇنخاي ھەم كەتمەن غوللىرى (كەتمەن ھازىر
7 سۇ تەۋەسىدە).

⑬ «شورا ژۇرنلى» 1910 ـ يىل 18 ـ ساندىكى «ئىلى سۇلتانلىقى ۋە تارانچىلار» دېگەن ماقالىدىن ھەم پاكزاتخان خوجا يازمىسىدىن.

⑭ «چىلىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرى» 642 ـ جىلد، 23ـ بەت.

⑮ مەزكۇر يانچىلارنى پاكزاتخان خوجا خاتىرىسىدە «ئىمىن خوجا، مۇساگۇڭلار ئۇچتۇرپاننى تىنچلاندۇرغاندا تۇرپانغا ئېلىپ چىقىپ كەتكەن. تۇرپاندا بۇلارنى خوجىنىڭ ئادەملىرى» دەيتتى دەپ يازىدۇ.

⑯ «چىلىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرى» 760 ـ جىلد، 9 ـ بەت.

⑰ «چىلىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرى» 468 ـ جىلد، 16ـ بەت.

⑱ «چىلىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرى» 468 ـ جىلد، 16ـ بەت.

⑲ قولىيازما موللا ناسىر ئەئلەم خۇدا بەردى مۇھتىپ ئوغلىنىڭ.

⑳ بەزىلەر «كۇرەگە ھوسۇل يەتكۈزۈش ئۇچۇن، جياڭجۇن مەھكىمىسى سالدۇرغان» دەيدۇ. ئۇ ساڭلار كۇرە ھەم باياندايدا.

㉑ «چىلىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرى» 804 ـ جىلد، 35ـ بەت.

㉒ ئىمىنجان باۋۇدۇن «ئىلى تارىخى» ھەم پاكزاتخان خوجا قولىيازمىلىرىدىن.

㉓ «چىلىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرى» 1119 ـ جىلد، 7ـ بەت.

㉔ «چىلىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرى» 1358 ـ جىلد، 12ـ

بەت.

㉕ «چىلىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرى» 148 ـ جىلد، 6 ـ، 7 ـ بەتلەر.

㉖ «ئۇيغۇر تارىخي ماتېرىياللىرى ئوچېرىكلىرى» 2 ـ جىلد، 428 ـ بەت.

㉗ غۇلجا شەھەر 1 ـ رايون 6 ـ ئاساسىي قاتلام «ئەركىن كوچا، 19 ـ قورا» ئەسلىدە خانىقا.

㉘ كۆرمە — يەڭسىز، قىسقا، ئىككى چىتى يىرىق، دۇگىلەك گۈللۈك تاۋار چاپان.

㉙ «چىلىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرى» 93 ـ جىلد، 16 ـ بەت.

㉚ نۇرغۇن رىۋايەتلەردە مېھرىبانۇمنىڭ يولدىشىنى ئىمىن ۋاڭ ھەم شاسىلىم ۋاڭ دەپ كۆرسىتىدۇ.

㉛ غالجات، كەتمەنلەر ئىلىغا تەۋە ئىدى.

㉜ مولla بىلالنىڭ «غازات دەرمۇلكى چىن» دېگەن ئەسىرىدىن.

㉝ «چىلىڭ ئوردىسى خاتىرىلىرى» 147 ـ جىلد، 21 ـ بەت.

㉞ بوۋاق خوجا 1892 ـ يىلى 39 يېشىدا ۋاپات بولدى. بۇ ئېنىق. مەزمەزات ۋاپات بولغان ۋاقىت 1866 ـ يىلى بولۇپ، بۇنى ئىناۋەتكە ئالغاندا، بوۋاق خوجا 22 ياشتا بولۇپ قالىدۇ. كۆيئوغلى غىياسىدىن 1871 ـ يىلى تۇغۇلغان. بوۋاق خوجا ۋاپاتىدا ئۇ 21 ياشتا بولۇپ، نىكاھلىنىپ بولغان. مەزمەزات 1853 ـ يىلى ئىلياسخان تۇغۇلغاندا يايلاقتا بولۇپ، ئوۋغا چىقىپ كەتكەن. ئۇ كەلگىچە ئات قويماي بوۋاق خوجا دېيىشكەن. كېيىن بۇنى ئۆلۈم ۋاقتىغا ئالماشتۇرۇۋالغان.

(35) بەزىلەر «سىدىق شاڭيۇنىڭ ھېكىملىقتىن تاماسى بولغان-لىقتىن شۇنداق قىلغان» دەيدۇ.

(36) مەسچىت نۇراخۇن ئاقساقال نامىدا بولسىمۇ خىراجىتى كۆپچىلىكتىن ئىدى.

(«ئىلى تارىخ ماتېرىياللىرى» 1 - توپلامدىن ئېلىندى)

قەشقەر ھاكىمبېگى زوھۇرىدىن ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيەت - سەنئەتكە قوشقان تۆھپىلىرى

ئەشرەپ ئابدۇللا

قەشقەر ھاكىمبېگى زوھۇرىدىن تۇرپان ۋاڭلىرىنىڭ ئەۋلادىدىن بولۇپ، 19 - ئەسىرنىڭ 30 - ، 40 - يىللىرىدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ تەيىنلىشى بىلەن قەشقەرگە ھاكىمبەگ بولۇپ، قەشقەرنىڭ يەرلىك ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى تا 1847 - يىللارغىچە يۈرگۈزدى ھەم بۇ جەرياندا قەشقەرنىڭ تۈرلۈك ئىشلىرىغا، جۈملىدىن مەدەنىيەت - سەنئەتنىڭ گۈللىنىشىگە ئالاھىدە تۆھپە قوشتى. ئۇنىڭ ئەجدادلىرىدىن ئىمىن ۋاڭ، ئىسكەندەر ۋاڭ، پەرىدۇن ۋاڭ، ئەفرىدۇن ۋاڭ قاتارلىق كىشىلەر 1759 - يىلدىن 1825 - يىلغىچە تۇرپان بىلەن قەشقەرنىڭ ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى تۇتتى. قەشقەرنىڭ ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى يۈرگۈزۈش نۆۋىتى مۇھەممەد سەئىد ۋاڭغا كەلگەندە، 1826 - يىلى قەشقەردە جاھانگىر خوجا توپىلىڭى يۈز بەردى. بۇ چاغدا زوھۇرىدىن قەشقەردىن چىقىپ كېتىپ، ئالدى بىلەن ئۆزبېكىستاننىڭ ئوش دېگەن يېرىگە باردى. ئاندىن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى داڭلىق مەدەنىيەت مەركەزلىرى بولغان بۇخارا، سەمەرقەند، قوقەند، ئۆرە تۆپە قاتارلىق جايلارغا باردى. بۇ يەرلەردە شەھەر قۇرۇلۇشىنى، مەدەنىيەت

ئىزلىرىنى، مەشھۇر مازارلارنى كۆردى ۋە زىيارەت قىلدى. ئۇ
ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سەپىرىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ بولغاندىن كې-
يىن، يۇلتۇز ئارقىلىق چۆچەككە قايتىپ كەلدى. ئاندىن ئىلى
جياڭجۇن مەھكىمىسىنىڭ تەيىنلىشى بىلەن 1830 - يىلى قەش-
قەرگە ھاكىمبەگ بولۇپ باردى. شۇنداق قىلىپ 1826 - يىلى
قەشقەردىن چىقىپ كەتكەن زوھۇردىن تۆت يىل جاھان كېزىپ،
يەنە قەشقەرگە بېرىپ، قەشقەرنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي، مەدە-
نىيەت ئىشلىرىنى تۇتۇپ ئىشلىدى.

ئۇ ئەسلىدە سىستېمىلىق تەربىيە كۆرگەن، نۇرغۇن ئىجتە-
مائىي خىزمەتلەرگە قاتناشقان، تۇرپان، قەشقەردىن باشقا ئوتتۇرا
ئاسىيا قاتارلىق جايلارنى كېزىپ كۆپنى كۆرگەن، كۆپنى ئاڭلى-
غان بولغاچقا، نەزەر دائىرىسى زور دەرىجىدە كېڭەيگەنىدى.
شۇڭا ئۇ قەشقەردە نۇرغۇنلىغان چارە - تەدبىرلەرنى يولغا قويۇپ،
پائال ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، قەشقەر رايونىنىڭ ئىقتىسادىي،
ئىجتىمائىي، مەدەنىيەت، ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرىنى يۈك-
سەلدۈردى. ئۇنىڭ بۇنداق يۈكسىلىشلەرنى بارلىققا كەلتۈرەل-
شىدە تۆۋەندىكىدەك ئوبيېكتىپ سەۋەبلەر مەۋجۇت ئىدى.

زوھۇردىن ھاكىمبەگ ھوقۇق تۇتقان مەزگىللەردە، چىڭ
سۇلالىسى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىنى بىرلىككە كەل-
تۈرگەندىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي ۋەزىيىتىدە مۇقىملىق
ئورنىتىلغاچقا قەشقەرنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي كەيپىياتى بىر
مەزگىل مۇقىم بولدى. يەنە بىر جەھەتتىن ئالغاندا، ئۇزۇن
تارىخقا، قەدىمىي مەدەنىيەتكە ئىگە قەشقەر شەھىرىگە كۆپلىگەن
ئالىملار، زىيالىيلار، ئەدىبلەر، شائىرلار، ھۈنەرۋەن، سودىگەر-
لەر توپلاشقانىدى. ئەل - يۇرتنىڭ ئىقتىسادى، مەدەنىيىتى ۋە
ئەدەبىياتىنى ئۆز زامانىسىگە يارىشا يۈكسەلدۈرۈشتەك زۆرۈرىيەت

ۋە ئىجتىمائىي جەمئىيەت كەيپىياتى، زوھۇردىننىڭ ئالدىدا مۇ-
ھىم مەسىلە بولۇپ تۇراتتى.

ئۇنىڭدىن باشقا، يىپەك يولى مەدەنىيىتى ۋە نۇرغۇن ئالىي
بىلىم يۇرتلىرىغا ئىگە بولغان قەشقەرنىڭ مەدەنىيەت ھاۋاسى،
زوھۇردىن ھاكىمبەگكە تەسىر قىلماي قالمىدى. ئۇ قەشقەرگە
ھاكىمبەگ بولغاندىن كېيىن ئالىم، ئۆلىمالار، زىيالىيلار، تا-
رىخچىلار، سەنئەتكارلار، يازغۇچى - شائىرلار بىلەن تونۇشتى.
ئۇلارنى ئوردىغا كۆپلەپ تەكلىپ قىلىپ، قەشقەرنىڭ جەمئىيەت،
مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىيات ئىشلىرى ئۈستىدە كەڭ - كۇشادە سۆھ-
بەت ئۆتكۈزدى. ئۆزى جەمئىيەتكە، خەلققە توغرا يېتەكچىلىك
قىلىش ئۈچۈن ئۇلاردىن كۆپلىگەن مەسلىھەتلەرنى ئالدى، مەس-
لىھەتلىرىگە ھۆرمەت قىلدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئىگىلىگەن بىلىمل-
رى، ئالىملارنىڭ مەسلىھەتلىرى، ھاسىل قىلغان تەجرىبىلىرى
ئاساسىدا، ئۆزى ياشاۋاتقان جەمئىيەت ئۈستىدە چوڭقۇر ۋە ئەت-
راپلىق ئويلاندى.

شۇڭا ئۇ قەشقەرنىڭ سىياسىي، مەمۇرىي ئىشلىرىغىلا كۆ-
ڭۈل بۆلۈپ قالماستىن، يەنە قەشقەرنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتى-
غا، ئىقتىسادى قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا، مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىيات
- سەنئەت ئىشلىرىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلدى. نەتىجىدە ئۇ، ئەل
- يۇرتنىڭ ماددى ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت ئىشلىرىنى يۈكسەلدۈ-
رۈش زۆرۈرىيىتى بىلەن بىر فېئودال ھۆكۈمداردىن مەرىپەتنى
سۆيىدىغان، مەدەنىيەتكە ئىنتىلىدىغان خەلققە ياخشى ئىشلارنى
قىلىپ بېرىدىغان، بىلىملىك ئەمەلدار سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چى-
قىپ، 19 - ئەسىردىكى قەشقەرنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتى
تارىخىدا، مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرى تارىخىدا
تۆۋەندىكىدەك ئەھمىيەتلىك تۆھپىلەرنى قالدۇردى.

1) زوھۇردىن ھاكىمبەگ ئەسلىدە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈ-
مىتى تەرىپىدىن قەشقەرنىڭ مەمۇرىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا ئە-
ۋەتكەن ئادىمى بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى مەمۇرىي ئىش-
لارنى بىرتەرەپ قىلىش، جەمئىيەت تەرتىپىنى ساقلاش ئىدى.
ئەمما ئۇ، مەمۇرىي ئىشلارنى ئىشلەش بىلەن بىرگە، ئىلگىرى
ئۆتكەن ۋاڭلارنىڭ ئىلىم ئىگىلىرىنى بايقاپ، ئۇلارنىڭ ئىقتىدا-
رىنى جارى قىلدۇرۇشقا، ئۇلارنى ئەتىۋارلاپ ئىشلىتىدىغان ئەن-
ئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئوردىدا ئالىم، ئۆلىمالارنى، بىلىم-
لىك، ئىقتىدارلىق كىشىلەرنى خىزمەتكە قويىدى.

زوھۇردىننىڭ تۇغقانلىرىدىن ئىسكەندەر ۋاڭمۇ بىلىم ئەھ-
لىلىرىگە ئېتىبار بېرىدىغان كىشى بولغاچقا، قەشقەرنىڭ ھاكى-
مىيەت ھوقۇقىنى يۈرگۈزگەن مەزگىلىدە، ئالىم، شائىر، ئۆلى-
ما مۇھەممەت سادىق قەشقەرىنى ئوردىدا مۇھىم خىزمەتكە قوي-
دى. ئىسكەندەر ۋاڭ ئۆزى ئوقۇمۇشلۇق كىشى بولغاچقا، ئەرەپ-
لەرنىڭ 10 ـ ئەسىردە ئۆتكەن تارىخچىسى تەبەرىنىڭ تۆت توملۇق
تارىخىي ئەسىرى «تارىخىي تەبەرى»نى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە
قىلىپ چىقىشنى مۇھەممەت سادىق قەشقەرىگە تاپشۇردى. شۇن-
داقلا ئالىمنى ئىقتىسادىي مەبلەغ ۋە ياخشى خىزمەت شارائىتى
بىلەن تەمىنلىدى. نەتىجىدە ئەرەپ تىلى ئۈستىسى بولغان مۇھەم-
مەت سادىق قەشقەرى بۇ ئەسەرنى تەرجىمە قىلىپ چىققاندىن
كېيىن، ئىلىمنى قەدىرلىگەن ئىسكەندەر ۋاڭغا تەقدىم قىلدى.
ئەسەرنىڭ نامىنى ئىسكەندەر ۋاڭنىڭ نامى بىلەن «تارىخىي ئىس-
كەندەر ۋە تامبىنامەئى شاھى» (ئىسكەندەر تارىخىي ۋە شەھەر
تامبىنامىسى) دەپ ئاتىدى. مۇھەممەت سادىق قەشقەرى ئىسكەن-
دەر ۋاڭنىڭ يېقىندىن ياردەم بېرىشى ئارقىسىدا، ئۇيغۇر تارىخ-
چىسى ۋە شائىرى مىرزا ھەيدەر كوراگاننىڭ «تارىخىي رەشىدى»

ئەسىرىنى پارس تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلدى. يەنە
ئەلىشىر ناۋائىينىڭ «مەجالىسۇن نافائىس» ئەسىرىنى كۆچۈرۈپ
چىقتى.

مۇھەممەت سادىق قەشقەرى يەنە تۇرپانغا تەكلىپ قىلىنىپ،
تۇرپاندىكى ئەفرىدۇن ۋاڭغا مەسلىھەتچى بولۇپ ئىشلىدى. ئۇ بىر
تەرەپتىن ئەفرىدۇن ۋاڭ يارىتىپ بەرگەن ياخشى ئىمكانىيەتلەر-
دىن پايدىلىنىپ، بالا تەربىيىلەش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانسا،
يەنە بىر تەرەپتىن ئىلمىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ «ئەسھا-
بۇلكەھف تەزكىرىسى»، «مەھزۇنۇل ئىسلام» ناملىق ئەسەرلىرى-
نى يېزىپ چىقتى. بۇ ئەسەرلىرىنى ئەفرىدۇن ۋاڭغا تەقدىم
قىلدى.

ئەفرىدۇن ۋاڭ ئىسكەندەر ۋاڭنىڭ ئورنىغا قەشقەرگە بارغان-
دا، مۇھەممەت سادىق قەشقەرى قەشقەرگە ئەفرىدۇن ۋاڭ بىلەن
بىللە قايتتى ۋە ئوردىدا مەھكىمەئى شەرئى قازىلىقىغا تەيىنلەن-
دى. مۇھەممەت سادىق قەشقەرى بۇ خىزمىتى بىلەن ئەتراپتىكى
يۇرتلارغا تونۇلدى. قەشقەرنىڭ ھاكىمبەگلىك مەنسىپى زوھۇر-
دىنگە كەلگەندە، قەشقەرنىڭ ئىجتىمائىي، مەدەنىيەت قىياپىتىدە
زور ئۆزگىرىش بولدى. چۈنكى زوھۇردىن ھاكىمبەگ بىلىمگە،
يېڭىلىققا، مەدەنىيەتكە، ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشقا بەكرەك ئىن-
تىلدى. ئىلىم ئەھلىلىرىنى بەكرەك قەدىرلەيدۇ. ئۇ جەمئىيەت-
نى ئىلىم ئەھلىلىرى بىلەن تۈزەشنى، باشقۇرۇشنى ياخشى چۈ-
شەنگەچكە، مۇھەممەت سادىق قەشقەرى، ئۆلىما تۇردى شەيخ
ئاخۇنۇم قاتارلىقلارنى ئوردىدا ئەڭ مۇھىم خىزمەتلەرگە قويۇپ
ئۆزىنىڭ بىرقاتار ئىسلاھات ئىشلىرىغا ياردەملەشتۈرۈپ، ئۇلار-
دىن مەسلىھەت ئالدى. ئۇ ئوردىدا «يەر ـ جاي ناملىرىنى بېكى-
تىش ھەيئىتى»نى قۇرۇپ بۇ ھەيئەتكە ئالىم مۇھەممەت سادىق

قەشقىرىنى مەسئۇل قىلدى.
ئۇ مۇھەممەت سادىق قەشقىرى قاتارلىق ئالىم، تارىخچىلار بىلەن بىرلىكتە، قەشقەردىكى نامى ئۇنتۇلۇپ كەتكەن بىر قىسىم قەدىمىي جايلار، مەھەللە، يېزا، كەنتلەرنىڭ نامىنى ئېنىقلاپ، قەدىمكىناملىرىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. قەشقەر شەھىرىنى كې-ڭەيتىپ قۇرۇشقا ئۆزى بىۋاسىتە يېتەكچىلىك قىلدى. شەھەر كوچا - يوللىرىنى ئەسلىسىگە ھۆرمەت قىلغان ئاساستا رەتلەپ چىقتى. يېڭىدىن بەرپا قىلغان ئاۋات جايلارغا مەنىلىك ۋە چىراي-لىق سۆزلەر بىلەن نام قويدى.

ئۇ شەھەر قۇرۇلۇشى ئىسلاھاتىدا، قەشقەرنىڭ «ئىچكىرى شەھەر» دەپ ئاتالغان ئوتتۇرا ئەسىردىكى ھالىتىنى شىمالدا تۈ-مەن دەرياسى، جەنۇبتا قىزىل دەرياسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان سېپىل بىلەن كېڭەيتىپ قۇرۇش قۇرۇلۇشىنى قىلدى. شەھەر ۋە يېزىلاردىكى باغ - ئورمانلارنى ئاسراش ۋە ئۇنى كېڭەيتىش جەھەتتە ئۇنۇملۇك خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. ئۇ كىشىلەرنى سە-پەرۋەر قىلىپ چوڭ ھەم ئۇزۇن ئۆستەڭلەرنى چاپتۇرۇپ، سۇ مەنبەلىرىنى ئاچتى. مۇھەممەت سادىق قەشقەرىنىڭ تەكلىپى بې-لەن «يېڭىدىن ئېچىلغان بىنەم يەرلەردىن ئۈچ يىلغىچە باج - سېلىق ئالماسلىق» ئىسلاھاتىنى يولغا قويدى. نەتىجىدە نۇرغۇن-لىغان تېرىلغۇ يەرلەر ئېچىلىپ، نۇرغۇن يەرسىز دېھقانلار يەرگە ۋە سۇغا ئىگە قىلىندى. دېمەك، زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ ئېتىز - ئېرىق قۇرۇلۇشىنى زور دەرىجىدە ياخشىلاپ، دېھقانلارنىڭ بۇ جەھەتتىكى يۈكىنى يەڭگىللەتتى. بۇ ھەقتە زوھۇرىدىن ھاكىم-بەگ بىلەن زامانداش شائىر نورۇز ئاخۇن زىيائى مۇنداق يازىدۇ:

شاھ زوھۇرىدىن سۇلۇي ئامبال قىلىپ شەھىرى بىنا،
ھىممەت ئالغان بۇ شاھقا بارىكاللا، مەرھابا.

دېمەك، زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ ئالىم مۇھەممەت سادىق قەشقىرى قاتارلىقلار بىلەن بىللە قەشقەرنىڭ شەھەر قۇرۇلۇشىنى كېڭەيتىپ ياساش، يېڭى كوچا، يېڭى مەھەللىلەرنى بەرپا قى-لىش، باغ ئورمانلارنى كۆپەيتىش، ئېتىز - ئېرىق سۇ قۇرۇلۇ-شىنى ياخشىلاش، يېڭى تېرىلغۇ يەرلەرنى بىنا قىلىش، قەشقەر-نىڭ يەر - جاي ناملىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، يېڭى بىنا قىلغان جايلارغا ئىسىم قويۇش، باج - سېلىق سىياسىتى قاتارلىق جە-ھەتلەردە يۇرت ۋە خەلققە پايدىلىق ئىشلارنى قىلىپ بەردى.

2) زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ قەشقەرنىڭ مائارىپ ئىشلىرىنى قوللاپ، مائارىپ ئىشلىرى ئۈچۈن ئىقتىسادىي مەبلەغ سالدى. ئۇ قەشقەرنىڭ تارىختىن بېرى داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان مەدەنىي مائارىپ ئىشلىرىنى ئۆز زامانىسىگە يارىشا يۈكسەلدۈرۈش ئۈچۈن ھېيتگاھ جامەسى قاتارلىق مەسچىت، مەدرىسلەرنى كېڭەيتىپ قۇرۇش ئىشلىرىنى ئىشلىدى. ئەسلىدە ئىسكەندەر ۋاڭ بۇ مەس-چىتنى ئومۇمىيۈزلۈك قايتا رېمونت قىلدۇرغان ۋە كۆل كولد-تىپ، جىرىم قويدۇرۇپ رەتلىگەن. 1839 - يىلى زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ قەشقەر شەھىرىنى كېڭەيتىپ ياساتقاندىن كېيىن، ھېيتگاھ جامەسى شەھەر ئىچىدىكى مەركىزىي مەسچىتكە ئايلان-غان. يەنە بىر قېتىم چوڭ رېمونت قىلىنىپ ‹ھېيتگاھ جامە-سى› دەپ ئاتالغان. زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ يەنە قەشقەردە ھېيتد-گاھ جامەسىگە ئوخشاش كونىراپ كەتكەن مەكتەپ، مەدرىسلەرنى قايتىدىن رېمونت قىلدۇردى. بەزى مەكتەپلەرنى سالدى. 19 - ئەسىردە قەشقەردە بىر خەتتاتلار مەكتىپى تەسىس قىلىنغان بو-لۇپ، بۇ مەكتەپتە مەخسۇس ناۋايىنىڭ ئەسەرلىرىنى كۆچۈرۈپ تارقاتقان ھەم ناۋايىنىڭ قەشقەر كوللىياتىنى تۈزۈپ چىققان. بۇ قول يازما ھازىر تاشكەنت ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى قول

يازمىلار ئىنىستىتوتىدا ساقلانغان بولۇپ، ئەڭ ئاخىرقى سەھىپە-
سىدە، كاتىپ ‹ئابدۇرېھىم ئىبنى مۇھەممەت پازىل كاشغەر›
دەپ ئىمزا قويۇلغان. بۇ كوللىيات 19 - ئەسىر قەشقەر ئۇسلۇبى-
غا خاس چوڭ چىرايلىق خەتلەر بىلەن كۆچۈرۈلگەن. بۇ زور
كوللىيات تەركىبىگە ناۋايىنىڭ 18 پارچە ئەسىرى، يەنى ئىككى
دىباچە، «خەزائىنۇل مەئانى»، «مەجالىسۇن نافائىس»، «خەمى-
سە»، «لىسانۇتتەيىر»، «مەھبۇبۇل قۇلۇب»، «مۇنشەئات»،
«خەمسەتۇل - مۇتەھەررىين»، «ئەرەپئىن»، «ۋەقفىيە» قا-
تارلىق ئەسەرلىرى كىرگۈزۈلگەن. ئادەمنى ئويغا سالىدىغىنى
شۇكى، زوھۇردىن ھاكىمبەگ ئوردىسىدا خىزمەت قىلغان ئابدۇ-
رېھىم نىزارى، نورۇز ئاخۇن كاتىپ زىيائى، تۇردى نازىم كاتىپ
غېرىبى، ئىمىر ھۇسەيىن سەبۇرى قاتارلىق شائىرلار ‹كاتىپ›
نامى بىلەن ئابدۇرېھىم نىزارى باشچىلىقىدا ناۋايىنىڭ «خەمسە»
، «خەزائىنۇل مەئانى» ۋە باشقا ئەسەرلىرىنى قايتا - قايتا
كۆچۈرگەن. ھەم ناۋايىنىڭ قەشقەر كوللىياتىنى بارلىققا كەلتۈر-
گەن. زوھۇردىن ھاكىمبەگ يۇقىرىقىدەك مەكتەپ، مەدرىس-
لەرنى رېمونت قىلدۇرۇش، قايتا مەكتەپ سېلىش بىلەنلا شۇغۇل-
لىنىپ قالماستىن يەنە كونا، يېڭى مەكتەپلەرنىڭ ئىشىك، دېرى-
زە، تورۇس، تۈۋرۈكلىرىگە نەپىس، چىرايلىق ئۇيغۇر نەقىشلى-
رىنى ئويدۇردى. مەكتەپ تاملىرىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىغا گەجدىن
ھەر خىل شەكىلدىكى ئۇيغۇر نەقىشلىرىنى ئىشلىدى. قورۇلۇش-
لارغا يېڭىچە زىننەت، يېڭىچە تۈس بېرىپ، بۇ ئىلىم يۇرتلىرىنى
ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ ھەممە گۈزەللىكلىرى بىلەن بې-
زەپ چىقتى. بۇ جەھەتتە زوھۇردىن ھاكىمبەگ قەشقەردىكى
قۇرۇلۇش تېخنىكلىرى ۋە بېزەش ئۇستىلىرىنىڭ تېخنىكىلىق
ئالاھىدىلىكلىرىنى جارى قىلدۇردى.

دېمەك، زوھۇردىن ھاكىمبەگ ئىلىم - پەن، مائارىپ
ئىشلىرى بىلەن پائال شۇغۇللىنىپ، قەشقەرنىڭ ئىلىم - پەن
ۋە مائارىپ ئىشلىرىغا مەبلەغ سېلىش، قەدىمىي مائارىپ ئوقۇتىلى-
رىنى رېمونت قىلىش، يېڭى مائارىپ ئوقۇتىلىرىنى تەسىس قى-
لىش، مائارىپ ئىشلىرىنى قوللاش جەھەتتە ئۈنۈملۈك خىزمەت-
لەرنى ئىشلىدى.

3) مەدەنىيەتكە قىزىقىدىغان، بىلىمگە ھۆرمەت قىلىدىغان
زوھۇردىن ھاكىمبەگ ئۆز سارىيىغا مۇھەممەت سادىق قەشقىرى،
ئابدۇرېھىم نىزارى، نورۇز ئاخۇن زىيائى، تۇردى نازىم غېرىبى،
ئىمىر ھۇسەيىن سەبۇرى قاتارلىق ئالىم، مۇتەپەككۇر شائىرلار-
نى توپلاپ، ئۇلارغا ماددى ۋە مەنىۋى جەھەتلەردىن ياردەم بەردى.
ئۇلارنىڭ ئۆز ئىقتىدارلىرىنى جارى قىلدۇرۇشىغا ياخشى خىز-
مەت مۇھىتى ۋە خىزمەت شارائىتى يارىتىپ بەردى. ئۇلارنى
تۇرمۇش، خىزمەت، ئىلمىي ئىجادىيەت مۇھىتى جەھەتلەردىن
قوللىدى. ئۇلارنىڭ بىلىمگە ھۆرمەت قىلدى. مەسىلەن: قەش-
قەر شەھىرىنىڭ تاشقى شەھەر دەپ ئاتىلىدىغان غەربىي جەنۇب
قىسمىنى سېپىل ئىچىگە ئېلىش قۇرۇلۇشى پۈتكەندە، زوھۇر-
دىن ھاكىمبەگ ئابدۇرېھىم نىزارىغا دەرۋازىغا ئېسىلىدىغان تاخ-
تايغا قۇرۇلۇشنىڭ پۈتكەن يىل ۋە قۇرۇلۇشنى قىلغۇچى توغرى-
سىدا شېئىر يېزىپ بېرىش ئىشىنى تاپشۇردى. ئابدۇرېھىم نىزا-
رى شېئىرنى قىسقا مۇددەت ئىچىدە يېزىپ چىقىدۇ. بۇ شېئىر
زوھۇردىن ھاكىمبەگكە ياراپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئۇ ئۆز قولى
بىلەن ئابدۇرېھىم نىزارىغا ئېسىل تون كەيدۈرىدۇ ھەم نۇرغۇن
سوۋغا ئىنئام قىلىدۇ. ئابدۇرېھىم نىزارى ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى
مەزگىللىرىگە كەلگەندە ئېغىر كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ قالىدۇ.
زوھۇردىن ھاكىمبەگ ئۇنى بەكمۇ قەدىرلىگەچكە، ئۇنىڭغا ئىنتا-

يىن كۆڭۈل بۆلىدۇ. ئۇ پىشقەدەم تېۋىپلەرنىڭ مەسلىھەتىگە ئاساسەن نىزارىنى تۇرپان، پىچان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باقار، ئوش، قوقەند، بۇخارا قاتارلىق جايلارغا ساياھەتكە ئەۋەتىدۇ. قەشقەرگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن سۇيى ئەلۇەك، ھاۋاسى ساپ، مەنزىرىسى گۈزەل بولغان قەشقەر شەھەر ئەتراپىدىكى توققۇز يۇرت ئىچىدە ئالاھىدە ياخشى جاي ئوپال قۇمباغدىن بەش پاتمانلىق يەر، بىر ئېرىق سۇ، توقايلىق ئاجرىتىپ بېرىپ، باغ ھويلىلىق بىر ئارامگاھ سالدۇرۇپ بېرىدۇ.

ئۇ تۇردى نازىم غېرىبىگە قەشقەردىكى ھۇنەرۋەن - كاسىپلارنىڭ ئەھۋالى، تۇرمۇشىنى ئىپادىلەيدىغان بىر ئەسەر يېزىشنى تاپشۇرىدۇ. غېرىبى ھۇنەرۋەنلەرنىڭ كەسپىي ئەخلاقى توغرىسىدىكى ئەسەرنى يېزىپ تاماملىغاندىن كېيىن، زوھۇرىدىن غېرىبىگە نۇرغۇن سوۋغىلارنى تەقدىم قىلغان. ئۇ غېرىبىگە بولغان زور ئىشەنچىسىنى بىلدۈرۈپ، غېرىبىنى نىزارىدىن كېيىن ئوردىنىڭ باش كاتىپلىقىغا تەيىنلەيدۇ.

زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ يەنە ئىمىر ھۈسەيىن سەبۇرىنىڭ تالانتىنى بىلگەندىن كېيىن ئۇنى ئوردىغا چاقىرتىدۇ. ئۇنىڭ بىلەن ئىلمىي مۇنازىرىلەرنى قىلىش ئارقىلىق ئۇنىڭ تالانتىغا، قابىلىيىتىگە قايىل بولىدۇ. سەبۇرىنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالىنى سوراپ، ئۇنىڭ تۇرمۇشىنىڭ قىيىنچىلىقتا تۇرىۋاتقانلىقىنى بىلىدۇ. شۇندىن كېيىن ئۇ شائىر سەبۇرىگە قەشقەر تۈمەن دەرياسىنىڭ ئاياغ ئېقىمىدىكى ھەرەم باغ يېزىسىدىن بىر ئېچىق سۇ، بىر قىسىم يەرلەرنى ئاجرىتىپ بېرىدۇ. شائىر سەبۇرى ئائىلىسى بىلەن بۇ يەرگە كۆچۈپ كېلىپ، تۇرمۇشى خاتىرجەملىككە ئىگە بولىدۇ. شۇندىن باشلاپ، ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن قىزغىن شۇغۇللىنىپ، مەشھۇر ئەسەرلەرنى يازىدۇ.

يۇقىرىقى مىساللاردىن شۇنى بىلىمىزكى، زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ تەرىپىدىن مۇھەممەت سادىق قەشقەرىنىڭ «يەر - جاي ناملىرىنى بېكىتىش ھەيئىتى» نىڭ مەسئۇللىقىغا، ئوردىنىڭ باش قازىلىقىغا قويۇلغانلىقى، نىزارى، غېرىبىلارنىڭ ئوردىنىڭ باش كاتىپلىقىغا قويۇلغانلىقى، نىزارى، غېرىبى، سەبۇرىلارنىڭ تۇرمۇش ۋە خىزمەت قاتارلىق جەھەتتىكى قىيىنچىلىقلىرىنى ھەل قىلىپ بەرگەنلىكى، ئۇلارغا ياخشى خىزمەت شارائىتى يارىتىپ بەرگەنلىكىدەك ئەمەلىي مىساللاردىن زوھۇرىدىننىڭ ئىلىم ئەھلىلىرىنى تۇرمۇش، خىزمەت جەھەتتىن قوللاپ، ئۇلارغا يېقىندىن كۆڭۈل بۆلۈپ، ئۇلارغا ياردەم بېرىدىغان ئالاھىدىلىكىنى بىلەلەيمىز.

4) زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ ئوردىغا «كاتىپ» نامى بىلەن خىزمەتكە قويغان نىزارى، غېرىبى، زىيائى، سەبۇرى قاتارلىق شائىرلارنى تەشكىللەپ، ئوردىنىڭ خەت - چەكلىرىنى يازدۇرغاندىن باشقا، ئۇلارنىڭ ئابدۇرېھىم نىزارى باشچىلىقىدا خەلقنىڭ خەت - ئالاقە ئىشلىرىنىڭ ئېھتىياجىدىن چىقىشىغىمۇ مەدەت قىلىدۇ. ئەڭ مۇھىمى ئابدۇرېھىم نىزارى باشچىلىقىدا بۇ ئەدىبلەر زوھۇرىدىن ياراتقان ئىمكانىيەتتىن پايدىلىنىپ، ئەلىشىر ناۋائىينىڭ «خەمسە» ۋە «خەزائىنۇل مائانى» قاتارلىق ئەسەرلىرىنى زېرىكمەي كۆچۈرۈپ، ناۋايى ئەسەرلىرىنىڭ قەشقەر كوللىياتىنى تۈزۈپ چىقتى. ئۇلار ناۋايىنىڭ بۇ ئەسەرلىرىنى كۆپ قېتىم كۆچۈرۈپ خەلققە تارقاتتى. خەلق ئامىمىسىنىڭ مەنىۋى جەھەتتىكى تەلەپلىرىنى قاندۇردى. يازغۇچى شائىرلارنى ناۋايى ئەسەرلىرىدىن پايدىلىنىش، ئۇنى ئوقۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. نەتىجىدە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ئىزچىللىققا ئىگە قىلىنىپ، 19 - ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ گۈللىنىشىگە تۇرت-

كه بولدى. زوھۇرىدىن ئۆزىمۇ نىزارىلار كۆچۈرگەن ناۋايى ئەسەرلىرىنى قايتا - قايتا كۆرۈپ، ناۋايىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى. زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ يۇقىرىقى ئىلمىي ئىشلاردا زور ئىقتىسادىي كۈچ سەرپ قىلدى.

5) زوھۇرىدىن ھاكىمبەگنىڭ قەشقەرگە ھاكىمبەگ بولغاندىن كېيىن، زور تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە قىلغان ئىشى شۇكى، ئۇ ئۆزى تەشەببۇس قىلىپ، ئۆزى تەشكىللەپ، ئالىم، يازغۇچى، شائىر، تارىخچىلاردىن تەركىب تاپقان بىر كاتىبات ئىشخانىسىنى قۇردى. بۇ ئىشخانا ئۆز دەۋرىنىڭ مۆتىۋەر شائىرى ئابدۇرېھىم نىزارى، نورۇز ئاخۇن زىيائى، تۇردى نازىم غېرىبى، ئۆمەر ھۇسەيىن سەبۇرى قاتارلىق شائىرلاردىن تەركىب تاپتى. ئابدۇرېھىم نىزارىنى باش كاتىپ قىلىپ بېكىتتى.

بۇ ئىشخانا كۆرۈنۈشتە ئوردىنىڭ مەمۇرىي خەت - چەكلىرىنى يازغاندەك قىلسىمۇ ئەمەلىيەتتە بىر ئەدىبلەر ئىشخانىسى بولۇپ ئويۇشتى. بۇ ئىشخانىدىكى شائىرلار زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ يارىتىپ بەرگەن قولايلىق شارائىتتىن پايدىلىنىپ، قىزغىن ئىلمىي ئىجادىيەت ۋە ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللاندى.

زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ نىزارى، زىيائى، غېرىبى، سەبۇرى قاتارلىق شائىرلارغا، ئۆزىنىڭ تەشەببۇسلىرىنى ئېيتىپ، ئۇلارنى قىزغىن ئەدەبىي ئىجادىيەت ئېلىپ بېرىشقا رىغبەتلەندۈردى. نەتىجىدە ئابدۇرېھىم نىزارى، زوھۇرىدىن ھاكىمبەگنىڭ تەشەببۇسى ۋە ئىلھاملاندۇرۇشى ۋە ياخشى ئىجادىيەت مۇھىتى يارىتىپ بېرىش ئارقىسىدا، زور زېھنى كۈچ سەرپ قىلىپ، «مۇقەددىمە»، «پەرھات - شېرىن»، «لەيلى - مەجنۇن»، «مەھزۇن - گۈلنىسا»، «رابىيە - سەئىدىن» دىن ئىبارەت 5 داستاندىن تەركىب تاپقان «نىزارى داستانلىرى» نى يازدى. يەنە پەندى - نەسە-

ھەت خاراكتېرىدىكى پەلسەپىۋى ئەسەر «زادۇل نىجاد» نى مۇۋەپپەقىيەتلىك يېزىپ چىقتى. بولۇپمۇ نىزارى «رابىيە - سەئىدىن» داستانى ئارقىلىق ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىدا رېئالىزملىق ئەدەبىياتنى يۈكسەك پەللىگە كۆتۈردى.

نورۇز ئاخۇن كاتىپ زىيائى بولسا «مەھزۇنۇل ۋاھىزىن»، «ۋامۇق - ئۇزرا»، «مەسئۇد - دىلئارا»، «چاھار دەرۋىش» داستانلىرىنى يازدى. ئۇ يەنە «مۇشۇك بىلەن چاشقان»، «ياۋا توشقان» ناملىق مەسەللەرنى يازدى. زوھۇرىدىننىڭ تەشەببۇسى بىلەن تۇردى نازىم غېرىبى «كىتابى غېرىب»، «بەھرام - دىلئارام» داستانلىرىنى يازدى. ئۇ يازغان «كىتابى غېرىب» داستانى ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدا ھۆنەرۋەنلەرنىڭ ئەھۋالىنى تۇنجى قېتىم ئەكس ئەتتۈرگەنلىكى بىلەن مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان ئەسەردۇر.

شائىر ئۆمەر ھۇسەيىن سەبۇرى زوھۇرىدىن ھاكىمبەگنىڭ تەشەببۇسى ۋە تاپشۇرۇقى بىلەن «ناۋايىنىڭ ئادالەتپەرۋەرلىكى توغرىسىدا» دېگەن ئىلمىي ماقالىنى، «بەھرىلئەنساپ» (نەسىرلەر دېڭىزى)، «دىۋان سەبۇرى»، «ماقالات» (ماقالىلەر) دېگەن ئەسەرلەرنى مۇۋەپپەقىيەتلىك يېزىپ چىقتى.

كاتىبات ئىشخانىسىدىكى شائىرلار تېمىسى، ژانىرى كۆپ خىل، ئىجادىيەت مىتودى بىر - بىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان، مەزمۇنى مول، بەدىئىلىكى يۇقىرى، ئۆز دەۋرىدىكى مۇھىم مەسىلىلەرنى يورۇتقان نۇرغۇنلىغان مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلىپ، ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىدىكى گۈللەنگەن دەۋرنى بەرپا قىلدى. شۇنداقلا ئۇيغۇر داستانچىلىقىنىڭ ئۈچىنچى قېتىملىق ئالتۇن دەۋرىنى بارلىققا كەلتۈردى. بۇ ئەدەبىيات ئۆزىنىڭ مەزمۇنى، بەدىئىلىكى، ئىجادىيەت ئۇسۇلى، ئەسەرلەر

تىلى، ئوبرازلاردىكى خاراكتېر جەھەتلەردىن، ھازىرقى زامان
ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا ئاساس بولدى.

19 ـ ئەسىردە بارلىققا كەلگەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ بۇنداق
گۈللەنگەن دەۋرى زوھۇرىدىن ھاكىمبەگنىڭ شائىرلارنى ماددى
ۋە مەنىۋى جەھەتتىن قىزغىن قوللىغانلىقى، ئۇلارغا پايدىلىق
ئەدەبىي ئىجادىيەت مۇھىتى يارىتىپ بەرگەنلىكى، ئۇلارنى پائال
ئىلھاملاندۇرۇپ رىغبەتلەندۈرگەنلىكى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك
ھالدا ئوتتۇرىغا چىقتى.

دېمەك، زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ تەشكىللىگەن كاتىبات ئىش-
خانىسى، ئابدۇرېھىم نىزارى باشچىلىقىدا قىزغىن ئەدەبىي ئىجا-
دىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئۆز دەۋرى ئەدەبىياتىنىڭ روناق
تېپىشى ئۈچۈن مول ئەدەبىي مىراسلارنى قالدۇردى. بۇ ئىشخانى-
دىكى ئەدىبلەر، شىنجاڭدا ئەرەب تىلى ۋە پارس تىللىرىنىڭ
تەسىرى تېخى ئۈزۈل ـ كېسىل يوقالمىغان شارائىتتا ئەسەرلەرنى
ساپ ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇيغۇر يېزىقىدا ئىجاد قىلدى.

6) ئابدۇرېھىم نىزارى بىلەن زىيائى زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ
ئوردىسىدا ئىشلەۋاتقان مەزگىللەردە تۇرپانغا بېرىپ ئۇزۇن مۇد-
دەت تۇرۇپ قالىدۇ. بەزى ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، بۇنى
زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ ئورۇنلاشتۇرغان. چۈنكى زوھۇرىدىن ھا-
كىمبەگ قەشقەردە ھوقۇق تۇتقان مەزگىللەردە بىر قېتىم ۋەزىيەت-
تە داۋالغۇش بولۇپ سوپى ئىشان، زاھىدلارنىڭ مەدەنىيەت كە-
شىلىرىگە قىلغان ھۇجۇمى كەسكىنلىشىپ كېتىدۇ. زوھۇرىدىن
ھاكىمبەگ دەل مۇشۇ پەيتتە، نىزارى بىلەن زىيائىنى زىيانكەش-
لىككە ئۇچراپ قېلىشتىن قاچۇرۇپ تۇرپانغا ئەۋەتتۇەتكەن. نىزا-
رى بىلەن زىيائى تۇرپانغا بارغاندىن كېيىنمۇ، ياخشى تۇرمۇش،
ياخشى خىزمەت، پايدىلىق خىزمەت شارائىتىدىن بەھرىمەن بول-

غان. تۇرپاندا ئۇلار يەنە ئىلمىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللى-
نىپ، 1841 ـ يىلدىن 1844 ـ يىلغىچە «غېرىبلار ھېكايىتى»
ناملىق كوللىياتىنى تۈزۈپ چىقىدۇ. ئۇلار قەشقەرنىڭ ۋەزىيىتى
نورماللاشقاندا يەنە قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ، زوھۇرىدىن ھاكىم-
بەگ ئوردىسىدا داۋاملىق خىزمەت قىلىدۇ. يۇقىرىقى ۋەقە يەنىمۇ
ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىسپاتلانسا، بۇ زوھۇرىدىن ھاكىمبەگنىڭ
قىلغان يەنە بىر زور ئەھمىيەتلىك تۆھپىسى بولۇپ قالىدۇ.

خۇلاسە قىلغاندا، زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ 19 ـ ئەسىردىكى
يەرلىك ھاكىمبەگلەر ئىچىدە ئىلىم ـ مەرىپەتنى سۆيىدىغان،
ئىلىم ئەھلىلىرىگە كۆڭۈل بۆلۈپ، ئۇلارغا يېقىندىن ياردەم قى-
لىدىغان بىر مەرىپەتچى ئەمەلدار سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىپ،
مۇھەممەت سادىق قەشقىرى، ئابدۇرېھىم نىزارى، نورۇز ئاخۇن
زىيائى، تۆردى نازىم غېرىبى، ئۆمەر ھۈسەيىن سەبۇرى قاتارلىق
ئالىم، شائىرلارنى ماددى ۋە مەنىۋى جەھەتلەردىن قوللاپ، ئۇ-
لارغا ياخشى ئىجادىيەت مۇھىتى يارىتىپ بېرىپ، مول ئەدەبىي
ئەسەرلەرنى مەيدانغا كەلتۈرۈپ، قەشقەرنى مەركەز قىلغان 19
ـ ئەسىردىكى بىر قېتىملىق ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ
يۈكسىلىشى ۋە گۈللىنىشى ئۈچۈن زور تۆھپىلەرنى قوشتى.

شائىر تۆردى نازىم غېرىبىي زوھۇرىدىن ھاكىمبەگنىڭ
جەمئىيەتتىكى رولى ۋە ئۇنىڭ دەۋرىنى خۇلاسىلەپ مۇنداق ياز-
دى:

چۇ كاشغەر ئارا بار ئېردى ئەمىر شاھ،
دىلى ئىچرە مەرغۇب ئەمەس قەسرى جاھ.

ئۆزى كاشغەر شاھى، شانى ئۇلۇغ،
خەۋىردىن ئېردى كۆڭلى سۇنۇغ.

زوھۇرىدىن ئىسمى، بىتى ئۆزرە تاج،
زاماندا ئەردى شەرىئەت راۋاج.

يۇقىرىقى مىسرالار زوھۇرىدىن ھاكىمبەگنىڭ 19 - ئەسىر ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە تۇتقان ئورنىنىڭ، ئۇ بەرپا قىلغان مەدەنىيەت - سەنئەت دەۋرىنىڭ ئوبرازلىق خۇلاسىسىدۇر.

زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ يۇقىرىقى ئەھمىيەتلىك تۆھپىلىرىنى قالدۇرۇش بىلەن بىرگە، ئۆزى بىر فېئودال ھاكىمبەگ بولغانلىقى ئۈچۈن ئۆز دەۋرىدىكى باشقا ھاكىمبەگلەردە بولىدىغان ئەزگۈچىلەرگە خاس خۇسۇسىيەتلەردىن خالى ئەمەس، ئەلۋەتتە.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

1. «جۇڭگو مۇسۇلمانلىرى» 1996 - يىل 1 - سان.
2. شەرىپىدىن ئۆمەر: «19 - ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى» شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1998 - يىل نەشرى.
3. «بۇلاق» 1982 - يىل نەشرى.
4. «بۇلاق» ئومۇمى 11 - ، 39 - سانلىرى.

(ئاپتور: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ دوتسېنتى)

قاراقاشتا ئۆتكەن گۈڭ خوجىلارنىڭ تارىخى

موللانىيازخان ھاجىم

1780 - يىلى يەنى چيەنلۇڭنىڭ 45 - يىلى چىڭ سۇلالىسىنىڭ يەكەندە تۇرۇشلۇق ئامبىلى (خەنزۇ) قېشىغا خوتەندىن بىر ۋەكىل چىقماقچى بولۇپ، قاراقاشنىڭ چاقا كەنتىدىن ھېزىم ئاخۇن دېگەن كىشى چىققانىكەن.

ھېزىم ئاخۇن يەكەنگە ئامبال قېشىغا چىقىپ ئامبالغا خەلقنىڭ ئەھۋالىنى يەتكۈزۈپ، ئامبال بىلەن ئەھۋاللاشقاندىن كېيىن، ئامبال ناھايىتى رازى بولۇپ ھېزىم ئاخۇنغا «ھەششا قىز» دېگەن مەنسەپنى بەرگەن، كېيىن ھېزىم ئاخۇننىڭ خىزمىتى تېخىمۇ مەقبۇل بولغاندىن كېيىن «ئىشقى» دەپ نام بەرگەن، ئۇندىن كېيىن «ھېكىم» دېگەن مەنسەپنى بېرىپ قاراقاشقا يەرلىك ئەمەلدارلارنى باشقۇرۇش ۋە بوزيەر ئېچىش ئۈچۈن ئەۋەتكەن. شۇنىڭ بىلەن ھېزىم ئاخۇن دېھقانلارغا يەر ئاچقۇزۇپلا قالماستىن، بەلكى قاراقاشنىڭ ھەرقايسى يېزا - كەنتلىرىدىن كۆپ مىقداردىكى يەرلەرنى ئۆزىگە قارىتىۋالغان.

ھېزىم ھېكىمنىڭ 1780 - يىلدىن 1948 - يىلغىچىلىك بولغان ئارىلىقتا ئالتە ئەۋلادى مەنسەپ تۇتۇپ ئۆتكەن بولۇپ بۇلار تۆۋەندىكىچە:

ھېزىم شاھ ئوغلى خۇش كىپەك، خۇش كىپەك ئوغلى
مۇبارەكشاھ ھېكىم، مۇبارەكشاھنىڭ ئوغلى مۇھەممەت ئېلى
گۆك، مۇھەممەت ئېلى گۆكنىڭ ئوغلى مۇساگۆك، مۇسا گۆك-
نىڭ ئوغلى ناسىرگۆك، ئەفرۇزگۆك، زايىت گۆك، ئىمىن
ئەلەم، مۇھەممەتخان گۆك، يەنە بىرقانچە چوڭ - كىچىك گۆكلار
ئۆتكەن بولۇپ ئەھۋالى تۆۋەندىكىدەك بايان قىلىنىدۇ:

بۇلار ھېزىم شاھ ھېكىمدىن باشلاپ مۇھەممەت ئېلى گۆك-
غىچىلىك ھاكىملىق مەنسەپ بىلەن ئۆتۈپ، مۇھەممەت ئېلىنىڭ
ۋاقتىغا كەلگەندە مۇھەممەت ئېلى ھېكىمنى بېيجىڭغا خان قېشىغا
بېرىش ئۈچۈن خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ۋەكىلى قىلىپ ئەۋەتىدۇ.
مۇھەممەت ئېلى بېرىش ۋاقتىدا بىر ياغاچ ھارۋىنى مەپە قىلىپ
ئۈستىگە بىر تۇپ نەشپۈتنى سېلىپ، بېيجىڭغا ئاپىرىپ خانغا
تەقدىم قىلىدۇ. شۇنچە يىراق جايدىن ئۇزۇن يولنى بېسىپ،
نەشپۈتنى مەپە ئۈستىدە قۇرۇتماي مېۋىسى پىشقان ھالەتتە ئېلىپ
بارغان سوۋغىسى خانغا يارىغاچقا، خان مۇھەممەت ئېلىنىڭ مەر-
تىۋىسىنى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈپ گۆك مەنسىپىنى بېرىدۇ،
مۇھەممەت ئېلى ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى شۇنىڭدىن كېيىن «گۆك
- خوجا» دەپ ئاتىلىدۇ، بۇ گۆك - خوجىلارنىڭ تارىخىي ئەھۋا-
لى، مەنسەپ ئەھۋالى 1780 - يىلى ھېزىم شاھ ھېكىمدىن
باشلىنىپ 1948 - يىلى زايىتگۆكنىڭ ۋاپاتىغا قەدەر 168 يىل،
ئالتە ئەۋلاد ھۆكۈم سۈرىدۇ. پەقەت 1949 - يىلى گۆكلۈق
تۈزۈمى ئەمەلدىن قېلىپ ئاخىرلىشىدۇ. گۆك دېگەن شۇ ۋاقىت-
تىكى ھاكىمىيەتنىڭ قانۇنىدا مەنسەپنىڭ دەرىجە نامى بولۇپ ۋاڭ
باشلىقى، گۆك ۋاڭنىڭ مۇئاۋىنى دېگەن مەنىدە ئىدى. گۆكلار-
نىڭ چوڭ تامغىلىرىدىكى خەنزۇچە خەتلەر «گۆك - يېيفۇ» دەپ
ئاتىلىپ كەلگەن. قۇمۇل، تۇرپان، كۇچالاردا ۋاڭ ئۆتكەن،

جەنۇبىي شىنجاڭ تەۋەسىدە گۆك ئۆتكەن. گۆكلۈق مەنسەپ ئۆز
ۋاقتىدا يەرلىك ئەمەلدارلارنى ۋەزىپىگە قويۇش، قالدۇرۇش،
يۆتكەش ھەتتا ھېكىملەرنىمۇ خالىغانچە ۋەزىپىگە قويۇش - ئېلى-
ۋېتىش، يەرلىك ئەمەلدارلارنى باشقۇرۇش، ئىشقا قويۇش ھوقۇ-
قىغا ئىگە ئىدى. يۇقىرىدىكى گۆكلار ئەينى ۋاقىتتا بوز يەر
ئۆزلەشتۈرۈش مۇناسىۋىتى بىلەن نۇرغۇن كەنتلەردە كۆپ مىق-
داردا يەر ئىگىلىگەن، بۇ تۆۋەندىكىدەك بايان قىلىنىدۇ:

قاراقاش شەھەر ئىچىدە ئاق مەدرىس، چوڭ مەدرىس، جۇۋا
مەدرىس، قۇخە كۆل مەسچىت، چاقار مەدرىس، سىرلىق مەس-
چىت قاتارلىق تۆت جايدا مەدرىس، تۆت جايغا مەسچىت بىنا
قىلىپ، مەزكۇر مەدرىس، مەسچىتلەرگە كەنت ئىسمىنىڭ باش
ھەرپىدە « ق » ھەرپى كەلگەن كەنتلەردىكى يەرلىرىمىنىڭ ھەم-
مىسىنى ۋەخپە قىلدىم» دەپ ۋەدە قىلغان. ھۆججەتكە ئاق ساراي
قاتارلىق جايلاردىكى تويپاقتا مىنىپ ئەلەملىك قىلىدىغان ئالتە
نەپەر ئاخۇن مۆھۈر باسقان. گۆكلارغا خانىنىڭ بۇيرىقى بويىچە
قاراقاشتىن 50 ئۆيلۈك ئادەمنى خىزمەتكە بۇيرىغان. 50 ئۆيلۈك
ئادەم پۈتۈنلەي گۆكلارغا يەر ئېچىش، يەر تېرىش، ئۆي خىزمىتى
قىلىش جەريانىدا 50 ئادەم كۆپىيىپ نەچچە ھەسسىگە يەتكەن.
كېيىن بۇلار زۇلۇمغا چىدىماي قارا قاشنىڭ ئامبىلى بەگ دارىن
ئارقىلىق بېيجىڭغا ئەرز قىلىپ گۆكلارنىڭ خىزمىتىدىن ئاجرى-
غان. گۆكلارنى مۇھاپىزەت قىلىدىغان 16 نەپەر قورالىلىق ئەس-
كەر تۇرغۇزغان، بۇلارنىڭ خىراجىتى ئۈچۈن تۇياق باج ئېلىپ
يىيىش بەلگىلەنگەن بولۇپ، كېيىن بۇمۇ ئەمەلدىن قېلىپ گۆك-
لار بىلەن بىرلىكتە ماتاش ھېسابىغا خوتەن ئاشلىق سېتىۋالدىن
بۇغداي ئالغان.

ياقۇپبەگ ھۆكۈم سۈرگەن يىللار مۇسا گۆك زامانىسى بو-

لۇپ، خىزمىتى ۋە ئەمىلىي توختاپ قالغان، بەدۆلەت ئاغدۇرۇل-
غاندىن كېيىن، بېيجىڭدىن ئۈرۈمچىگە بىر خەنزۇ دۇدۇ بولۇپ
چىقىپ «بىزنىڭ ھۆكۈمىتىمىز، ئاتا - بوۋىمىزغا خىزمەت قىل-
غان مۇھەممەت ئېلى گۇڭ، مۇساگۇڭ بار ئىكەن» دەپ ئۈرۈم-
چىدىن كىشى بۇيرۇپ ئۇلارنى ئىزلەپ تاپقاندىن كېيىن مۇسا
گۇڭ، ئىمىن ئەلەم باشلىق بىرقانچە كىشىنى بېيجىڭغا ئېلىپ
بارغان. مۇسا گۇڭغا خان يەنە گۇڭلۇق مەنسىپىنى بەرگەن،
ئۈرۈمچىگە چىققاندىن كېيىن مۇسا گۇڭنىڭ ئوغلى ناسىر گۇڭنى
چەرچەنگە ھاكىم، زايىت گۇڭنى ھەربىي باشلىق قىلغان. بۇلار
شۇ ۋاقىتنىڭ تۈزۈمى بويىچە تۇڭلىك دەپ ئاتالغان. كېيىنچە
سېيىت يېڭىسار ناھىيىسىدە گۇڭلۇقنى، ناسىر گۇڭ ھېكىملىك-
نى، زايىت گۇڭ ھەربىي باشلىقلىق خىزمەتلىرىنى ئىشلىگەن.
زايىت گۇڭ غۇلجىغا خاڭجاڭ بولغان، ئاقسۇغا ۋالىي بولغان،
ئۈرۈمچى، ئاقسۇ ۋە كۇچالاردا نېمە ئىشلارنى قىلغانلىقى ئېنىق
ئەمەس.

ئەفرۇز بەگ قاراقاشتا بەگ بولغان. مەمەتخان خوجا قارا-
قاشتا بەگ بولغان، ماخۇسەن ۋاقتىغا كەلگەندە قاراقاشقا ھاكىم
بولغان، گومىنداڭ ۋاقتىدا ئۇيۇشمىغا رەئىس بولغان، 1948
- يىلى قاراقاش قوزغىلىڭدا ۋاپات بولدى. ئىمىن ئەلەم گۇڭ
قاراقاش ناھىيىسىگە بىرقانچە يىل ئەلەم بولغان، 1930 - يىللا-
رنىڭ بېشىدا يەكەنگە ۋالىي بولغان، ماخۇسەن ۋاقتىدا قاراقاشقا
ھاكىم بولۇپ، كېيىن شېڭ شىسەينىڭ تۈرمىسىدە ئۆلگەن.

مەزكۇر گۇڭلار ئەسلى قاراقاش ناھىيە چاقار يېزىسىدىن
بولۇپ، ھېزىم شاھ ھېكىم بېيجىڭدا ۋاپات بولغان، قەبرىسى
بېيجىڭدا. ئوغلى خۇش كېپەك، مۇبارەكشاھ، مۇھەممەت ئېلى،
مۇسا، ناسىر، ئەفرۇز، مۇھەممەتخان خوجا، زايىت گۇڭ قاتار-

لىق باشقا گۇڭلارنىڭ ھەممىسى تۆۋەن يېزا چاقار مەدرىسى ئالدى-
دىكى زاراتگاھلىقتا دەپنە قىلىنغان.

گۇڭ خوجىلارنىڭ تارىخي ئەھۋالى ھەققىدە بىلىدىغانلىرىم
يۇقىرىدىكىلەردىن ئىبارەت. كەم قالغان جايلىرى ۋە تەپسىلات
جەريانلىرىنى يولداشلارنىڭ تولۇقلىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

(«شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» نىڭ 29 - سانىدىن ئې-
لىندى)

لوپنۇردا ئۆتكەن ناسىربەگ

غۇلامىدىن ئەيسا

ناسىربەگ (1983 ~ 1903) ناسىر ھېكىم دەپمۇ ئاتىلىدىكەن. ئۇ لوپنۇر تىكەنلىك رايونىدا بىردىنبىر مۆتىۋەر ئەلەم ئاخۇنۇم ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ ئاتىسى ئىسھاق (دىنىي جەھەتتىن قادىر ئاخۇنۇم دېيىلىدىكەن) ئىبنى ئارزۇ بەگ ئىبنى تاش ئاخۇن ئەۋلادلىرى ئىكەن. ناسىربەگ ساۋاتلىق ئادەم بولۇپ، بىر ئاتىدىن ناسىربەگ، ھاپىزئاخۇن، ئەيسا بەگ دېگەن كىشىلەر تۇغۇلغانىكەن. ناسىربەگ ئۆز زامانىسىدا دەۋر سۈرگەن ئادەم بولۇپ 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا شايار، لوپنۇر، چاقىلىقلار تېخى ناھىيە بولۇپ ئايرىلمىغان مەزگىللەردە، ناسىر ھېكىم شۇ 3 ناھىيىگە ھېكىملىق قىلىدىكەن. لوپنۇر ناھىيىسىنىڭ ھازىرقى دۆڭقوتان رايونى ئۇ چاغدا لايسۇ دەپ ئاتىلىپ، لوپنۇر رايونىنىڭ يېزا دەرىجىلىك يۇرتى ئىكەن. تىكەنلىكتىكى دۇرال شەھىرىمۇ ئۇ چاغلاردا ئاۋات شەھەر بولۇپ، ناسىر ھېكىمنىڭ بىر مەمۇرى شتابى شۇ يەردە ئىكەن. ناسىر ھېكىم مەيلىك ۋە ئاتلىق يۈرۈپ شايار رايونىدىن لوپنۇر رايونى ئارقىلىق چاقىلىققا دائىم قاتناپ يۈرۈپ مەمۇرى جەھەتتىن رەھبەرلىك قىلىپ باشقۇرۇپ ئىدارە قىلىدىكەن ۋە دەۋا ئىشلىرىنى بىرتەرەپ قىلىدىكەن. ناسىر بەگ (ھېكىم) ئۆز زامانىسىدىكى لۈكچۈن ۋاڭى بىلەن قۇمۇل ۋاڭلىرىغا بېيئەت قىلىپ، ئۇلارنىڭ

بېۋاستە قارمىقىدا بولۇپ، مۇناسىۋەتلىشىپ تۇرىدىكەن. ھەر يىلدا لۈكچۈن، قۇمۇللارغا بىرقانچە قېتىم بېرىپ ۋاڭ - خوجاملارغا ئۆز خىزمىتىدىن دوكلات بېرىپ، يوليورۇق ئېلىپ قايتىدىكەن. ۋاڭ - خوجاملارغا دائىم ئولپان تاپشۇرۇپ تۇرىدىكەن. ئۇ چاغلاردىكى بىچارە خەلقنىڭ جاپا - مۇشەققەتلەر بىلەن ئوۋ قىلىپ تاپقان بوغا مۈڭگۈزلىرى، تۈلكە، بۆرە، يىلپىز، سۈلەيسۈن، ھەتتا يولۋاس تېرىلىرى زالىم بەگلەر ئارقىلىق، ناسىر ھېكىمگە تەقدىم قىلىنىپ، ۋاڭ - خوجاملارغا سوۋغا قىلىنىپ تۇرىدىكەن. خەلقنىڭ ئېسىل نەرسىلىرى ۋە بايلىقلىرىنى يۇقىرى دەرىجىلىك زالىم ئەمەلدارلارغا سوۋغا قىلىش يولى بىلەن ۋە باشقا قىممەت باھالىق ئالتۇن، كۈمۈش، ئۈنچە - مەرۋايىت، تاۋار - دۇردۇنلارنى ئۈستى - ئۈستىلەپ يۇقىرىغا يوللاپ تۇرۇش يولى بىلەن بەگ - ھېكىملار ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەيدىكەن ۋە مەرتىۋىسىنى ئۆستۈرۈپ تۇرىدىكەن. ناسىر بەگ خەنزۇچىدىنمۇ بىر ئاز ساۋاتلىق ئادەم ئىكەن. بىر تۇغقان ئىنىسى ئەيسا بەگنى خەنزۇچە مەكتەپ (ئۇ چاغدا خەنزۇ مەكتەپلىرى شۆتاڭ دەپ ئاتىلاتتى) تە ئوقۇتۇپ شۇ سەي دەرىجىلىك ئىلمي ئۇنۋانغا ئېرىشتۈرگەن ئىكەن. ئەيسا بەگ 1920 - يىلدىن 1930 - يىللارغىچە ھۆكۈمەت تەستىقى بىلەن تىكەنلىكتە شۆتاڭ (مەكتەپ) ئېچىپ 40 - 50 بالىنى خەنزۇچە ئوقۇتقان. بۇلارنىڭ ئىچىدە خېلى كۆپ بالىلار خەنزۇچىدا خېلى ياخشى مەلۇماتقا ئىگە بولغان. بەزىلىرى ھۆكۈمەت ئىدارىلىرىدە خىزمەت قىلغان، بەزىلىرى تەرجىمان بولغان. تىكەنلىكتە ئۆتكەن قاسىم چايەن دېگەن ئادەممۇ ئەيسا بەگ بار شۆتاڭدا ئوقۇغان. ئۇ چاغلاردا خەنزۇچىدىن ئازدۇر - كۆپتۇر ساۋاتى بولسا ھۆكۈمەت خىزمىتىگە ئېرىشىپ بىر ئىدارىدە ئىشلەش ئاسانراق بولاتتى. خەنزۇچە

ئوقۇغانلار تولاراق بەگ بولۇپ يۇرت سورايتتى. شۇڭا ناسىر بەگ
ۋە ئۇنىڭ ئۇكىسى ئەيسا بەگلەرمۇ ئۆمۈر بويى بەگ بولۇپ، يۇرت
سوراپ، ھۆكۈمەت ئىدارىلىرىدا كاتىپ، بۆلۈم باشلىقى، مەك-
تەپلەردە مۇدىر، مۇئەللىم بولۇپ ئۆتكەن. ئەيسا بەگ خەنزۇچە
خەت - چەك، ئالاقىلارنى يۇق قەلەمدە يېزىشقا ئۇستا بولغانلىق-
تىن، 1933 - يىلى قەشقەردە تۇرغان ئاتلىق 6 - دىۋىزىيە
باشلىقى مەخمۇت سىجاڭ قەشقەرگە بۇيرۇق بىلەن ئالدۇرۇپ
كېتىپ، 1938 - يىلغىچە دىۋىزىيە ئىشتابى كاتىبات بۆلۈمىدە
باش كاتىپلىق قىلىپ، خەنزۇچە ئالاقىلارنى بېجىرگەن. ئەيسا
بەگنىڭ خەنزۇچە مۇنداق يۇقىرى سەۋىيىلىك بولۇپ چىقىشى
ئۇنىڭ ئاكىسى ناسىر بەگنىڭ يېقىندىن كۆڭۈل قويۇپ ئوقۇتۇشى
ۋە تەربىيىلىشى نەتىجىسىدىن بولغان، ئەيسا بەگ خەت ئالاقىلارنى
خەنزۇچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلاتتى. كامالەتكە يەتكەن ئاغ-
زاكى تەرجىمان ئىدى.

ناسىر بەگ يۇرت سوراشتا ناھايىتى قاتتىق بولۇپ، قىمار
ۋە باشقا يامان ئىشلارنى قاتتىق توسىدىكەن، بولۇپمۇ قىمارۋازلار
ئالدىغا كېلىپ قالسا، ئىككى پۇتىنى چۇشەپ ھاۋا تاپان قىلىپ
چۇماقلىق ئۇجمە نوتىلىرى بىلەن ئۇرۇپ، تاپاندىن قان چىقىرى-
ۋېتىدىكەن، سوراقتا بەك زالىم ئىكەن. بىر قېتىم سوراقتا
ئاچچىقى بەك كېلىپ كەتكەچكە قاتتىق ۋارقىراپ تاشلىغان،
سوراق مەيدانىدىكى بىرئادەم ۋارقىرىشىدىن قورقۇپ كېتىپ نەق
مەيداندا ئۆلگەنىكەن. مانا بۇ ئۆز ۋاقتىدىكى زالىم بەگلەرنىڭ
نەقەدەر ۋەھشى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ناسىر بەگ
كۆپ خوتۇنلۇق، كۆپ بالىلىق ئادەم بولۇپ، لايسۇ (دۆڭ-
قوتان)، چوڭكۆل، تىكەنلىك، يېڭىسۇ، چاقىلىق قاتارلىق جاي-
لاردىن خوتۇنلۇق بولغانىكەن. بىراق بالىلىرى تۇرماي 3 - 4
ئوغۇل - قىزلىرى قالغانىكەن. ناسىر بەگ دېھقانچىلىق ئىشلى-

رىغىمۇ كۆڭۈل بۆلۈپ، لوكچۇن، قومۇللاردىن ھەر خىل قو-
ناق، پۇرچاق، كۆكتات ئۇرۇقلىرىنى ئېلىپ كېلىپ خەلقنى
تېرىشقا دالالەت قىلىپ، دېھقانچىلىق ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش-
قا ئەھمىيەت بەرگەنىكەن. ئېرىق - ئۆستەڭ چېپىش ئىشلىرىنى-
مۇ چىڭ تۇتۇپ، سۇ ئىنشائاتلىرىنى راۋاجلاندۇرغانىكەن. تۇر-
پان، توقسۇنلارنىڭ كېمىر ئۆيىنى شاگىرت ئەۋەتىپ ئۆگىنىپ
كېلىپ قول ئاستىدىكى رايونلاردىمۇ ئومۇملاشتۇرۇشقا تىرىش-
قان. ناسىر ھېكىم يۇرتنى ئوبدان ئىدارە قىلىپ يۈز تاپقانلىق-
تىن، لوكچۇن، قومۇل ۋاڭ - خوجاملىرى چىڭ سۇلالىسى
مەركىزي ھۆكۈمىتىگە يوللاپ خاتىرىگە ئالدۇرۇپ، خاندىن ھې-
كىملىق ئۇنۋانى ئالغانىكەن. مەسىلەن: ئۇنىڭ بىر باشقا كېيىدى-
غان ئوتۇغاتلىق تاجى بولۇپ، ئوتۇغات توزنىڭ قۇيرىقىدا ياسال-
غان، ئۇنى تاجنىڭ ئارقىسىدا بېكىتىپ قويىدىغان مەخسۇس جايى
بولۇپ، بۇنى ۋاڭ - خوجاملار بىلەن كۆرۈشكەندە ياكى سوراق
ئۇستىدە كىيىدىكەن. بۇ ئوتۇغاتلىق تاجنى مەن كۆرگەنىدىم.
ئۇنى مۇشۇ يېقىنقى زامانغىچە ناسىر بەگ دادامنىڭ چوڭ ئوغلى
توختەمەت شاڭيۇنىڭ بالىلىرى توخسۇن ۋە قاسىملار ساقلاپ
كەلگەنىدى. مەن تۇرمىدىن 1976 - يىلى چىقىپ كەلسەم ئۇلار
ئۆلۈپ كېتىپتۇ. ئۇلارنىڭ بالىلىرى جان بېقىش ئۈچۈن قارا
شەھەر ئەتراپلىرىغا چىقىپ كېتىپتۇ. مەن ئۇلاردىن ناسىربەگدىن
قالغان ئوتۇغاتلىق تاجى قەيەردە ئىكەنلىكىنى سۈرۈشتە قىلىشقا
بارالمىدىم، ئەپسۇسكى، بۇ نەرسە ھازىر بارمۇ، يوق؟ بىلمەي-
مەن. ئۇلار جايىدىن - جايىغا كۆچۈپ يۈرگەندە ئۇنىڭ تارىخىي
ئەھمىيىتىنى بىلمىگەندىن كېيىن چۇرۇپ تاشلىدىمۇ، ماڭا نامە-
لۇم. ھازىر سۈرۈشتۈرۈپ تاپقىلى بولامدۇ - يوق، ئۈزەممۇ بۇ
ھەقتە كەسكىن بىر نېمە دېيەلمەيمەن. شۇنداق بولسىمۇ، پۇر-
سەت تېپىپ مۇناسىۋەتلىك تۇغقانلاردىن سۈرۈشتە قىلىپ باقار-
مەن. تېپىلىپ قالسا تەشكىلگە تاپشۇرىمەن. يۇرتنى چىڭ تۇ-

تۈپ، ئوبدان ئىدارە قىلىپ، پۇقرىنىڭ ئەمىر - پەرمانلىرىنى ئەستايىدىل ئىجرا قىلغاندا، پۇقرىنىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولـغىلى بولىدۇ. ناسىر بەگ شۇنداق قىلغانىكەن. شۇڭا، چىڭ سۇلالىسى خانىنىڭ تاج كەيدۈرۈشىگە مۇيەسسەر بولغان. بۇنى ئەلۇەتتە ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى ھىمايە قىلغانلىقى، ۋاڭ - خوجامـلار ئارقىلىق، خاننى ھىمايە قىلىپ بەيئەت قىلغانلىقىدىن شۇنـداقلا ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن شىنجاڭنىڭ بىرلىكىنى ۋە ئىتتىـپاقلىقىنى ھىمايە قىلغانلىقىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ.

مەن تۇغۇلۇشتىن 20 نەچچە يىل بۇرۇن ناسىر بەگ چاقىـلىقتا كىچىك تەرىتى تۇتۇلۇپ قېلىش كېسىلى بىلەن ۋاپات بولۇپ كېتىدۇ. يۇيۇپ - تاراپ كېپەنلىگەندىن كېيىن، بىر چاپقۇر تۆگىنى ئاق رەختتە كېپەنلەپ، تاۋۇتنى تۆگىگە ئارتىپ بىر كېچە - كۈندۈزدە تىكەنلىككە ئەكىلىپ چوڭ جامە قېشىدا يەرلىكتە قويغانىكەن. قەبرىلەر 1960 - يىللىرى تىكەنلىكتىكى 34 - 35 - تۇەن مەيدانلىرى تەرىپىدىن بىر چەت قۇملۇقتا يۆتكىۋېتىلـگەن. ناسىر بەگنىڭمۇ قەبرىسى شۇ قاتاردا يۆتكىۋېتىلىپتۇ.

مەن ناسىربەگنىڭ پۇقرىقى تارىخي ئەھۋاللىرىنى ھامۇت ئەلەم ئاخۇنۇم (ناسىر بەگنىڭ 3 - ئوغلى)، ئاتام ئەيسا بەگ ۋە ئاپام مەرھۇم سارىخانلارنىڭ ئۆز ئارا پاراڭلىرىدىن ۋە باشقىلارـنىڭ ناسىر بەگ ھەققىدە قىلىشقان گەپ - سۆزلىرىدىن ئاڭلىغاـغان، شۇنىڭدەك يادىمدا قالغانلىرىنى يازدىم. بەلكىم بۇنىڭدا تولۇق بولمىغان ياكى كۆپتۈرۈۋېتىلگەن جايلىرى بولۇشى مۇمـكىن، ئەگەر بولۇپ قالسا يولداشلارنىڭ تولۇقلىشىنى ۋە تەنقىدي پىكىر بېرىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

(«بايىنغولىن تارىخ ماتېرىياللىرى» 3 - توپلامدىن ئېلىنـدى)

داتۇڭ يېزىسىدىكى مۇھەممەد كەرىمبەگ ۋە ئۇنىڭ ئەجدادلىرى توغرىسىدا

مەدەلىخان

ئېلىمىز تاجىك خەلقىنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا مۇھەمـمەت كەرىمبەگ ۋە ئۇنىڭ ئەجدادلىرى مۇھىم شەخسلەر بولۇپ، تارىختا زور رول ئوينىغان. چۈنكى ئۇلار 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 20 - ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىغىچە سەرىكۇھدا بىرقانچە ئەۋلاد ھاكىمبەگ بولۇپ، كۆپ قېتىم چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن مەنسەپكە تەيىنلەنگەن ۋە مۇكاـپاتلانغان. ئۇلارنىڭ سەرىكۇھ رايونىدا مەنسەپكە ئولتۇرغان دەۋـرى يەنە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭدا غايەت زور ئۆزگىرىشلەر بولغان دەۋرگە توغرا كەلگەن. شىنجاڭدا ياقۇپبەگ 14 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، شىنجاڭ خەلقى جۈملىدىن سەرىكۇھ خەلـقىغە ھېسابسىز بالايى - ئاپەتلەرنى كەلتۈردى. سەرىكۇھ رايونىغا دائىم پاراكەندىچىلىك سېلىپ، خەلقنى تۈگىمەس خاتىرجەمسىزـلىككە سالغان. قوقەند خانلىقى چاررۇسىيە تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنغاندىن كېيىن، يەنە داۋاملىق ئېلىمىزنىڭ پامىر رايونىغا ئىچكىرىلەپ كىرىپ، پۈتۈن پامىرنى (پەقەت تاغدۇمباش پامىرى ۋە رەڭكۆل پامىرىنىڭ بىر قىسمىدىن باشقىسىنى) دېگۈدەك بېسىۋالدى. جۇڭگونىڭ ئۆزىدە بولسا شىنخەي ئىنقىلابى پارتلاپ،

چىڭ خاندانلىقى ئاغدۇرۇلۇپ مىنگو قۇرۇلدى. مانا مۇشۇنداق
زور تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ ھەممىسىگە مۇھەممەد كەرىمبەگ ۋە
ئۇنىڭ ئەجدادلىرى جۇڭگونىڭ يىراق غەربىي چېگرا رايونىدىكى
يەرلىك ئەمەلدارلار بولۇش سۈپىتى بىلەن ئىشتىراك قىلغان.
ئۇلارنىڭ ئېلىمىز تاجىك خەلقىنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى
ئورنى ۋە رولىنى توغرا مۆلچەرلەپ، مۇۋاپىق باھا بېرىش،
ئېلىمىز تاجىك خەلقىنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىنى يورۇتۇشتا
مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. ئەپسۇسكى بۇ بىرقانچە ئەۋلاد ھاكىم-
بەگنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى توغرىسىدا يازما خاتىرە بەكمۇ ئاز.
ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئائىلە شەجەرىسىمۇ يوق. ئەگەر بولغان
تەقدىردىمۇ ھازىرغىچە ساقلانمىغان. ھەتتا بەزى ماددى بۇيۇملار
مەسىلەن: چىڭ سۇلالىسى تەقدىم قىلغان ئوتۇغات، ھاكىمبەگ-
لىك تامغىسى، مەنسەپكە تەيىنلەش پەرمانى قاتارلىقلارمۇ پۈتۈن-
لەي يوقىلىپ كەتكەن. شۇڭا ئۇلارنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى تارىخىي
سەرگۈزەشتىلىرىنىڭ نۇرغۇن تەپسىلاتلىرىنى ئېنىقلاش خېلىلا
تەس. شۇنداق بولسىمۇ، بۇ ماقالىدا مەن كەرىمبەگكىچە بولغان
4 ئەۋلاد ھاكىمبەگنىڭ سەرگۈزەشتىلىرىنى بەزىبىر پارچە -
پۇرات تارىخىي خاتىرىلەر ھەم ئۆزۈم تەكشۈرگەن ماتېرىياللارغا
ئاساسەن ئىلاجى بار تولۇقراق بايان قىلىشقا تىرىشىمەن. ئەمما
يۇقىرىقى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بۇ بايانلىرىمدا سەۋەن - خاتالىق-
لارنىڭ بولۇشى تەبىئىي. مەن بۇ ماقالىنىڭ مۇشۇ جەھەتتىكى
ئىزدىنىش ۋە تەتقىقاتنىڭ باشلىنىشى بولۇشىنى، بۇنىڭدىن كې-
يىن تېخىمۇ كۆپ كىشىلەرنىڭ بۇ جەھەتتە ئىزدىنىپ، مۇشۇ
دەۋر تارىخىمىزنى تېخىمۇ روشەن يورۇتۇپ، تاجىك يېقىنقى
زامان تارىخىنى تەتقىق قىلىشنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇشنى
ئۈمىد قىلىمەن. مۇھەممەد كەرىمبەگنىڭ ھازىرقى ئەۋلادلىرى-

نىڭ قولىدا بار بولغان بەزى ماتېرىياللارنى (پارچە - پۇرات
بولسىمۇ) كۆپرەك تەمىنلىشىنىمۇ سەمىمىي ئۈمىد قىلىمەن.

1. مۇھەممەد كەرىمبەگ ئەجدادلىرىنىڭ ھاكىمبەگ-لىك مەنسىپىگە ئولتۇرۇشى

گۇاڭشۈنىڭ 3 - يىلى 12 - ئاينىڭ 23 - كۈنى يېزىلغان
«لىۋ جىنتاڭ قول يازمىلىرى» دا ئەلىفبەگنىڭ سەرىكۇھ رايون-
غا ھاكىمبەگ بولۇپ تەيىنلەنگەنلىكى ھەققىدە سۆزلەپ كېلىپ،
ئىلگىرى ئاتىسىنىڭ تەۋەسىدە بولغان 19 ئورۇندىكى تاجىك يېزى-
لىرىنى ۋە سەرىكوھنىڭ غەربىي - شىمالىدىكى 9 ئورۇندىكى
كۆچمەن قىرغىز يېزىلىرىنى ئۇنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بې-
رىلگەنلىكى خاتىرىلەنگەن. ئەمما ئاتىسىنىڭ كىملىكى، ئۇنىڭ
قانداق قىلىپ 19 ئورۇندىكى تاجىك يېزىلىرىنى باشقۇرىدىغان
ھاكىمبەگ بولغانلىقى خاتىرىلەنمىگەن. مۇھەممەد كەرىمبەگنىڭ
كىچىك ئوغلى توختەبەگ (ھازىر ھايات، داتۇڭ يېزىسىدا، داد-
سى ھايات ۋاقتىدا كىچىك بولغاچقا كۆپ ئىشلارنى ئانچە بىلمەي-
دۇ) نىڭ دېيىشىچە، ئۇلارنىڭ چوڭ بوۋىسى ئەسلى ھازىرقى
تاشقورغان ناھىيىسىنىڭ تىزناپ يېزىسىدىن بولۇپ، قۇلچاق بەگ-
كە ئىشىك ئاغا بېگ (ئىشىك ئاغا بېگ: چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە
شىنجاڭدا تەسىس قىلىنغان مەنسەپ نامى، ھاكىمبەگنىڭ مۇئاۋ-
ىنى) بولغانىكەن. ئەمما تارىخىي خاتىرىلەردە 1836 - يىلى
قۇلچاقبەگ قوقەندلىك لەشكەر قوشبېگى تەرىپىدىن قەتلى قىلد-
ىنىپ، سەرىكۇھ مۇسۇلمانلار دىيارى مەھكىمىسى قوقەندلىكلەر
تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغاندا، سەرىكۇھدىكى بىر قىسىم خەلق
ئىشىك ئاغابېگ مۇھەممەد رەھىمبەگ باشچىلىقىدا داتوڭ يېزىسىغا
چېكىنىپ، كۇرەشنى داۋاملاشتۇرغانلىقى يېزىلغان. مۇھەممەد
كەرىمبەگنىڭ بوۋىسىنىڭ ئىسمى باباشبەگ بولۇپ، بۇ ئىسىم

تارىخىي خاتىرىلەردە قەيت قىلىنغان مۇھەممەد رەھىمبەگ دېگەن
ئىسىم بىلەن توغرا كەلمەيدۇ. پاكىستانلىق قۇدرەتۇللابېگ ئىبنى
مۇھەببەتۇللابېگ يازغان «ھونزانىڭ قەدىمكى ئەمىرلىرى تارىخى»
دا يەنە مۇھەممەد كەرىمبەگنىڭ ئەجدادلىرى توغرىسىدا باشقىچە
بىر رىۋايەت بار. ئۇنىڭدا دېيىلىشىچە: ھونزا ئەمىرى سەلىمخان
ئىبنى خوسراۋ ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە سەرىكۇھ زېمىنىن-
دا ئۆمەربېگ (جۇشمان كەنتىدىن ئىكەن) ھاكىمبەگ بولغان.
قەلەم ئىسىملىك كىشى ئۇنىڭغا ئىشىك ئاغابېگ بولغان، قەلەم
ئۆزىنىڭ قىزى خۇشھالبېكىمنى ئەمىر سەلىمخانغا ياتلىق قىل-
غان. قەلەمنىڭ 2 ئوغلى بولۇپ، بىرىنىڭ ئىسمى باباشبەگ،
بىرىنىڭ ئىسمى گۆھەر ئىكەن. (قەلەم ئۆزى تىزناپ كەنتىدىن
ئىكەن). ئۆمەربېگ ۋاپاتىدىن كېيىن باباشبەگ ھاكىمبەگ بول-
غان. گۆھەر ئىشىك ئاغا بەگ بولغان ۋە داتۇك يېزىسىغا كۆچۈپ
ئولتۇراقلاشقان. بۇ خاتىرە خېلى ئەقىلغا مۇۋاپىقتەك كۆرۈنسە-
مۇ، ئەمما ۋاقىت جەھەتتىن ئانچە ماس كەلمەيدۇ. چۈنكى يۇقى-
رىقى تارىختا ئەمىر سەلىمخان 1766 - يىلى ئەمىرلىك تەختىدە
ئولتۇرۇپ، 1823 - يىلى ۋاپات بولغان دەپ يېزىلغان. ۋاھالەن-
كى 1820 - 1830 - يىللىرى سەرىكۇھدا مەمەشۇ (جۇشمان-
دىن)، قۇلچاقبەگلەرنىڭ ھاكىمبەگ بولغانلىقى ھەققىدە چىڭ
سۇلالىسىنىڭ تارىخىي يازمىلىرىدا ئېنىق خاتىرە بار. شۇڭا با-
باشبەگ ھاكىمبەگ بولدى دېگەندىمۇ، قۇلچاق 1836 - يىلى
قوقەندلىكلەر تەرىپىدىن قەتلى قىلىنغاندىن كېيىن بولغان بولۇ-
شى مۇمكىن.

يۇقىرىدىكى ئىككى رىۋايەتتىن باشقا خەلق ئارىسىدا يەنە
مۇنداقمۇ بىر رىۋايەت بار.

19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قوقەند خانلىقى دائىم سەرى-

كۇھ رايونىغا باستۇرۇپ كىرىپ، پاراكەندىچىلىك سالغانلىقتىن
مۇھەممەد كەرىمبەگنىڭ بوۋىسى باباش بەگ داتۇكقا كۆچۈپ بار-
غان. بىر قېتىم سەرىكۇھ تاش شەھىرىدە تۇرۇشلۇق چىڭ سۇلا-
لىسى ئامبىلى قوقەندلىكلەرنىڭ تاجاۋۇزى سەۋەبىدىن، يەكەنگە
قاچماقچى بولۇپ، داتۇك يېزىسىنىڭ كاندور داۋىنىدىن ئېشىپ
يولدىن ئادىشىپ، شۇرغانغا يولۇقۇپ ئۆلۈشكە تاس قالىدۇ.
شۇ يەردە چارۋا بېقىۋاتقان باباشبەگ ئامبال ۋە ئۇنىڭ بالا -
چاقىلىرىنى شۇرغاندىن قۇتقۇزۇپلا قالماستىن يەنە ئات، ئې-
شەك كىرا قىلىپ، ئۇلارنى يەكەنگىچە يەتكۈزۈپ قويىدۇ. چىڭ
سۇلالىسى ئامبىلى ئۇنىڭ ساداقەتمەن پۇقرا ئىكەنلىكىدىن بەكمۇ
تەسىرلىنىدۇ. كېيىن چىڭ سۇلالىسى سەرىكۇھنى قوقەند تاجا-
ۋۇزچىلىرىدىن تارتىۋالغاندا، ھېلىقى ئامبال چىڭ سۇلالىسى
مەركىزىي ھۆكۈمىتىدىن باباشنى سەرىكۇھنىڭ ھاكىمبەگلىكىگە
تەيىنلەشنى ئۆتۈنۈپ، ئۇنى سەرىكۇھ مۇسۇلمانلار دىيارى مەھكى-
مىسىنىڭ ھاكىمبەگلىكىگە تەيىنلەتكۈزىدۇ. بۇ رىۋايەت بىلەن
ئەمەلىي تارىخىي ۋەقەلەر ئوتتۇرىسىدىمۇ ئوخشىمايدىغان جايلار
بار. چۈنكى 1884 - يىلى چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭدا ئۆلكە
تەسىس قىلىشتىن بۇرۇن، سەرىكۇھدا چىڭ سۇلالىسى تۇغلۇق
ئەمەلدارلىرىدىن ئامبال قويمىغان. بەلكى يەرلىك ھاكىمبەگلەر-
نى تەيىنلەش ئارقىلىق، بۇ يىراق چېگرا رايونلاردا ئۆز ھۆكۈم-
رانلىقىنى يۈرگۈزگەن. يەنە بىرتەرەپتىن 1836 - يىلى قوقەند-
لىك لەشكەر قوشبېگى سەرىكۇھنى ئىشغال قىلىپ، ھاكىمبەگ
قۇلچاقنى قەتلى قىلغان. كېيىن سەرىكۇھ خەلقى تەرىپىدىن
قوقەند خانلىقىنىڭ ئادىنا قاتارلىق كاتتىباشلىرى تۇتۇلۇپ، يە-
كەن خان ئامبىلىغا تاپشۇرۇلغاندىن كېيىن، قوقەند خانلىقىنىڭ
سەرىكۇھنى ئىشغال قىلغانلىقى ھەققىدە خاتىرە يوق. يۇقىرىقىلار

پەقەت بىرقانچە خىل رىۋايەتتىنلا ئىبارەت بولۇپ، دەل تارىخىي
پاكىتنى ئەكس ئەتتۈرگەن بولۇشى ناتايىن. ئەمما شۇنىسى ئېنىق-
كى مۇھەممەد كەرىمبەگنىڭ بوۋىسى باباشبەگ ھەقىقەتەن سەرى-
كۇھ رايونىنىڭ ھاكىمبېگى بولغان. ئۇنىڭ كونكرېت ۋاقتى ۋە
قانداق بولۇپ ھاكىمبەگ بولغانلىقىنى ئېنىق بىلمىسەكمۇ، ئەمما
باباشبەگدىن تارتىپ مىنگونىڭ 15 - يىلى ياڭ زېڭشىن مۇھەممەد
كەرىمبەگنى ھاكىمبەگلىكتىن قالدۇرغانغا قەدەر سەرىكۇھنىڭ
ھاكىمبەگلىكى مۇشۇ جەمەتنىڭ قولىدا بولۇپ، ئىلگىرى - كې-
يىن 4 كىشى سەرىكۇھ ھاكىمبېگى بولغان.

2. ئەلىفبەگنىڭ تارىختىكى رولى

مۇھەممەد كەرىمبەگ ئەجدادلىرىدىن ئەلىفبەگدىن بۇرۇنقى
ھاكىمبەگ توغرىسىدا ھېچقانداق خاتىرە يوق. ئەمما ئەلىفبەگنىڭ
رولى توغرىسىدا خېلى كۆپ يازما خاتىرىلەر بار.

ئەلىفبەگنىڭ ھاكىمبەگلىك مەنسىپىدە ئولتۇرغان مەزگىلى
خوجىلار تەپرىقچىلىكى تۈپەيلىدىن پۈرسەتپەرەس ياقۇپبەگنىڭ
جەنۇبىي شىنجاڭدا يەتتە شەھەر ھاكىمىيىتىنى بەرپا قىلىپ،
شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۈستىدىن زۇلمەتلىك ھۆكۈم-
رانلىق يۈرگۈزگەن مەزگىلگە توغرا كەلگەن. ياقۇپبەگ قەشقەر
ۋە يەكەننى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، سەرىكۇھ ھاكىمبېگى
ئەلىفبەگنى ئۆزىگە ئەل قىلدۇرۇش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئەلچى
ئەۋەتىپ، ئەلىفبەگنىڭ ياش تۇل قالغان ئۆگەي ئانىسى سايرا-
خىنزونى ئۆز نىكاھىغا ئالماقچى بولىدۇ. دافەدار قاتارلىق كىشى-
لەر (دافەدار تاشقۇرغان ناھىيىسىنىڭ ھازىرقى تاشقورغان يېزا
ۋەرشىدې كەنتىدىن بولۇپ، 113 ياش ئۆمۈر كۆرگەن. ئوتتۇرا
ئاسىيا، ئافغانىستان، پاكىستان قاتارلىق دۆلەتلەردە كۆپ يىل
ساياھەتتە بولغان. خېلى يۇقىرى دىنىي ۋە تارىخىي بىلىمگە ئىگە

شەخس ئىدى) نىڭ رىۋايەت قىلىشىچە، سايراخىنزو ئىنتايىن
چىرايلىق ھەم ئەقىللىق ئايال بولۇپ ئېرىدىن ياش تۇل قالغان.
ياقۇپبەگ ئۇنىڭ داڭقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، سەرىكۇھ ھاكىم-
بېگى ئەلىفبەگكە ئەلچى ئەۋەتىپ، سايراخىنزونى يەكەنگە يەتكۇ-
زۇپ بېرىشنى ئۇقتۇرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ھەم سايراخىنزودەك
چىرايلىق، ئەقىللىق ئايالغا ئىگە بولۇش ھەم خەلقئارا قاتناش
تۈگۈنىگە ئورۇنلاشقان مۇھىم ئىستىراتېگىيىلىك ئورۇن - سەرى-
كۇھنى كۈچ سەرپ قىلمايلا ئىشغال قىلىش مەقسىتىگە يەتمەكچى
بولىدۇ. ياقۇپبەگنىڭ بۇ خىل يولسىز تەلىپى ئەلىفبەگنى بەكمۇ
غەزەپلەندۈرىدۇ. ئەمما پۈتۈن جەنۇبىي شىنجاڭنى ئىشغال قىلى-
ۋالغان ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىگە يىراق - ياقا چېگراغا جايلاشقان،
تاشقى ياردەمگە ئېرىشىش ئىمكانىيىتى بولمىغان سەرىكۇھ رايونى-
نىڭ ھاكىمبېگى يېگانە ھالدا تاقابىل تۇرالمايتتى. ئەلىفبەگ
ياقۇپبەگنىڭ تەلىپىنى رەت قىلىش ئۆزىگە نېمىدىن دېرەك بېرى-
دىغانلىقىنى بىلگەنلىكى ئۈچۈن، خاس مەسلىھەتچىلىرى بىلەن
مەسلىھەتلىشىپ، تاشقورغان تاش شەھىرىنى تاشلاپ، ۋاخان را-
يونىغا چېقىپ كەتمەكچى بولىدۇ. ئۇنىڭغا ئەگىشىپ مېڭىشنى
خالايدىغان بەگ، ئەمەلدار ۋە ياقۇپبەگنىڭ تۆمۈر تىرنىقى ئاستىدا
قۇل بولۇشنى خالىمايدىغان خەلق ئاممىسىدىن بىرقانچە 10 كى-
شىمۇ چىقىپ كەتمەكچى بولىدۇ. ئۇلار پەيىك دېگەن يەرگە
بارغاندا مەسلىھەتچىلىرىدىن بىر كىشى ئۇنىڭغا: «بەگ جانابلى-
رى، ياقۇپبەگنىڭ يولسىز تەلىپىدىن غەزەپلىنىپ، قۇدىلىشىش
تەلىپىنى رەت قىلىپ، كۆچ جەھەتتە ياقۇپبەگكە تەڭلىشەلمەيدى-
غانلىقلىرى سەۋەبلىك يۇرتنى تاشلاپ كەتمەكچى بولۇۋاتىدىلا،
ئەمما ياقۇپبەگ تەلەپ قويغان سايراخىنزو ۋە ئۆز ئاياللىرى يۇرتتا
قالدى. سىلى كەتكەن بىلەن ئائىلە، بالا - چاقىلىرى يەنىلا

ياقۇپبەگنىڭ قولىغا چۈشۈپ خورلۇقتا قالدى. شۇڭا كەتكەندىمۇ
چوقۇم ئائىلە، بالا - چاقىلىرىنى بىرتەرەپ قىلىپ كەتكەنلىرى
تۈزۈك» دەپ تەكلىپ بېرىدۇ. ئەلىفبەگ بۇ تەكلىپنى ئورۇنلۇق
بىلىپ، خاس مەسلىھەتچىسىنى داتۇڭغا ئائىلە، بالا - چاقىلىرى-
نى بىرتەرەپ قىلىش ئۈچۈن ئەۋەتىدۇ. سايراخىنىزو قاتارلىقلار
ئەلىفبەگنىڭ مۇددىئاسى بويىچە، «ياقۇپبەگنىڭ قولىغا چۈشۈپ
خورلۇق كۆرگىچە ئۆلگىنىمىز تۈزۈك» دەپ، خاس مەسلىھەتچى-
سى بەرگەن زەھەرنى يەپ ئۆلۈۋالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئەلىفبەگ
سەرىكۆھتىن چېقىپ كېتىپ، ئەۋۋەل ۋاخان رايونىدا، ئاندىن
قوقەند، بۇخارا قاتارلىق جايلاردا بىر قانچە يىل مۇساپىر بولۇپ
ياشايدۇ.

ياقۇپبەگ ئەلىفبەگنىڭ كەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ، قول ئاستى-
دىكىلەردىن ھەسەنشاھنى سەرىكۆھنى ئىشغال قىلىشقا ئەۋەتىدۇ.
ھەسەنشاھ 1866 - يىلى سەرىكۆھنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن،
سەرىكۆھ خەلقى ئۈستىدە زۇلمەتلىك ھۆكۈمرانلىقنى باشلايدۇ.
خەلقنىڭ بىر قىسمىنى پارچە يەر دېگەن جايغا سۈرگۈن قىلىدۇ.
بىر قىسمى يۇرت - ماكانلىرىنى تاشلاپ، ئەلىفبەگنى پانا تار-
تىپ، بۇخارا، قوقەند قاتارلىق جايلارغا چىقىپ كېتىدۇ. بىر
قىسمىنى چېرىكلىككە تۇتۇپ، ئۆزىنىڭ ئەكسىيەتچى ھاكىمىيى-
تىنى ساقلايدىغان ئوق يېمى قىلىدۇ. سەرىكۆھ خەلقى ياقۇپبەگ-
نىڭ قانلىق قامچىسى ئاستىدا ئون نەچچە يىل خورلۇقتا ياشاشقا
مەجبۇر بولىدۇ. ئەلىفبەگ ئۆزى گەرچە قوقەند قاتارلىق جايلاردا
مۇساپىر بولۇپ ياشىغان بولسىمۇ، كۆڭلى ھامان يۇرتىغا قاي-
تىپ، بۇرۇنقى بەگلىك سەلتەنەتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش كويىدا
بولىدۇ. شۇڭا ياقۇپبەگنىڭ يەتتە شەھەر ھاكىمىيىتى ۋەزىيىتىگە
ھەر ۋاقىت يېقىندىن دىققەت قىلىپ تۇرىدۇ. ئۆزىنى پانا تارتىپ،

قوقەندگە مۇساپىر بولۇپ بارغان سەرىكۆھ خەلقىدىن قوشۇن
تەشكىللەپ، قورال - ياراق غەملەپ يۇرتقا قايتىش ئۈچۈن ھەر
ۋاقىت تەييار تۇرىدۇ.

1877 - يىل ئەتىيازدا ليۇجىنتاڭ باشلىغان چىڭ سۇلالىسى
قوشۇنلىرى جەنۇبىي شىنجاڭغا غەلىبىلىك يۈرۈش قىلىدۇ. شۇ
يىلى كۈزگىچە چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ياقۇپبەگنىڭ قانلىق
زۇلمىدىن جاق تويغان جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقىنىڭ قوللىشى
ئارقىسىدا، تېز ئالغا ئىلگىرىلەپ قەشقەر، يەكەن، خوتەن تەرەپ-
لەرگە يۈرۈش قىلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ غەلىبى-
لىك يۈرۈش قىلغانلىق خەۋىرى، قوقەند، بۇخارا قاتارلىق جايلا-
ردا مۇساپىر بولۇپ ياشاۋاتقان ئەلىفبەگ قاتارلىق سەرىكۆھ مۇسا-
پىرلىرى ئارىسىدا تېز تارقىلىدۇ. ئەلىفبەگ دەرھال 1878 -
يىلى قوشۇننى باشلاپ، سەرىكۆھ مۇسۇلمانلار مەھكىمىسى تۇ-
رۇشلۇق تاش شەھەرنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن يۈرۈش قىلىدۇ.
بۇ چاغدا ياقۇپبەگنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى يەتتە شەھەر ھاكىمى-
يىتى بىت - چىت بولغان بولسىمۇ، ئەمما ياقۇپبەگنىڭ قول
چومىقى ھەسەنشاھ تېخى تاش شەھەرنى بېسىۋېلىپ ياتماقتا ئې-
دى. ئەلىفبەگ سەرىكۆھ مۇساپىرلىرىدىن تەشكىللەنگەن قوشۇ-
ننى باشلاپ تېز سۈرئەتتە ئىلگىرىلەپ، تىزناپ قەلئەسىگىچە
كېلىدۇ. ھەسەنشاھ بىلەن ئەلىفبەگ تاش شەھەرنىڭ شىمالىدىكى
شامبابا دېگەن يەردە بىرقانچە قېتىم جەڭ قىلغان بولسىمۇ، بىر
- بىرىنى يېڭەلمەيدۇ. ھەسەنشاھ ئەلىفبەگنىڭ ئەسكىرى كۆچى
ۋە قورال - ياراقلىرىنىڭ تاش شەھەرنى ئىشغال قىلغۇدەك قۇد-
رەتلىك ئەمەسلىكىنى بىلگەندىن كېيىن، شەھەرنى قاتتىق مۇدا-
پىئە قىلىپ ياتىدۇ. ئىككى تەرەپ شۇنداق تىركىشىپ تۇرغان
پەيتتە، ھەسەنشاھ تەرىپىدىن مەجبۇرىي چېرىكلىككە تۇتۇلغان

سەرىكۆھ خەلقى قوقانباينىڭ باشچىلىقىدا تاش شەھەردىن چە-
قىپ، ئەلىقبەگ قوشۇنىغا قوشۇلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ھەسەنشاھ-
نىڭ ئەسكىرى كۈچى زور دەرىجىدە ئاجىزلايدۇ. ئەلىقبەگ تاش
شەھەرگە شىددەتلىك ھۇجۇم قوزغايدۇ. ھەسەنشاھ نائىلاج ئەلىق-
بەگكە تەسلىم بولىدۇ. ئەمما ئۇنىڭ تەسلىم بولۇشى جېنىنى
ساقلاش ئۈچۈن قوللانغان ئالدامچىلىق تەدبىرى بولۇپ، ئۆزىنىڭ
باشقا جايلاردىكى چېرىكلىرىنىڭ قايتىپ كېلىپ ئۆزىنى قۇتقۇ-
زۇشىنى ساقلاشنىڭ ئامالى ئىكەن. ھەسەنشاھ ئەلىقبەگ تاش
شەھەرگە ھۇجۇم قوزغىغاندا چاپارمەن ئەۋەتىپ، باشقا جايلاردىكى
چېرىكلىرىنى يىغماقچى بولغان بولسىمۇ، قوقانباي قاتارلىقلار-
نىڭ ئەلىقبەگ تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىشىدەك تاسادىپى ئەھۋال يۈز
بەرگەنلىكتىن تەسلىم بولماي ئامالى قالمىغان. ئەلىقبەگ ئۇنىڭ
تەسلىم بولغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇنى ئۆلتۈرمەي نەزەربەند
قىلغان. ئۇزاق ئۆتمەي ھەسەنشاھنىڭ باشقا جايدىكى چېرىكلىرى
يىغىلىپ، ھەسەنشاھ ئەۋەتكەن چاپارمەننىڭ باشلىشى بىلەن تا-
غارما يېزىسىغا ھۇجۇم قىلىدۇ. ئەلىقبەگ قوشۇن باشلاپ ئۇلارنى
چېكىندۈرىدۇ. ھەمدە ئۇلارنىڭ تاغارمىغا ھۇجۇم قىلىپ كىرىشى
ھەسەنشاھنىڭ بۇيرۇقى بىلەن بولغانلىقىنى بىلگەندىن كېيىن،
ھەسەنشاھنى شوش دېگەن يەردە ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. شۇنداق قى-
لىپ، ئەلىقبەگ سەرىكۆھ خەلقىنى باشلاپ، ھېچقانداق تاشقى
ياردەم بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا، ياقۇپبەگنىڭ قولچومىقى ھە-
سەنشاھنى يوقىتىپ، سەرىكۆھنى قايتۇرۇۋالىدۇ.

1878 - يىلى قىشتا ياقۇپبەگنىڭ مۆھرىدارى ۋە يەكەن
ھاكىمبېگى بولغان مۇھەممەت يۇنۇسجان بالا - چاقىلىرىنى ئې-
لىپ، تاشقورغان ئارقىلىق بەدەخشانغا چىقىپ كەتمەكچى بولۇپ،
ناھايىتى كۆپ جاپا - مۇشەققەتلەر بىلەن، خەتەرلىك چىچەكلىك

داۋىنىدىن ئېشىپ، سەرىكۆھنىڭ شىندى كەنتىگە كېلىدۇ. ئە-
لىقبەگ بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن دەرھال چېرىك باشلاپ
شىندى كەنتىگە كېلىدۇ. ھەمدە بىر تەرەپتىن چىرايلىق گەپلەر-
نى قىلىپ، مۇھەممەت يۇنۇسجاننى بالا - چاقا، قالدى - قاتتى
قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىكتە تاش شەھەرگە باشلاپ كەلسە، يەنە
بىر تەرەپتىن يەكەنگە چاپارمەن ئەۋەتىپ، لىيۇجىنتاڭغا ئەھۋالنى
مەلۇم قىلىپ، ئۇلارنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش ھەققىدە يوليو-
رۇق سورايدۇ. لىيۇجىنتاڭ ئۇنىڭ مۇھەممەت يۇنۇسجاندەك كاتتا
ئەربابنى پەم بىلەن تۇتقانلىقىنى ماختايدۇ ھەمدە مۇھەممەد يۇنۇس-
جاننى بەدەخشانغا كېتىشكە قويماي، يەكەنگە ئېلىپ چۇشۇشنى
بۇيرۇيدۇ. ئەلىقبەگ يۇنۇسجاننى بالا - چاقىلىرى بىلەن قەشقەر-
گە ياللاپ ئېلىپ بېرىپ، لىيۇجىنتاڭ قوشۇنلىرىغا تاپشۇرىدۇ. بۇ
ئەھۋال مۇھەممەد زەرىفى يازغان «تارىخي كاشغەر ۋە فەرغانە»
دېگەن كىتابتا تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمە-
تى ئەلىقبەگنىڭ ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىگە قارشى كۆرەشتە خىز-
مەت كۆرسەتكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇنى مۇكاپاتلاپ، ئۇنىڭغا
5 - دەرىجىلىك تورنا پەيلىك ئوتۇغات بېرىدۇ ھەمدە سەرىكۆھ
ۋە بۇيرۇت قەبىلىلىرىنى باشقۇرىدىغان باش ئوكۇردايلىق مەنسە-
پىنى بېرىپ، ئىلگىرى دادىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان 19
تاجىك يېزىسىنى ھەمدە سەرىكۆھنىڭ غەربىي - شىمالىدىكى 9
ئورۇندىكى قىرغىز كۆچمەن قەبىلىلىرىنى ئۇنىڭ باشقۇرۇشىغا
ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ. ئەمما، ئەلىقبەگ شۇنىڭدىن ئۇزاق ئۆتمەي
ئۆلۈپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ ئۆلۈمى توغرىسىدا بىر - بىرىگە ئوخ-
شاشمايدىغان مۇنداق ئىككى خىل گەپ بار. بىرى مۇھەممەت
زەرىفى يازغان «تارىخي كاشغەر ۋە فەرغانە» دېگەن كىتابتىكى
خاتىرە. ئۇنىڭدا ئەلىقبەگ مۇھەممەت يۇنۇسجاننى لىيۇ جىنتاڭغا

تاپشۇرغاندىن كېيىن، «ئۆزىنىڭ قىلغان ئەھدىنى بۇزۇش، خا-
ئىنلىقلىرى ئۈچۈن زوزۇڭتاڭنىڭ سىياسەت تىغى بىلەن ھايات
رىشتىسى ئۈزۈلۈپ، قېنى تۆكۈلدى. . . » دەپ يېزىلغان. ئەمما
بۇنى ئىشەنچلىك خاتىرە دېگىلى بولمايدۇ. چۈنكى ئەلىفبەگ
ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىگە قارشى كۆرەشتە باشتىن - ئاخىر چىڭ
سۇلالىسى تەرەپتە تۇرغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە ياقۇپبەگنىڭ مۇھەم-
مەد يۈنۈسجانغا ئوخشاش كاتتا ئەمەلدارنى تۇتۇپ (گەرچە مۇ-
ھەممەد يۈنۈسجانغا باشتا سىزنى بەدەخشانغا يولغا سالىمەن دەپ
ۋەدە قىلىپ ئالداپ، تاش شەھەرگە ئېلىپ كېلىپ، ئاندىن بە-
دەخشانغا يولغا سالماي، چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرىگە تاپشۇرغان
بولسىمۇ) چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرىگە تاپشۇرغان تۇرسا ۋە شۇ
خىزمەتلىرى سەۋەبلىك مۇكاپاتلىنىپ، مەنسەپكە تەيىنلەنگەن
تۇرسا، چىڭ سۇلالىسىنىڭ دۈشمىنى بولغان مۇھەممەت يۈنۈس-
جانغا قىلغان «ئەھدىنى بۇزۇش» جىنايىتى ئۈچۈن سىياسەت
تىغىدىن ئۆتكۈزۈشى زادىلا ئەقىلگە سىغمايدۇ. بىزنىڭچە تاشقور-
غاندىن دافەداربەگ دېگەن كىشىنىڭ تەمىنلىگەن ماتېرىيالى ئە-
شەنچلىك ماتېرىيالدەك قىلىدۇ. ئۇنىڭدا مۇنداق رىۋايەت قىلىنى-
دۇ: ئەلىفبەگ مەنسەپكە تەيىنلىنىپ ئۇزاق ئۆتمەي، بۇرۇنقى
يەكەن ھاكىمبېگى، كېيىن ياقۇپبەگ تەرەپكە ئۆتۈپ، ياقۇپبەگ-
نىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشىپ كاتتا مەنسەپ تۇتقان، چىڭ سۇلالە-
سى قوشۇنلىرى شىنجاڭغا يۈرۈش قىلغاندا يەنە ياقۇپبەگدىن
دەرھال يۈز ئۆرۈپ، چىڭ سۇلالىسى تەرەپكە ئۆتكەن نىيازھاكىم-
بەگ (بەزى خاتىرىلەردە ياقۇپبەگنى كورلىدا مۇشۇ كىشى زەھەر-
لەپ ئۆلتۈرگەن دېيىلىدۇ) چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرىنىڭ ئۆزى-
گە يۇقىرى مەنسەپ بەرمىگەنلىكىدىن نارازى بولۇپ، ئەلىفبەگكە
بىرلىكتە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە قارشى توپىلاڭ كۆتۈرۈش

ھەققىدە خەت يازىدۇ. لېكىن بۇ خەت ئەلىفبەگكە تەگمەي چىڭ
سۇلالىسى دائىرىلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالىدۇ. ليۇ جىنتاڭ
چىڭ سۇلالىسىنىڭ يېڭىشەھەردىكى سەركەردىسىگە ئەلىفبەگنى
يېڭىشەھەرگە چاقىرتىپ، بۇ ئىشنى سۈرۈشتۈرۈپ ئېنىقلاشنى
تاپشۇرىدۇ. بۇ سەركەردە ئەلىفبەگدىن نىياز بىلەن تىل بىرىك-
تۈرگەن دەپ گۇمانلىنىپ، ئۇنى يېڭىشەھەرگە چاقىرتىپ قاتتىق
قىيىن - قىستاققا ئالىدۇ. بۇ ئۇنىڭغا روھى ۋە جىسمانىي
جەھەتتە قاتتىق بېسىم پەيدا قىلىدۇ. ئۆزىنىڭ ناھەق جازالانغاز-
لىقىنى ھار ئېلىپ، يېڭىشەھەردە زەھەر يەپ ئۆلۈۋالىدۇ. ئەلىف-
بەگ ئۆلگەندىن كېيىن ليۇجىنتاڭ تەكشۈرۈش ئارقىلىق ئۇنىڭ
ناھەق قىيىن - قىستاققا ئېلىنغانلىقىنى ئېنىقلاپ چىقىدۇ. شۇ
سەۋەب بىلەن گەرچە ھاكىمبەگلىككە ئولتۇرۇشقا ئانچە لايىق
بولمىسىمۇ، ئىنىسى ئابدۇلھەسەنبەگنى ئەلىفبەگنىڭ ئورنىغا
سەرىكۆھنىڭ ھاكىمبەگلىكىگە تەيىنلەيدۇ. دافەداربەگ تەمىنلى-
گەن بۇ ماتېرىيال ئەمەلىي ئەھۋالغا ئۇيغۇن ۋە ئەقىلغا مۇۋاپىق
بولۇپ، ئۇنى راست دېيىشكە بولىدۇ.

ئەلىفبەگ ئۆلگەندىن كېيىن ئىنىسى ئابدۇلھەسەنبەگ سەرى-
كۆھنىڭ ھاكىمبەگلىكىگە تەيىنلەنگەچكە، سەرىكۆھدا بىر مەزگىل
ھاكىمبەگ بولمىغان ئەھۋال شەكىللىنىدۇ. ئەمما، چىڭ سۇلالى-
سى تېزلىكتە ئابدۇلھەسەنبەگنى سەرىكۆھنىڭ ھاكىمبەگلىكىگە
تەيىنلەش پەرمانى چۈشۈرىدۇ.

3. ئابدۇلھەسەنبەگ مەنسەپكە ئولتۇرغان مەزگىل-دىكى ۋەقەلەر

ئابدۇلھەسەنبەگ مۇشۇ جەمەتتىكى ھاكىمبەگ بولغانلار ئارى-
سىدىكى خىزمەت، تۆھپىسى كۆزگە كۆرۈنەرلىك بولمىغان،
ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۆزى تەكەببۇر، خەلققە ۋە دۆلەتكە بىرەر ياخشى

ئىش قىلىش قولىدىن كەلمىگەن بىر شەخس دېيىشكە بولىدۇ.
ئابدۇلھەسەنبەگ ھاكىمبەگلىككە تەيىنلىنىپ، 1879 ـ يىلى ياز
ۋە كۈز ئارىلىقىدا، ئوتتۇرا ئاسىيادا پېتراپ يۈرگەن بىر توپ
ياقۇپبەگ قالدۇقلىرى باخشى بەردارنىڭ باشچىلىقىدا 3000 دىن
ئارتۇق ئادەم توپلاپ سەرىكۇھقا باستۇرۇپ كىرىدۇ. ئۇلارنىڭ
مەقسىتى سەرىكۇھنى ئىشغال قىلىپ، تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن
ھالدا جەنۇبىي شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىش ۋە ئۇنى ئىشغال قىلىش
ئىدى. بۇ باندىتلار ئاۋۋال سۇ بېشىغا (بۇ جاي ھازىر ئاقتۇ
ناھىيىسىنىڭ بۇلۇڭكۆل يېزىسىغا قارايدۇ) باستۇرۇپ كىرىپ،
ئاندىن تاش شەھەرگە قاراپ ئىلگىرىلەيدۇ. بۇ ۋاقىتتا ئابدۇلھە-
سەنبەگ گەرچە ھاكىمبەگ بولۇپ بولغان بولسىمۇ، ئۇنىڭدا مۇن-
داق زور دۈشمەنگە تاقابىل تۇرغىدەك ئىقتىدار ۋە جاسارەت يوق
ئىدى. شۇ سەۋەبتىن باخشى بەردار سەرىكۇھنى ئۇرۇش قىلماي
ئىشغال قىلىش كويىدا تاش شەھەرگە ئەلچى ئەۋەتىدۇ. تاش
شەھەر ئىچىدە ئاراپبەگ مىربابا قاتارلىق كىشىلەر مەسلىھەتلە-
شىپ، ئاۋۋال باخشى بەردارنى تەكلىپ قىلىپ، ئايرىم تاش
شەھەرگە ئەكىلىپ، پىستىرما ئورۇنلاشتۇرۇپ، باخشى بەردارنى
يوق قىلىش تاكتىكىسىنى قوللىنىشنى قارار قىلىدۇ ۋە باخشى
بەردارنى تاش شەھەرگە تەكلىپ قىلىپ، يۇرت ئاقساقاللىرى
ئالدىغا چىقماقچى بولىدۇ. قوقانباي، سۇلايمان خوجا قاتارلىق
بىرقانچە 10 كىشى تاش شەھەر يېنىدىكى شاھ ئەۋلىيا دېگەن
يەردە پىستىرمىدە يوشۇرۇنۇپ تۇرىدۇ. باخشى بەردار سەرىكۇھ
ئاقساقاللىرىنىڭ ئالدىغا چىقىپ قارشى ئالماقچى بولغانلىقىنى
ئاڭلاپ كۆرەڭلەپ، لەشكەرلىرىنى شامبابا دېگەن يەرگە ئورۇن-
لاشتۇرۇپ، ئۆزى 50 نەچچە ئادىمى بىلەنلا تاش شەھەرگە قاراپ
ئات سالىدۇ. مىربابا قاتارلىق يۇرت ئاقساقاللىرى ئۇلارنىڭ ئال-

دىغا چىقىپ، ئۇلارنى پىستىرما ئورۇنلاشتۇرۇلغان يەرگە باشلاپ
چىقىدۇ. سۇلايمان خوجا باخشى بەردارنى ئاتتىن سۆرەپ چۈشۈ-
رىدۇ. قوقانباي ئۇنى دەرھال ئاتىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا باخ-
شى بەردارغا ئوق تەگكەندە ئۇ يەردىن توپا ئېلىپ، «دۇنياغا
تويمىغان كۆز، ئەمدى توپىغا توي» دەپ كۆزىگە توپا چاچقان-
كەن. باخشى بەردار ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن پىستىرمىدىكى سە-
رىكۇھ خەلقى تاجاۋۇزچىلارغا بىراقلا ئوت ئاچىدۇ. باخشى بەردار
باشلاپ كەلگەن 50 نەچچە كىشىدىن نۇرغۇنى شۇ يەردىلا ئۆلىدۇ.
قاچقانلىرى ئۆز قوشۇنلىرى قارارگاھىغا بېرىپ، پىستىرمىغا
دۇچ كېلىپ، باخشى بەردارنىڭ ئۆلگەنلىكىنى دەپ بېرىدۇ.
غەزەپلەنگەن دۈشمەن تاش شەھەرگە شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىدۇ.
سەرىكۇھ خەلقى ئازغىنە كۈچ بىلەن شەھەرنى قوغدايدۇ. 7 كېچە
ـ كۈندۈز شىددەتلىك جەڭ بولىدۇ. جىددىي پەيتتە لىۋجىنتاڭ
قوشۇن ئەۋەتىپ، شەھەرنى خەۋپتىن قۇتۇلدۇرىدۇ. دۈشمەن
شىمالغا قاچقان بولسىمۇ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى تەرىپىدىن
قوغلاپ يوقىتىلىدۇ.

ئابدۇلھەسەنبەگ سەرىكۇھنىڭ ھاكىمبېگى بولغان مەزگىلدە
چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى سەرىكۇھدا مۇھىم ئىككى تەدبىر
قوللىنىدۇ. بىرى 1884 ـ يىلى شىنجاڭدا ئۆلكە تەسىس قىلى-
دۇ. سەرىكۇھدا يۆتكەش ـ توشۇش ئىدارىسى تەسىس قىلىپ،
ئۇنىڭغا چىڭ سۇلالىسىنىڭ تۇغلۇق ئەمەلدارلىرىدىن ئامبال قو-
يىدۇ. بۇ ئىدارە يەرلىك ئامانلىق ساقلاش ۋە ھەربىيلەرنىڭ
ئاشلىق تەمىناتىنى توشۇش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولىدۇ. يەنە
بىرى ھەرقايسى مۇھىم چېگرا ئورۇنلىرىدا قاراۋۇلخانا تەسىس
قىلىپ، چېگرانى ساقلاشقا مۇنتىزىم قوشۇن ئورۇنلاشتۇرىدۇ.
ئۆلكە تەسىس قىلىنغان، ۋىلايەت، ناھىيە تۈزۈمى يولغا قويۇلغان

بولسمۇ، سەرىكۆھدا ھاكىمبەگلىك تۈزۈمى يەنىلا ساقلىنىپ،
رولى ۋە ھوقۇقى بۇرۇنقىغا قارىغاندا كۆپ كىچىكلەپ، تۇغلۇق
ئەمەلدارلارنىڭ بۇيرۇقىغا بويسۇنۇپ، يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ ئا-
دەتتىكى باج يىغىش ۋە باشقا خەلق ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان
بولۇپ قالىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئابدۇلھەسەنبەگ ئۆزى تەكەببۇر،
زالىم بولغاچقا ۋە ياشىنىپ نېرۋىسىدىن ئاداشقان بولغاچقا،
1892 - يىلى خىزمىتىدىن ئىستىپا بېرىپ چېكىنىدۇ.

4. مۇھەممەد كەرىمبەگنىڭ ھاكىمبەگلىككە تەيىن-لىنىشى ۋە ئۇنىڭ تارىختىكى رولى

يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەندەك، ئابدۇلھەسەنبەگ 1892 - يىلى
ھاكىمبەگلىك خىزمىتىدىن ئىستىپا بەرگەندىن كېيىن، چىڭ
سۇلالىسى دائىرىلىرى ئۇنىڭ ئوغلى مۇھەممەت كەرىمنى ھاكىم-
بەگلىككە تەيىنلەپ، ئۇنىڭغا 5 - دەرىجىلىك ئوتۇغات بېرىدۇ.
مۇھەممەت كەرىمبەگ ھاكىمبەگلىك مەنسىپىگە ئولتۇرغاندىن
كېيىن، ئومۇمىي جەھەتتىن تۇغلۇق ئەمەلدارىنىڭ بۇيرۇقىغا
بوسۇنىدىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ خىزمەتتە مەسئۇلىيەتچان، ئور-
دىغا سادىق بولغانلىقى، ئامبال بىلەن ئەپ ئۆتكەنلىكى ئۈچۈن،
تېزلىكتە چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرى ئۇنىڭ ئۆز مىللىتى ئىچى-
دىكى تەسىرىگە قاراپ، چېگرا رايونىنىڭ مۇقىملىقى، بىخەتەرلى-
كىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇنى بەكمۇ ئەتىۋارلىغان. مەسىلەن:
گۇاڭشۈنىڭ 21 - يىلى 5 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىكى يەكەن ئايماق
بېگىنىڭ يارلىقىدا: «ئايمىقىمىز سىلەر يوللىغان ئىلتىماسقا
ئاساسەن، مەزكۇر ھاكىمبەگكە 4 - دەرىجىلىك ئوتۇغات كەيدۈ-
رۈشنى تەستىقلىدى» دەپ يېزىلغان. گۇاڭشۈنىڭ 24 - يىلى
ئۇنىڭغا ئىمارەت سېلىش ئۈچۈن 400 سەر كۈمۈش ئىنئام قىل-
غان. ئەسلىدە ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى ھاكىمبەگلەر ھەممىسى قەدىم-

كى تاش شەھەر ئىچىدىكى كونا يامۇلدا تۇرغان. بۇ يامۇل ناھايە-
تى قەدىمكى يامۇل بولۇپ، ئىچىدىكى ئىمارەتلىرى بەكمۇ كونى-
راپ كەتكەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە شەھەرنىڭ تاش سېپىلى بۇزۇل-
غان. شەھەر ئىچىدىكى ئاھالىلەر ئولتۇراق رايونىدىن ئاھالىلەر
شۇنىڭغا يېقىن يەردىكى يېزا - كەنتلەرگە كۆچۈپ چىققانلىقتىن
شەھەر چۆلدەرەپ قالغان. شۇڭا مۇھەممەت كەرىمبەگ ئىمارەتنى
تاش شەھەر ئىچىگە قۇرماي، ئۇنىڭ جەنۇبىدىن 500 - 600
مېتىر يىراقلىقتىكى چىمەنلىك ئوتلاق يېنىغا سالغان. بۇ ئىما-
رەت ھازىرمۇ ساقلىنىپ تۇرماقتا. 1902 - يىلى ياپونىيە ئېكس-
پېدىتسىيىچىسى داگوگۇاڭرۇي مۇشۇ مەھكىمىدە مۇھەممەت كە-
رىمبەگ بىلەن كۆرۈشكەن ۋە شۇ يەردە مېھمان بولغان. ئۇنىڭ
بوي تۇرقى ۋە سالاپىتى داگوگۇاڭرۇيدا خېلى ياخشى تەسىر قال-
دۇرغان. داگوگۇاڭرۇينىڭ خاتىرىسىگە قارىغاندا شۇ ۋاقىتتا
مۇھەممەت كەرىمبەگنىڭ ئىش ھەققى 30 سەر كۈمۈش ئىكەن.
بۇ شۇ ۋاقىتتا خېلى يۇقىرى ئىش ھەققى ھېسابلىنىدۇ. گۇاڭشۈ-
نىڭ 30 - يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇنى يەنە ئۈستۈ-
رۈپ، ئۇنىڭغا 3 - دەرىجىلىك ئوتۇغات كەيدۈرگەن. چىڭ سۇلا-
لىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇنى شۇنچە ئەتىۋارلىشى بىرتەرەپتىن ئۇ-
نىڭ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە سەمىمىي، سادىقلىق بىلەن
خىزمەت قىلغانلىقىدىن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن گەرچە ئۇنىڭ
ھوقۇق دائىرىسى تارايغان (ئۈستىگە ئامبال قويۇلغان)، باشقۇ-
رۇش دائىرىسىمۇ تارايغان (سەرىكۆھ تاغلىرىنىڭ غەربىدىكى
ئەسلىدىكى سەرىكۆھ مەھكىمىسىگە قارايدىغان 28 مىڭ كۋادرات
كىلومېتىر زېمىننى چارروسىيە ئىشغال قىلىۋالغان) بولسىمۇ،
ئەمما رولىنى يەنىلا سەل چاغلىغىلى بولمايتتى. چىڭ سۇلالىسى
ھۆكۈمىتىنىڭ پامىر رايونىدىكى ۋە قارا قۇرۇم تاغلىرىدىكى

چېگرا لىنىيىسى بەك ئۇزۇن، چېگرا مۇداپىئە ئەسكىرى كۈچى
بەك ئاز بولغاچقا، شۇنچە ئۇزۇن چېگرا لىنىيىسىنى مۇداپىئە
قىلىشتا يەنىلا يەرلىك خەلققە تايىنىش زۆرۈر ئىدى. بۇ زۆرۈر-
يەت چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ مۇھەممەت كەرىمبەگنى ئەتىـ
ۋارلىشى ۋە ئۇنىڭغا قايتا ـ قايتا ئەمەل، مەنسەپ ئىنئام قىلىشىـ
نىڭ ھەقىقىي سەۋەبى ئىدى. شۇنداقلا شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىـ
رىدا ھاكىمبەگلىك تۈزۈمىنى بىكار قىلىپ، پەقەت سەرىكۇھدىلا
ئۇزاق مەزگىل ساقلاپ قالغانلىقىنىڭ ھەقىقىي سەۋەبى ئىدى.
چىڭ سۇلالىسىنىڭ سەرىكۇھدا قوللانغان بۇ سىياستى ھەقىقەتەن
ئۈنۈملۈك بولغان. مەشھۇر ساياھەتچى ئاۋرېل ستېيىن 1900
ـ يىلى سەرىكۇھقا كەلگەندە، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ
جەھەتتىكى سىياستىنىڭ ھەقىقەتەن مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغانلىـ
قىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭغا قايىل بولغان. ھەمدە «بۇ مۇۋەپپەقىيەتـ
لەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك يەرلىكتىكى بارلىق ئىشلارنى شۇ
يەردىكى مۆتىۋەرلەر ۋە كەنت باشلىقلىرىنىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇ-
رۇپ بېرىشتەك ئاقىل تەدبىر قوللانغانلىقىدىن بولغان» دەپ
كۆرسەتكەن. مۇھەممەت كەرىمبەگنىڭ ئۆزىمۇ ھاكىمبەگلىك
مەنسىپىگە ئولتۇرغاندىن كېيىن، خىزمەتنى سەممىي ـ سادىق-
لىق بىلەن ئىشلەپ، ئامبال بىلەن يېقىندىن ماسلىشىپ، چىڭ
سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ چېگرا رايوننى قوغداشتا قوللانغان تەدـ
بىرلىرىنى بىجانىدىل ئەمەلىيلەشتۈردى. ھازىرقى تەكشۈرۈلگەن
ماتېرىياللارغا قارىغاندا، مۇنداق بىرقانچە ئىشتا مۇھەممەد كە-
رىمبەگ چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرىغا يارىغىدەك ئىشلارنى قىلـ
غان:

1. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى 1902 ـ يىلى سەرىكۇھ
يۈتكەش ـ تۇشۇش ئىدارىسىنى پۇلى مۇداپىئە ـ ھۆكۈم شۇبە

ۋازارىتىگە ئۆزگەرتىپ، جاڭ شاۋبو دېگەن كىشىنى بۇ ۋازارەت-
نىڭ تۇنجى باشلىقلىقىغا تەيىنلىگەن. مۇھەممەد كەرىمبەگ ئۇ-
نىڭ بىلەن ناھايىتى ياخشى ماسلاشقان. ئۇنىڭ رەھبەرلىكى ئاس-
تىدا يەرلىك خەلقنىڭ چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنى
ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئاۋۋال خەلقنىڭ ئۈستىدىكى ئالۋاڭ
ـ ياساق، باج ـ سېلىقنى زور دەرىجىدە ئازايتقان. جاڭ شاۋبو
سەرىكۇھقا چىقىپ، سەرىكۇھ خەلقىگە چىقارغان تۇنجى ئېلانىدا
خەلقنىڭ باج سېلىقىنى كەچۈرۈم قىلغانلىقىنى ئالاھىدە تىلغا
ئالغان. بۇ نۇقتىنى ستېيىن بۇ يەردىن ئۆتكەندىمۇ ھېس قىلغان
ھەمدە ئۆزىنىڭ «خوتەننىڭ قۇم ئاستىدىكى خارابىيلىرى» ناملىق
ئەسىرىدە بۇنى ئالاھىدە تىلغا ئالغان. يېنىك باج سىياستى
چېگرا رايون خەلقىنىڭ ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشى ئۈچۈن ئوب-
دان مۇھىت يارىتىپ، جەمئىيەتنىڭ تىنچ ـ ئامان بولۇشىغا
كاپالەتلىك قىلغان. مۇھەممەت كەرىمبەگ بۇ سىياسەتنىڭ ئاك-
تىپ ئىجراچىسى بولغان.

2. چېگرا مۇداپىئەسىنى قوغداشقا خەلقنى ئاكتىپ سەپەر-
ۋەر قىلغان. يۇقىرىدا كۆرسەتكىنىمىزدەك چىڭ سۇلالىسىنىڭ
چېگرادا تۇرغۇزغان ئەسكىرى كۈچى بەك ئاز بولغاچقا، چېگرا
مۇداپىئە ۋەزىپىسى مۇقەررەر ھالدا يەرلىك خەلق ئۈستىگە چۈش-
كەن. ياپونىيە ئېكسپېدىتسىيىچىسى داگوگۋاڭرۇي چىڭ سۇلالى-
سىنىڭ تاشقورغان قاراۋۇلخانىسىدا 10 نەچچە ئەسكىرى تۇرغاز-
لىقىنى، ئۇلارنىڭ ئۇرۇش قىلىشقا زادىلا يارىمايدىغانلىقىنى يا-
زىدۇ. ستېيىنمۇ «سەرىكۇھدا تۇرغان ئازغىنە ئوفتسېر ۋە
ئۇلار قوماندانلىق قىلغان ئەسكىرى كۈچ ئەمەلىيەتتە ھېچقانچە
رول ئوينىيالمايدۇ» دەپ يازىدۇ. چاررۇسىيە پامىرنى ئىشغال
قىلغاندىن كېيىن، ئەنگلىيە جاھانگىرلىكى ئۆزىنىڭ ھىندىستان-

دىكى مەنپەئەتىنىڭ تەھدىتكە ئۇچرايدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ،
1881 ـ يىلى 12 ـ ئايدا كەنجۇتنى ئىشغال قىلغانىدى. 1895
ـ يىلى چارروسىيە ۋە ئەنگلىيە لوندوندا پامىرنى بۆلۈشۈۋېلىش
ھەققىدە شەرتنامە ئىمزالىدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بۇ
ئىككى جاھانگىر دۆلەتنىڭ ئۆز ئالدىغا ئىمزالىغان بۇنداق شەرتنا-
مىسىنى زادىلا ئېتىراپ قىلمىغان بولسىمۇ، ئەمما شەكىللىنىپ
بولغان بۇ ئەمەلىي پاكىتنى ئۆزگەرتكىدەك كۈچ ـ قۇدرەتكە ئىگە
ئەمەس ئىدى. لېكىن ئۆز ئىگىدارچىلىقىدا قالغان زېمىنلارنى
قانداق بولمىسۇن قوغدىشى كېرەك ئىدى. مۇشۇ مەقسەتتە 1896
ـ يىلى سەرىكۇھ رايونىدا تاجىك، قىرغىز ياشلىرىدىن «سوبيۇەن
مۇسۇلمانلار ئەترىتى» تەشكىل قىلىندۇ. بۇنىڭغا چېگرادا تۇ-
رۇشلۇق تۇغلۇق ئەمەلدار باش ھەربىي قوماندان، مۇھەممەد
كەرىمبەگ باش قاراۋۇل بولدۇ. ئۇلار ھەرقايسى چېگرا لىنىيە-
لىرىگە بۆلۈنۈپ ئولتۇراقلىشىپ ھەم ئۆز تىرىكچىلىكىنى قىلىدۇ
ھەم چېگرىنى ساقلايدۇ. شۇ ۋاقىتلاردا يەنە ئەنگلىيە جاھانگىرلى-
كى ھونزانى (كەنجۇت)، تاشقورغاننىڭ غەربىي ـ جەنۇبىدىكى
پەيىك جىلغىسىدىن يۇقىرى رايونلارنى ئۆزىنىڭ قىلىۋېلىشقا،
تاشقورغاننىڭ شەرقىي ـ جەنۇبىدىكى راسكامنى تېرىقچىلىق قى-
لىش ئۈچۈن ئۆتنە ئېلىش باھانىسىدا ئىشغال قىلىۋېلىشقا كۈش-
كۈرتىدۇ. چارروسىيە بۇنى ئاڭلاپ چىڭ سۇلالىسىغا تاغارمىنى
ئۆتۈنۈپ بېرىش يولسىز تەلەپىنى قويىدۇ. مۇشۇنداق شارائىتتا
مۇھەممەد كەرىمبەگ ئامبالغا ياردەملىشىپ بۇ جايلارغا ئاھالە
يۆتكەپ، چارۋا بېقىش، تېرىقچىلىق قىلىش بىلەن بىرلىكتە
چېگرا ساقلاشقا ئۇيۇشتۇرىدۇ. 1895 ـ يىلى مەرياڭ قاتارلىق
جايلاردىن راسكامغا 64 ئۆيلۈك چارۋىچىنى كۆچۈرىدۇ. ئۇلار ئۇ
يەردە بىنام ئېچىپ، تېرىقچىلىق قىلغاچ چېگرا ساقلايدۇ. 1898

ـ يىلى ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق «ساياھەت ئىشلىرى
ئەمەلدارى» ھىندىستان بىلەن جۇڭگو ئارىسىدىكى خەت ـ ئالاقە
توشۇشنى باھانە قىلىپ، تاشقورغاندا پوچتا ۋاكالەتخانىسى قۇرى-
دۇ. 1900 ـ يىلى ئەنگلىيە قەشقەردە كونسۇلخانا قۇرغاندا، بۇ
ۋاكالەتخانا كونسۇلخانا قارىمىقىغا ئۆتكۈزۈلىدۇ. چارروسىيە بۇنى
كۆرۈپ، ئۇمۇ تاشقورغاندا بىر پوچتا ۋاكالەتخانىسى قۇرۇپ،
ئۇنى قوغداش ئۈچۈن بىر نەپەر ھەربىي ئەمەلدار 5 نەپەر ئەسكەر
تۇرغۇزىدۇ. كېيىن ئەسكىرىنى 12 كىشىگە كۆپەيتىدۇ. ئەنگلى-
يىمۇ 16 نەپەر ئەسكەر ئەۋەتىپ، پوچتا ۋاكالەتخانىسىنى قوغدى-
تىدۇ. (بۇ ئىككى جاھانگىر چوڭ دۆلەت تاشقورغاندا قۇرغان
پوچتا ۋاكالەتخانىسى تاشقورغان كونا بازىرىنىڭ جەنۇب ۋە شىمال
ئىككى يېنىدىكى ئىككى دۆڭدە بولۇپ، ئەنگلىيە پوچتا ۋاكالەتخا-
نىسى گازارمىسى بۇرۇنلا بۇزۇۋېتىلگەن. ئۇنىڭ ئورنىدا ھازىر
ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ خىزمەت
بىناسى بار. روسىيە قۇرغان گازارمىغا ئۇلاپ، 1938 ـ يىلى
شېڭ شىسەي ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە تاشقورغان چېگرا مۇداپىئە
چوڭ ئەترىتىنىڭ باشلىقى خوجيەن (كوممۇنىست) ۋە زەمىر
(تاجىك) لەر ھەربىي گازارما سالغان (خارابىسى ھازىرمۇ
بار). قىسقىسى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن چارروسىيە،
ئەنگلىيە ئوتتۇرىسىدا پامىردا شۇ ۋاقىتتا قوراللىق توقۇنۇش يۈز
بەرمىگەن بولسىمۇ، ئەمما چېگرا ۋەزىيىتى بەكمۇ جىددىي بو-
لۇپ، بىخەستەلىك قىلىنسا توقۇنۇش يۈز بېرىشى مۇمكىن ئى-
دى. ئەمما چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدە ئۇلار بىلەن ھەربىي
كۈچ جەھەتتە تاقابىل تۇرغىدەك قۇدرەت يوق ئىدى. شۇڭا بۇ
جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ ئىككىلىسىنى رەنجىتىپ قويۇشقا بولمايتى-
تى. مۇھەممەت كەرىمبەگ بۇ نۇقتىنى ئېنىق بىلەتتى. شۇڭا

ئەنئەنىۋى قوغدىلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ھونزا تەرەپ بىلەن
بولغان جىددىي ۋەزىيەتنى پەسەيتمەكچى بولىدۇ. چۈنكى بۇنداق
تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەت ھونزا ئەمىرلىرى بىلەن سەرىكۇھ ھا-
كىمبەگلىرى ئوتتۇرىسىدا ھونزا ئەمىرى سەلىمخان (1735 -
يىلدىن 1823 - يىلغىچە) دەۋرىدىن باشلانغان دېيىلىدۇ. مۇ-
ھەممەت كەرىمبەگمۇ مۇشۇ ئادەت بويىچە ئەمىر نەزىمخان بىلەن
قۇدىلىشىپ، نەزىمخاننىڭ ئانا بۆلەك سىڭلىسى ئەشرەفىي (ئەش-
رەفىي ۋە ئۇنىڭ ئاكىسى سەلىمخان مۇھەممەت كەرىمبەگنىڭ
بوۋىسى باباشبەگنىڭ قىزى شاھبانودىن تۇغۇلغانىكەن، شاھبانو
باباشبەگنىڭ قىزى بولۇپ، نەزىمخاننىڭ دادىسى غەزەنخانغا ياتـ-
لىق قىلىنغانىكەن) نى نىكاھىغا ئالىدۇ. ھەمدە ئۆزىنىڭ قىزىنى
نەزىمخاننىڭ ئوغلى جامالخانغا ياتلىق قىلىدۇ. ئۇنىڭ بۇنداق
قۇدىلىشىش سىياستى ھونزا بىلەن سەرىكۇھ ئوتتۇرىسىدىكى
جىددىي ۋەزىيەتنى پەسەيتىشتە مەلۇم رول ئوينايدۇ. بۇمۇ ئۇنىڭ
چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئالدىدا كۆرسەتكەن مۇھىم خىزمەتلى-
رىدىن بىرى.

3. چاررۇسىيىنىڭ پامىردىكى ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇپ،
قېچىپ كەلگەن ئاھالىلەرنى ياخشى ئورۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن،
ئۇلارنى ھەرقايسى جايلاردا بوز يەر ئېچىپ، ئېتىز بەرپا قىلىش،
ئېرىق - ئۆستەڭ چېپىپ، سۇ باشلاپ تېرىقچىلىق قىلىش ياكى
چېگرا قاراۋۇلخانىلىرى ئەتراپىدا چارۋا باققاچ، چېگرا ساقلاشقا
ئۇيۇشتۇرىدۇ. خاتىرىلەرگە قارىغاندا 1892 - يىلىنىڭ كېيىنكى
يېرىم يىلىدا ئاقتاش (چاررۇسىيە ئىشغال قىلىۋالغان پامىردىكى
بىر ئوتلاقنىڭ نامى) تەرەپتىن 120 ئۆيلۈك چارۋىچى تاغدومباش
پامىر تەرەپكە كۆچۈپ كەلگەن. 1895 - يىلى يەنە 100 ئۆيلۈك
چارۋىچى ئىستىق ئەتراپىدىن تاغدومباش پامىرى ۋە تاغارمىغا

كۆچۈپ كەلگەن. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇلارنىڭ بەزىلىرى-
نى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ تېرىقچىلىق قىلىشقا، بەزىلىرىنى
چېگرا قاراۋۇللىرى ئەتراپىدا چارۋا بېقىشقا ئورۇنلاشتۇرىدۇ.
ھاكىمبەگ ئۇلارنى ھۆكۈمەت بەرگەن ئۇرۇق، ئوزۇقلۇق ئاش-
لىق، قوش، كالا قاتارلىقلار بىلەن تەمىنلەيدۇ ياكى قەرزگە
بېرىدۇ.

4. خەلقنى دەرەخ تىكىشكە كەڭ تەشەببۇس قىلىدۇ. جاڭ
شاۋبونىڭ پۈلى خەلقنىڭ چىقارغان تۇنجى ئېلانىدا باشقا مەزمۇنلار-
دىن تاشقىرى يەنە كىمكى ئۆيىنىڭ ئالدى - كەينىگە ۋە ئېتىز
- ئېرىق قىرلىرىغا مىڭ تۈپ دەرەخ تىكىپ، ئۆزىگە مەلۇم
قىلسا، شۇ كىشىگە شاڭ (مۇكاپات) بېرىدىغانلىقىنىمۇ يازغان.
ھاكىمبەگ بولسا بۇ تەدبىرنىڭ ئىزچىل ئەمەلىيلىشىشىگە كونك-
رېت مەسئۇل بولغان.

* * *

ئومۇمەن مۇھەممەت كەرىمبەگ ۋە ئۇنىڭ ئەجدادلىرى سەرد-
كۆھدىكى ئەڭ يۇقىرى مەنسەپ تۇتقان فېئودال ئاقسۆڭەكلەر
بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغاچ-
قا، ئوردا ئۈچۈن باشتىن - ئاخىر سەمىمىي - ساداقەتمەنلىك
بىلەن خىزمەت قىلغان. ئۇلار پادىشاھقا سادىق بولۇش ئۈچۈن
بىجاندىل خىزمەت قىلىشنى ئۆزىنىڭ ئالىي بۇرچى ھېسابلىغان.
ۋەتەنگە، يۇرتقا بولغان ساداقەتمەنلىك بىلەن پادىشاھقا بولغان
ساداقەتمەنلىكنى بىر ئىش دەپ بىلگەن. ئەمەلىيەتتىمۇ شۇ ۋاقىت-
تا ئۇلار چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە سەمىمىي - سادىق بولغاز-
دىلا ئۆزىنىڭ يۇقىرى مەنسىپى ۋە خەلق ئۈستىدىكى ھۆكۈمرانلى-
قىنى ئۇزاق مۇددەت ساقلاپ قالغىلى بولىدىغانلىقىنى ئوبدان
بىلگەن. مانا مۇشۇنداق ئەقىدە بويىچە ئۇلار تاجاۋۇزچىلارغا قار-

شى كۇرەش قىلىش، چېگرانىڭ بىخەتەرلىكىنى قوغداش ئۈچۈن
جانپىدالىق كۆرسىتىپ، يۇرت ـ ماكانىنى ساقلاش ئۈچۈن خېلى
زور خىزمەت كۆرسەتكەن. شۇ سەۋەبتىن چىڭ سۇلالىسى ئوردە-
سى تەرىپىدىن كۆپ قېتىم تارتۇقلانغان. مەنسىپى ئۆستۈرۈل-
گەن. ئۇلار بۇ جەھەتتە زامان تەلىپىگە ئۇيغۇنلاشقانلىقى ئۈچۈن،
ئۇلارنىڭ كۆرسەتكەن تۆھپە ـ خىزمەتلىرىنى مۇئەييەنلەشتۈ-
رۈشكە بولىدۇ.

ئەمما، ئۇلار قانداقلا بولمىسۇن فېئودال ھۆكۈمران سىنىپ-
نىڭ بىر قىسمى ئىدى. ئۇلاردا شۇ سىنىپنىڭ ئاق ـ پىكرى،
مەيدانى بولۇشى تەبىئىي ئىدى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا مەيلى
ئەلىفبەگ، ئابدۇلھەسەنبەگ ياكى مۇھەممەد كەرىمبەگ بولسۇن
خەلققە بولغان پوزىتسىيىسى جەھەتتە ئاساسەن ئوخشاش بولۇپ
نىسبەتەن ھاكاۋۇر، زالىم ئىدى. ئەلىفبەگ بىلەن مەشھۇر «تەي-
غون» داستانىنىڭ مۇئەللىپى، شائىر دەلى ئوتتۇرىسىدىكى مۇن-
داق بىر ھېكايە ئۇنىڭ گۇمانخورلۇقىنى، خەلق نەزىرىدىن چۈش-
كەنلىكىنى چۈشەندۈرۈشى مۇمكىن. دەلى ئەسلى خۇشئاۋاز،
قوشاقچى، ھاپىز كىشى بولغاچقا، ئەلىفبەگ ئۇنى ئۆزى خاس
نۆكەر قىلىپ، يېنىدىن ئايرىمىغان. ھەسەنشاھ سەركۇھنى
ئىشغال قىلغاندا، دەلى ئەلىفبەگ بىلەن قېچىشقا ئۈلگۈرمىگەنلە-
كى ئۈچۈن، ھەسەنشاھمۇ ئۇنى چىرىكلىككە تۇتتۇۋېلىپ ئىشقا
سالغان. كېيىن ئەلىفبەگ قايتىپ كەلگەندە ئۇ قوقانباي، سالماز-
لار بىلەن بىرلىكتە ئەلىفبەگ تەرەپكە ئۆتۈپ، ھەسەنشاھ بىلەن
ئۇرۇش قىلغان ۋە تاش شەھەرنى قايتۇرۇۋېلىشتا خىزمەت كۆر-
سەتكەن. ئەمما ئەلىفبەگ ئۇنى تارتۇقلاش بۇياقتا تۇرسۇن، بەلكى
«سەن ھەسەنشاھ ئۈچۈن ھاپىزلىق قىلىپ، ماڭا خائىنلىق قىل-
دىڭ، دېگەن باھانە بىلەن ئۇنى ئۆلتۈرمەكچى بولىدۇ. خۇددى

شائىر داستاندا كۆرسەتكەندەك:

«تەيغۇنۇم بولۇپسەن بوغرىدەك مەستان،
پوستۇڭغا كىرگەچكە ئىزىتقۇ ـ شەيتان» دېگەندەك ئىش
بولغان.

كېيىن شائىر بەلدىر يېزىسىدىكى ئەلىفبەگ ئۈچۈن ئۆتكۈ-
زۈلگەن بىر بەزمىدە «تەيغۇن» داستانىدىن پارچىلارنى ئوقۇپ،
ئۇنىڭدىن قولچاقبەگدەك خەلققە، دوستلارغا مېھرىبان، سادىق
بولۇشنى، «ئىزىتقۇ ـ شەيتان» ۋەسۋەسىسى بىلەن گۇمانخورلۇق
قىلىپ، ئەلنى، دوستنى قاقشاتماسلىقنى تەۋسىيە قىلىدۇ. نۇر-
غۇن خەلق ئوتتۇرىغا چۈشۈپ شائىرنىڭ گۇناھىنى تىلەيدۇ. ئە-
لىفبەگ گەرچە شائىرنىڭ خۇنىدىن كەچكەن بولسىمۇ ئەمما ئۇنى
2 ـ قېتىم خاس نۆكەرلىككە قوبۇل قىلىشقا زادى ئۇنىمايدۇ.
ئەلىفبەگنىڭ زالىملىقى، گۇمانخورلۇقى «تەيغۇن» داستانىدا
قولچاق بىلەن ئەلىفبەگ ئىككىسىنى روشەن سېلىشتۇرما قى-
لىپ، ئەلىفبەگكە نەسىھەت قىلغان مىسرالاردىن كۆرۈۋېلىشقا
بولىدۇ:

مەرد بولساڭ بولغىنىسەن بوۋاڭدەك ئوغلان①
ئۆز ئانا يۇرتۇڭغا بول سەن مېھرىبان.
يۇرت ساڭا ئانىدۇر، سۈت بېرىپ باققان،
پەرزەنتىڭ شۇ، يۇرت ئۈچۈن پىدا قىلساڭ جان.
نەسىھەت شۇ ساڭا، قالما ھېچ ھەيران،
خەلقىڭدىن ئايرىلما بولما دۆت ـ نادان.
خەلق بىلەن ياشىساڭ، كۆڭلۈڭ نۇرئەپشان،
خەلق ساڭا يار دېمەك قۇچتۇڭ شەرەپشان.

---

① قولچاق بەگنى كۆرسىتىدۇ.

بۇ دەۋران ئەزەلدىن ئۆتكۈنچى دەۋران،
سىپاھلىق، بەگلىكلىك ۋاقىتلىق ھامان.
بىلسەڭ دوست بولىدۇ دەردىڭگە دەرمان،
قاقشاتما دوستۇڭنى بولۇپ بەدگۇمان.
ھەمدەم يوق دېمەك سەن تەنھا، يالغۇزجان،
يالغۇز ئات چاپسىمۇ، چىقارماس توزان.
يارىسىز مەرد جاھاندا بىنام،①
ئاپتاپ نۇر چاچىدۇ، تارقىسا تۇمان،
تونۇرغا خام ياقساڭ پىشىپ چىقار نان،
سەبرى قىل ئاخىرى يېشىلار گۇمان.»

ئەلىفبەگكە قارىغاندا ئابدۇلھەسەنبەگ تېخىمۇ زالىم، تەكەب-
بۇر بولۇپ، ئۆزىگە «يانچى» قىلىپ بېرىلگەن خەلقنى زار قاق-
شاتقان. ئۇنىڭ كىچىك تۆگلۈق خىزمەتچىسىنى بوغۇزلاپ ئۆل-
تۈرگەنلىكى خەلق ئارىسىدا رىۋايەت بولۇپ كەڭ تارقالغان.
ئېيتىشلارغا قارىغاندا ھاكىمبەگ ئائىلىسىدە ئۆتكۈزۈلگەن بىر
قېتىملىق توي مەرىكىسىدە بۇ خىزمەتچىنىڭ قىزى چىرايلىق
كىيىنىپ، بەگ قىزلىرى بىلەن بىرگە ئوينايدۇ. بۇ قىز تەبىئىي
گۈزەل، چىرايلىق بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە كىيگەن يېڭى
كىيىملىرى ئۇنىڭ ھۆسنى - جامالىنى تېخىمۇ گۈزەللەشتۈرۈ-
ۋەتكەنلىكى ئۈچۈن كىشىلەر ئۇنى ھەدەپ ماختايدۇ. بەگ قىزلى-
رى كىيىم - كېچەك جەھەتتە ئۇنىڭدىن نەچچە ھەسسە ئۈستۈن
تۇرسىمۇ، ئەمما چىراي - ھۆسنى ئۇنچىلىك چىرايلىق بولمىغاچ-
قا، ئۇنىڭ ئالدىدا چېنىپ قالىدۇ. بۇنى سەبى قىزلار بىلمىسە-
مۇ، ئەمما بەگ ئۇنىڭدىن بەكمۇ نومۇس قىلىدۇ. شۇڭا ھېلىقى

---

① نامسىز.

گۈزەل قىزنىڭ دادىسىنى قازناق ئۆيگە چاقىرىپ، «سەن نېمە
ئۈچۈن قىزىڭنى چىرايلىق ياساندۇرۇپ، بەگ قىزلىرى بىلەن
بىر يەردە ئويناشقا يول قويۇپ، بەگ قىزلىرىنى يەرگە قارىتى-
سەن؟» دەپ، ئۇنى شۇ يەردىلا بوغۇزلىۋېتىدۇ. بۇ ئىش خەلق
ئارىسىدا ناھايىتى چوڭ غولغۇلا - نارازىلىق پەيدا قىلىدۇ. ئەمما
ئۆلگەن ئادەم بەگ ئائىلىسىنىڭ «يانچىسى» بولۇپ، نوپۇسى بەگ
ئائىلىسى بىلەن چېتىشىتلىگەن بولغاچقا، ئائىلىسى چىڭ سۇلالى-
سى دائىرىلىرىگە ئەرزىنى ئاقتۇرالمايدۇ. شۇنداقتىمۇ چىڭ سۇ-
لالىسى دائىرىلىرى ئىشنىڭ ئەپلەشمىگەنلىكىنى كۆرۈپ، ئابدۇل-
ھەسەنبەگنى «كېسەل بولۇپ، نېرۋىسىدىن ئادىشىپ قاپتۇ» دەپ
ھاكىمبەگلىكتىن قالدۇرۇپ، ئورنىغا ئوغلى مۇھەممەت كەرىم-
بەگنى ھاكىم بەگلىككە تەيىنلەيدۇ.

مۇھەممەت كەرىمبەگ ئاتىسىغا قارىغاندا كىشىلەرگە سى-
لىق، سىپايە مۇئامىلە قىلىدىغان ئادەم بولسىمۇ، ئەمما مال -
دۇنياغا كەلگەندە ئاچكۆز، تويماس روھى دۇنياسىنى تولۇق ئېپا-
دىلەيدۇ. ئۇ چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرى بىلەن ھەمنەپەس بو-
لۇپ، ئېغىز - بۇرۇن يالىشىپ، خەلقنى قاقتى - سوقتى قى-
لىپ، نۇرغۇن مال - دۇنيا توپلىغان. ئۇنىڭ داتۇڭ يېزىسى،
دامىسىر ۋە باشقا جايلاردا نۇرغۇن يەر - زېمىن، دەل دەرەخلىرى
بولسىمۇ، ئەمما چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرىگە «ئۆي - ئىمارەتلى-
رىم كونا، ھاكىمبەگكە ماس كەلمەيدۇ» دەپ دائىم قاقشايدۇ.
شۇڭا 1898 - يىلى چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرى ئۇنىڭغا ئۆي
- ئىمارەت سېلىش ئۈچۈن 400 سەر كۈمۈش بېرىدۇ. ئۇ داتۇڭ
ۋە تاشقورغاندا كاتتا ئۆي - ئىمارەت سېلىۋالىدۇ. سەركۇھدا
ئامبال تەيىنلىنىپ، ھاكىمبەگنىڭ رولى كىچىكلىگەنلىكى ئۈ-
چۈن، چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى ئۇنىڭ مائاشىنى كېيىن ھەر

ئايلىقى 12 سەر كۆمۈشكە چۈشۈرىدۇ. بۇنىڭدىن ئۇ قاتتىق نارازى بولۇپ، تۇرمۇشۇمنى قامداشقا ئامالسىز قالدىم دەپ قاقشايدۇ. ھەتتا خىزمىتىمدىن ئىستېپا بېرىمەن دەپ تەھدىت سالىدۇ. 1904 ـ يىلى ئامبال ئۇنىڭغا مائاشىنىڭ سىرتىدا يەنە ئايلىقى 6 سەردىن تۇرمۇش ياردەم پۇلى بېرىشكە ماقۇل بولىدۇ. بۇنىڭغىمۇ قايىل بولماي «يانچى» لارنىڭ سانىنى كۆپەيتىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ھەتتا كىچىك تۇڭ ئاھالىلىرى مېنىڭ ئۇرۇغ ـ تۇغقانلىرىم، ماڭا ھەقسىز خىزمەت قىلىشنى خالايدۇ، دەپ يالغان سۆزلەپ ئەسلىدىكى 20 ئائىلە يانچى سانىنى 40 ئائىلىگە كۆپەيتىۋالىدۇ. بۇ يانچىلار چىڭ سۇلالىسىنىڭ پۇقرالار نوپۇسىدىن ئۆچۈرۈلۈپ، ھاكىمبەگ ئائىلىسىگە چېتىۋېتىلگەن. ئۇلارنىڭ ئۆز ئالدىغا نوپۇسى بولغاچقا، ئەرز ـ دەۋا ئىشلىرى بولسىمۇ ئۇنى ھېچكىم سورىمايدۇ. بارلىق ئىشلىرى ھاكىمبەگنىڭ ئىختىيارىدا بولىدۇ. مۇنداق ھالەت مىنگو قۇرۇلغاندىن كېيىنمۇ خېلى ئۇزاققىچە داۋام قىلىدۇ. 1912 ـ يىلى پۇلى شۆبە زاۋۇتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، پۇلى ناھىيىسى قۇرۇلىدۇ. ئەمما بۇنداق غەيرى رەسمى ھاكىم ـ ھاكىمبەگ يەنىلا 10 نەچچە يىل ساقلىنىپ قالىدۇ. 1926 ـ يىلىغا كەلگەندە شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت «يانچى» لارنىڭ ۋە سەرىكۇھ خەلقىنىڭ قاتتىق نارازىلىقى ئاستىدا ئاندىن بۇيرۇق چىقىرىپ «ھاكىمبەگلىك تۈزۈمى» ۋە «يانچى» تۈزۈمىنى مەڭگۈ بىكار قىلىدۇ. ھەممە كىچىك تۇڭدىكى يانچىلارغا نوپۇس دەپتىرى تارقىتىپ، ئۇلارنىڭ پۇقرالىق ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلىدۇ.

مۇھەممەت كەرىمبەگنىڭ ئاچكۆزلىكى ھەققىدە مۇنداق بىر كىچىككىنە ھېكايە تارقالغان. مۇھەممەت كەرىمبەگ تاشقورغاندا كاتتا ئۆي ـ ئىمارەت سالغاندىن كېيىن، قانداق قىلىپ، پۇل

ـ دۇنيا توپلاش كويىدا، تاشقورغان دەرياسىنىڭ سۈيىدە بىر سۇ تۈگمىنى ياسىتىدۇ. كىشىلەر بۇنى «بەگ تۈگمىنى» دەپ ئاتايدۇ. بىر كۈنى ئۇ تاشقورغان ۋەرشىدى كەنتىنىڭ شاڭيۇسى رەھمانقۇل بىلەن پاراڭلىشىۋېتىپ ئۆزىنى ماختاپ: «مەن سىلەر ۋەرشىدى خەلقى ئۈچۈن بىر ياخشى ئىش قىلدىم. تاشقورغان سۈيىدە بىر تۈگمەن ياساتتىم. ئەمدى ئۇن تارتىشتىن غەم قىلمايدىغان بولدۇڭلار» دەيدۇ. ئۇنىڭ ئەسلى مەقسىتىنىڭ قانداقتۇ خەلقنىڭ قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلىش ئەمەس، بەلكى تۈگمەن ھەققى يىغىش ئىكەنلىكىنى ئوبدان بىلگەن شاڭيۇ: «ناھايىتى ياخشى ئىش قىپتىلا بېگىم، رەفى ئۈچۈن ئازغىنە تۈزنىمۇ قويماي، ئۇنىمۇ تارتىۋاپلا، ئۇنىڭدىن ئارتۇق ياخشى ئىشمۇ بولامدۇ؟» دەپ جايىدا جاۋاب بېرىدۇ (رەفى شۇ ۋاقىتتىكى تاشقورغاندىكى بىر تۈگمەنچىنىڭ ئىسمى. بۇ سۆزنىڭ مەنىسى سىز شۇنچىلىك مال ـ دۇنياغا تويماي، بىر تۈگمەنچىنىڭ رىسقىغىمۇ توپا چاچىسىز دېگەنلىك بولىدۇ). يۇقىرىدىكى ھېكايە گەرچە كىچىككىنە بىر ھېكايە بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭدا ھاكىمبەگلەرنىڭ ئاچكۆز، تويماس ماھىيىتى تولۇق ئېچىپ تاشلانغان.

(«تاشقورغان تارىخ ماتېرىياللىرى» 1 ـ توپلامدىن ئېلىندى)

فۇجىن نىيازخېنىم ۋە ئۇنىڭ ئەجدادلىرى ھەققىدە

ئىبراھىم ئەلقەم

فۇجىن نىياز خېنىم يۇقىرى تەبىقىدىكى كىشىلەردىن بولۇپ، نىياز ھېكىم بەگنىڭ 5 ـ ئەۋلادى. نىياز ھېكىم بەگ شايار ناھىيە قايلور يېزا ئوردا باشلام كەنتىلىك بولۇپ، ئاتا جەمەتى قايلور دۈشەنبە بازارلىق ئىدى. ئۇ كىشى ھىجرىيە 1138 ـ يىلى (مىلادى 1726 ـ يىل) دىن ھىجرىيە 1210 ـ يىل (مىلادى 1796 ـ يىل) لىرىغىچە ياشىغان بولۇپ، ئۆز زامانىسىدا كۇچا، شايارلارغا قوشۇمچە ھېكىم بەگ بولغان.

نىياز ھېكىم بەگنىڭ ئوغلى قادىر ھېكىم بولۇپ، بۇ ئادەم ھىجرىيە 1256 ـ يىل (مىلادى 1841 ـ يىل) لىرىدىن ھىجرىيە 1289 ـ يىل (مىلادى 1872 ـ يىل) لىرىغىچە كۇچادا تۇرۇپ شايار ناھىيىسىگە ھېكىم بولۇپ دەۋر سۈرگەن.

قادىر ھېكىمنىڭ ئوغلى ئابلا ھېكىم بولۇپ، بۇ كىشى ھىجرىيە 1289 ـ يىل (مىلادى 1872 ـ يىل) لىرىدىن ھىجرىيە 1300 ـ يىل (مىلادى 1880 ـ يىل) لىرىغىچە شايار ناھىيىسىگە ھېكىم بولۇپ ھۆكۈم سۈرگەن.

ئابلا ھېكىمنىڭ ئوغلى سايىم خوجا بولۇپ، بۇ كىشى 1901ـ يىلىدىن 1905 ـ يىلىغىچە ئاۋات ناھىيىسىگە ھېكىم

بولغان. سايىم خوجا دەل فۇجىن نىياز خېنىمنىڭ ئاتىسى بولۇپ، ھىجرىيە 1275 ـ يىل (مىلادى 1859 ـ يىل) شاياردا دۇنياغا كەلگەن. ھىجرىيە 1282 ـ يىل (مىلادى 1866 ـ يىل) غىچە ئائىلە تەربىيىسىدە بولغان. سايىم خوجا 7 ياشقا كىرگەندە ئاتىسى ئابلا ھېكىم ۋاپات بولۇپ كەتكەن. دەل شۇ مەزگىلدە شايار خەلقى ئابلا ھېكىمنىڭ ئوغلى سايىم خوجىنى 3 كۈن مۈرىسىگە ئېلىپ كۆتۈرۈپ، كوچمۇ ـ كوچا ئايلاندۇرۇپ، بىزنىڭ كەلگۈسىدىكى ھېكىمىمىز دەپ ئالقىشلىغان. سايىم خوجا ئابلا ھېكىمنىڭ پۇشتىدىن تۆرەلگەن بىرلا ئوغۇل بولۇپ، ئاتىسى ۋاپات بولۇپ ئارىدىن 10 كۈن ئۆتكەندىن كېيىن يۇقىرى دەرىجىلىك ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى تاپشۇرۇۋېلىپ، ئۈرۈمچىگە ئېلىپ كېتىپ ھىجرىيە 1282 ـ يىل (مىلادى 1866 ـ يىل) دىن ھىجرىيە 1293 ـ يىل (مىلادى 1876 ـ يىل) غىچە بولغان 10 يىل ئارىلىقتا خەنزۇچە مەكتەپتە ئوقۇيدۇ، ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن ئۈرۈمچىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىدۇ. ھىجرىيە 1293 ـ يىل (مىلادى 1876 ـ يىل) دىن ھىجرىيە 1302 ـ يىل (مىلادى 1885 ـ يىل) غىچە بولغان 9 يىل جەريانىدا ئۈرۈمچىدە تۇرغان. ھىجرىيە 1303 ـ يىل (مىلادى 1886 ـ يىل) كۇچاغا قايتىپ كېلىپ ھىجرىيە 1318 ـ يىل (مىلادى 1901 ـ يىل) غىچە ئوقۇتقۇچى، مەكتەپ مۇدىرى بولۇپ ئىشلىگەن. 1901 ـ يىل ئاقسۇ ئاۋات ناھىيىسىگە ھېكىم بولغان. 1901 ـ يىلىدىن 1905 ـ يىلغىچە بولغان 4 يىل جەريانىدا خىزمەتنى ياخشى ئىشلەپ خەلقنى رازى قىلغان.

1905 ـ يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا ئۆز يۇرتى شايارغا قايتىپ كېلىپ بىر ئايدىن كېيىن قاراشەھەرگە «ۋەن» بولغان. يەنى 1905 ـ يىل 8 ـ ئايدىن 1908 ـ يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا

ۋەزىپە ئۆتىگەن. ھۆكۈمەتنىڭ مۇھىم مەخپىي ئىشلىرىغىمۇ ئارى-
لاشقان. 1908 - يىل ئۈرۈمچىدىكى ياڭ زېڭشىن سايىم خوجىنى
ئۈرۈمچىگە يۆتكەپ كەتكەن. شۇ مەزگىلدە سايىم خوجىنى خەلق
ئىچىدە «شېئولوۋسى» دەپ ئاتىغان.

سايىم خوجا ئۈرۈمچىدە 1908 - يىلدىن 1918 - يىلغىچە
تۇرغان. شۇ مەزگىلدە ياڭ زېڭشىن ئۆزىنىڭ يېقىن دوستىنىڭ
قىزىنى ئۇنىڭغا ئېلىپ بەرگەن. سايىم خوجا بۇرۇنقى ئايالىدىن
8 پەرزەنت كۆرگەن. 4 بالىسى ئۆلۈپ كېتىپ، ئىككى ئوغۇل،
ئىككى قىزى ھايات قالغان. ھايات قالغان بالىلىرىنىڭ بىرىنچى-
سىنىڭ ئىسمى تاشلان دارىن، ئىككىنچىسىنىڭ ئىسمى ئاقنىياز
شويە، ئۈچىنچىسىنىڭ ئىسمى نىيازخېنىم، تۆتىنچىسىنىڭ ئىس-
مى تاجىنىسا خېنىم ئىدى.

سايىم خوجا ئۈرۈمچىدىن قايتىپ كېلىپ يېرىم ئايدىن كې-
يىن ياڭ زېڭشىنىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن 1918 - يىلدىن 1926
- يىلغىچە خوتەندە خىزمەت قىلغان.

1926 - يىلى خوتەندىن قايتىپ كېلىپ يېرىم ئايدىن كې-
يىن ئۆز يۇرتى شايياردا ئاغرىپ قېلىپ 1926 - يىلى كېسەل
سەۋەبى بىلەن 67 يېشىدا ۋاپات بولغان. سايىم خوجىنىڭ چوڭ
ئوغلى تاشلان دارىن سايىم خوجا ۋاپات بولغان چاغدا 18 ياشتا
ئىدى. ئۇ ئوقۇش يېشىغا توشقاندىن كېيىن 9 يىل خەنزۇچە
مەكتەپتە ئوقۇغان. تاشلان دارىن ئاتىسى ۋاپات بولۇپ 2 يىلدىن
كېيىن يەنى 1928 - يىلدىن باشلاپ 1933 - يىلغىچە دۆبېگى
ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن. 1934 - يىلدىن باشلاپ 1937 - يىلغى-
چە شايار ناھىيىسىدە مۇئاۋىن ھاكىم بولغان.

1937 - يىلى شىڭ شىسەي تاشلان دارىننى يوشۇرۇن
ئۆلتۈرۈۋەتكەن. تاشلان دارىن نىياز خېنىمنىڭ ئاكىسىدۇر. نى-

ياز خېنىم سايىم خوجىنىڭ قىزى بولۇپ، 1911 - يىلدىن 1916
- يىلغىچە ئائىلە تەربىيىسىدە بولغان. 1916 - يىلدىن 1922
- يىلغىچە ناسىر قارى ھاجىم ئاچقان دىنىي مەكتەپتە ئوقۇغان.
1923 - يىلدىن 1926 - يىلغىچە ئۆز ئائىلىسىدە تۇرغان. دەل
شۇ مەزگىلدە نىياز خېنىم 16 ياشقا كىرگەن ۋاقتى ئىدى.
كۇچانىڭ ۋاڭى مەھپۇز چىنۋاڭ ئەلچى ئەۋەتكەن. نىياز خېنىم-
نىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى قوشۇلۇپ نىيازخېنىم مەھپۇز چىنۋاڭ
بىلەن توي قىلغان. توي ناھايىتى ھەشەمەتلىك بولۇپ، قىزنىڭ
يۇرتىدا 8 كۈن، ۋاڭ ئوردىسىدا 8 كۈن جەمئىي 16 كۈن
مەشرەپ بولغان. نىيازخېنىمنىڭ تويىغا 200 تۇياق قوي، 10
تۇياق كالا سويۇلۇپ، تويغا ئىشلىتىلگەن، ھەممە 10 جىڭ ساپ
ئالتۇن تويلۇق سېلىنىپ قىز تەرەپكە تاپشۇرۇلغان. نىياز خېنىم
مەھپۇز ۋاڭنىڭ بىرىنچى خوتۇنى مەرەم خېنىم ۋاپات بولغاندىن
كېيىنكى ئىككىنچى ئايالى ئىدى.

نىيازخېنىم 1926 - يىلدىن 1934 - يىلغىچە مەھپۇز ۋاڭ
ئوردىسىدا ئۆز دائىرىسىدىكى خىزمەتلەردە بولغان. ئۇ «فۇجىن»
ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن يىلدىن باشلاپ يۇقىرىدىن يىلىغا 25 يامبۇ
«فىڭلۇ» ھېسابىدا ئەۋەتىپ بېرىلگەن، يەنە پۈتۈن كېيىم -
كېچەك، زىننەت بۇيۇملىرىنى يۇقىرىدىن ئەۋەتىپ تۇرغان. مەھ-
پۇز چىنۋاڭغا يۇقىرىدىن يىلىغا 50 دانە يامبۇ ئەۋەتىپ تۇرۇل-
غان. ئۇنىڭ كىيگەن كىيىملىرى ئەجدىرھا سۈرەتلىك كىيىم
بولۇپ، ئۇلارنىڭ مەنسەپ كىيىمى ئىدى.

فۇجىن نىياز خېنىم ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى يوقلاش ئۈچۈن
كۇچادىن شايارغا كەلسە قوراللانغان 30 نەپەر قاۋۇل چېرىك
قوغداپ بىرگە كېلەتتى. فۇجىن نىياز خېنىم سىرتلارغا چىققان-
دا، ئوردىغا قايتقاندا ئوردىدا توپ ئېتىلاتتى. فۇجىن نىياز

خېنىم ئاشۇ دەۋردە ۋىلايەتلەردىن دوتەي كېلىپ كۆرۈشمەكچى بولسا، ئۇلارنى قوبۇل قىلسا «قىزىل پەنزە» بېرەتتى. ئەگەر قوبۇل قىلغۇسى بولمىسا «كۆك پەنزە» بېرەتتى. فۇجىن نىياز خېنىمنىڭ ئوردا ئىچىدە ئىناۋىتى ناھايىتى يۇقىرى بولۇپ، مەھپۇز ۋاڭدىن قالسىلا ئىشلارغا قوماندانلىق قىلىش ھوقۇقىغا تولۇق ئىگە ئىدى. 1937 - يىلى شېڭ شىسەي كۇچاغا قاتتىق ھۇجۇم باشلاشتىن ئىككى ئاي بۇرۇن فۇجىن نىياز خېنىم كۇچادىن قېچىپ ئۆز يۇرتى شايار ناھىيە قايلور دۈشەنبە بازاردىكى تۇغقانلىرىنىڭ ئۆيىدە يەنى داۋۇت شويېنىڭ ئۆيىدە يوشۇرۇنۇپ ياتقاندا شېڭ شىسەي ئەسكەرلىرى سېزىپ قېلىپ تۇتۇپ كەتكەن. فۇجىن نىياز خېنىمنىڭ نۇرغۇن پۇللۇق ئالتۇن زىننەت بۇيۇملىرى بۇلاپ كېتىلگەن. كېيىن فۇجىن نىياز خېنىمنى قويۇۋەتكەن. 1937 - يىلدىن كېيىن مەھپۇز چىنۋاڭ شېڭ شىسەي تەرىپىدىن تۇتۇپ كېتىلگەن. ئۇلارنىڭ مال - مۈلكىنى شېڭ شىسەي بىر تەرەپ قىلغان. فۇجىن نىياز خېنىم ھېچقانداق مال - مۈلۈككە ئىگە بولالماي سەرگەردان بولۇپ تۇرمۇش كەچۈرۈشكە مەجبۇر بولغان. مانا بۇ داڭلىق فۇجىن نىياز خېنىمنىڭ خانىشلىقتىن بىراقلا گادايلىققا يۈز تۇتقان دەۋرىدۇر.

فۇجىن نىياز خېنىم 1937 - يىلدىن 1966 - يىلغىچە ئۆز يۇرتىدا ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭ ھىمايىسىدە بولغان. 1966 - يىلى 10 - ئايدىن باشلاپ 1973 - يىلغىچە پىيەن قىلىنىپ شايار ناھىيىسىنىڭ گۈلباغ يېزىسىغا ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىشكە چۈشۈرۈلگەن. شۇندىن باشلاپ خېنىملىق تاقىسى چېقىپ تاشلىنىپ، دېھقانچىلىق قىلىشنىڭ تەمىنى راسا تېتىغان. 1973 - يىلى يېزىدىن شەھەرگە قايتىپ كىرگەن ھەمدە ئائىلىسىدە تۇرغان، ھۆكۈمەت تۇرمۇش خىراجىتى بەرگەن. 1980 - يىلى

ئاقسۇدىن تۇرسۇن ۋالى كېلىپ كۇچاغا ئاپىرىپ ھۆكۈمەت ئۆيىدە ئولتۇرغۇزۇپ قويغان ھەمدە ھۆكۈمەتنىڭ ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرغان. تۇرمۇش راسخوتىنى كۆپەيتىپ بەرگەن. ئۇ 1980 - يىلدىن باشلاپ تا ھازىرغىچە كۇچادا تۇرىۋاتىدۇ. دۆلەت بېرىدىغان تۇرمۇش راسخوتى 127 يۈەن بولۇپ، ئاشۇ پۇلغا تايىنىپ تۇرمۇشىنى قامداپ كەلمەكتە. ئۇ ھازىر 90 ياشتا①.

(«شايار تارىخ ماتېرىياللىرى» 3 - توپلامدىن ئېلىندى)

① فۇجىن نىياز خېنىم ھازىر ۋاپات بولدى — م.

چاقىلىق ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن ئامبال بولغان كىشىلەر

ئىبراھىم سەيدۇللا

چاقىلىق ناھىيە بولغاندا دەسلەپتە ئامبال بولغان كىشى «ساقال ئامبال» دۇر، بۇ كىشىنىڭ ئەسلى ئىسمى كىشىلەرگە نامەلۇم بولۇپ مىللىتى خەنزۇ ئىدى.

بۇ كىشىنى ئۇرۇمچىدىن ئامباللىققا ئەۋەتكەن كىشى لوجاڭجۇن (ياڭ زېڭشىن) ئىدى. بۇ ئامبال كەلگەندە دورالدا توختىغان (ھازىرقى 34 - تۇەن). دورالدىكى سېپىلنى ساقال ئامبال يۇرتتىن ھاشار ئېلىپ سالدۇرغان. بۇ يەر دېھقانچىلىق قىلىشقا ئەپلىك بولغىنى ئۈچۈن، بۇغداي تېرىشنى تەشەببۇس قىلغان بولسىمۇ، لېكىن شۇ ۋاقىتتىكى كىشىلەر بۇ يەردە تۇرۇشنى خالىمىغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇلار كۆچمەن تۇرمۇش كۆچۈرۈپ ئادەتلىنىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن بۇغداينى سۇ بىلەن قايىنتىپ تېرىغان، نەتىجىدە بۇغداي ئۈنمىگەنلىكى ئۈچۈن ئامبالمۇ چارىسىز قالغان.

شۇ ئارىدا ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن دۇڭخۇاڭ تەرەپتىن 30 دەك خۇيزۇ مىرەننىڭ قارا قوشۇن دېگەن يېرىدە پەيدا بولغان. شۇ مەزگىلدە ئامبال يۇرت ئىچىدىن ئەكىجان پالۋان، ئىسلام دېگەن كىشىلەرنى بۇ خۇيزۇلارنىڭ ئەھۋالىنى بىلىشكە

ئەۋەتكەن. بۇ ئىككى كىشى قارا قوشۇنغا كەلگەندىن كېيىن بۇ ئىككەيلەننى خۇيزۇلار تۇتۇۋېلىپ ئۆلتۈرىۋەتكەن. ئامبال ئەھۋالنى ئاڭلىغاندىن كېيىن خۇيزۇلارغا باشقا چارە قوللىنىپ، ئۇلار بىلەن يېقىنلىشىپ مۇناسىۋەت قويۇقلاشقاندىن كېيىن ئالداپ - سىلاپ قورالسىزلاندۇرغان. ئاندىن ئۇلارنى دېھقانچىلىق قىلىشقا قىستىغاندا ئۇلارمۇ بۇغداينى سۇ بىلەن قايىنتىپ تېرىغان، بۇغداي ئۈنمىگەن. شۇنىڭ بىلەن ئامبال بىر نەرسە ئۈنمەيدىغان يەر ئىكەن، دەپ چاقىلىققا كۆچۈپ كېلىپ، ھازىرقى تىكەنلىك يېزىلىق ھۆكۈمەت ئورۇنلاشقان جايغا يامۇل سېلىپ شۇ جايدا ئامباللىق قىلغان. ئۇ چاغدا چاقىلىقنىڭ مۇقىم ئۆستەڭى يوق بولۇپ، سۇ خالىغان جايدا ئاقىدىغان ئەھۋالنى ئۇققاندىن كېيىن ئامبال شۇ جايدىكى بەگ، شاڭيۇ ۋە ھەرقايسى يۇرت كاتتىلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ھازىرقى تىكەنلىك يېزىغا 3 ئۆستەڭ، ئوتام يېزىسىغا ئىككى ئۆستەڭ چاپتۇرغان. شۇنىڭ بىلەن سۇ ئۆستەڭلەر ئارقىلىق ئېقىپ دېھقانچىلىق ئىشلىرى شۇ ۋاقىتنىڭ شارائىتىغا مۇناسىپ ھالدا ياخشىلانغان. بۇنىڭدىن باشقا، چاقىلىقنىڭ چېگرا مەسىلىسى ھەققىدە يەنە شۇ كىشىلەر بىلەن مەسلىھەتلىشىپ چېگرىنى تۆۋەندىكىچە توختاتقان: شىمالدىن دورال يېنىدىكى بەش دۆۋە، شەرقىي تەرەپتىن خوجا چۇشكۇن (دۇڭخۇاڭ بىلەن چاقىلىق ئارلىقى)، شەرقىي جەنۇبتىن داۋزا، غەربىي تەرەپتىن ياقا توغراق چاقىلىقنىڭ چېگرىسى قىلىپ بېكىتىلىپ، شۇ چاغدىلا تاشقا خەت ئويۇپ كۆمۈۋەتكەن.

شۇنىڭ بىلەن بۇ ئامبالنىڭ ئۆمرى ئاخىرلىشىپ، چاقىلىقتا ئۆلگەندىن كېيىن ھەيكىلىنى لايدا قاتۇرۇپ، ھازىرقى قوراللىق ساقچى ئوتتۇرا ئەترەت تۇرغان جايغا بىر ئۆي سېلىپ شۇ ئۆيگە ئورۇنلاشتۇرغان. بۇ ھەيكەلنى دەخلىسىز ساقلاش ئۈچۈن بىر

خەنزۇ كىشىگە تاپشۇرغان. بۇ ئادەم داۋاملىق ھەيكەل بار ئۆيدە يېتىپ قوپۇپ ساقلىغان. ھەر يىلى ئامباللار ساقال ئامبالنىڭ ھەيكىلىگە باش ئۇرۇپ مەدەت تىلەپ تۇرغان. ئامبالنىڭ جەسەتىنى چاقىلىق بازىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا دەپنە قىلغان. بۇ كىشى چاقىلىق ۋە دورالدا بولۇپ بەش يىل ئامبال بولغان.

ھېلىقى دۆڭخۇاڭ تەرەپتىن كەلگەن 30 نەپەر خۇيزۇنى ساقال ئامبال قارا شەھەر تەرەپكە ماڭدۇرغان. ئۇلار قارا شەھەرگە بارغاندىن كېيىن خۇجۇلۇققا ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

ساقال ئامبالدىن كېيىنكى ئامباللار

ساقال ئامبالدىن كېيىن چيەن دارىن دېگەن ئامبال ئۇرۇمچىدىن كېلىپ ئامباللىق قىلغان. بۇ ۋاقىت دەل قۇربان خوجا بەگ ۋە توختىسۇن بەگنىڭ چاقىلىقتا ھۆكۈم سۈرۈپ تۇرغان ۋاقتىغا توغرا كېلىدۇ.

بۇ ئامباللار ئۇرۇمچىدىن كەلگىچە يولدا ئات – ئۇلاغقا مىنىپ ئارغانغىچە كەلگەن. ئارغاندا سۇ كۆپ بولۇپ ئۇنىڭدىن ئۆتۈش قىيىن بولغاچقا، ئادەتتىكى توغراق ياغىچىدىن ياسالغان كېمە بىلەن 5 كېچە – كۈندۈزدە قوغانغا كەلگەن. قوغاندىن ئات – ئۇلاغقا مىنىپ، 3 كېچە يولدا قونۇپ ئاندىن چاقىلىققا كەلگەن. يامۇلغا بىر كىلومېتىر قالغاندا ئالدىن ھازىرلانغان قوينى سويۇپ ئالاھىدە زىياپەت ئۆتكۈزۈلگەن ۋە يەيدىغاننى يەپ بولغاندىن كېيىن بەگلەر ئامبالنى يامۇلغا تەكلىپ قىلىپ ئورۇنلاشتۇرغان.

چيەن دارىن دېگەن ئامبال چاقىلىققا كېلىپ ياخشىلىق تەرەپتىن بىرەر ئىش قىلمىغان. گۇناھ سادىر قىلغان كىشىلەرنى

سوراق قىلىپ، بۇ كىشىنىڭ قىلمىشىنىڭ قانداق ئىكەنلىكىنى ئۇققاندىن كېيىن، ئۇشۇقىغا، يوتىسىغا ۋە ياكى دۈمبىسىگە بىرنەچچە يۈز قامچا ئۇرۇپ زىندانغا سولاپ قويغان. ئەگەر بۇ كىشىنىڭ ئىگە – چاقىسى بولسا يامبۇ – كۈمۈش ۋە باشقا نەرسىلەر بىلەن پارا بېرىپ، يۇرت چوڭلىرىنىڭ كېپىللىكىدە ئاجىرىتىپ ئېلىپ چىققان. بۇنداق كىشىلەر تاياقنى ئاز يەيتتى ھەم زىنداندىنمۇ خالاس بولاتتى. ئەگەر ئىگە – چاقىسى بولسىمۇ ئىقتىسادىي يوق نامرات كىشىلەر بولسا زىنداندا ئۆلۈپ تۈگىشەتتى. ئەگەر مۇددەتلىك سولانغانلىرى بولسا ۋاقىت توشقاندا ئازدۇر – كۆپتۇر بىر نەرسە ئېلىپ ئاندىن زىنداندىن چىقىراتتى.

چيەن دارىندىن كېيىن، مۇڭغۇل ئەسكەرلىرى كېلىشتىن بۇرۇن بىر بۆلۈك خەنزۇ، مۇڭغۇل ئەسكەرلەر كېلىپ ئاتلىرىنى پۇقرالارغا بېقىش ئۈچۈن بەرگەن. مەلۇم مۇددەت ئۆتكەندىن كېيىن ئاتلىرىنى يىغىۋېلىپ بىركېچە ئىچىدىلا يوقاپ كەتكەن. بۇلارنىڭ قايسى جايغا كەتكەنلىكى نامەلۇم. چيەن دارىندىن كېيىن چاقىلىققا قاراشەھەر تەرەپتىن 150تىن ئارتۇق مۇڭغۇل ئەسكەرلەر كېلىپ بىرنەچچە ئايلار تۇرغان، ئاندىن چاقىلىقنىڭ جەنۇبىي تاغ تەرىپىگە كېتىپ ئىككىنچى قايتىپ كەلمىگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن كۆچالىق رازى بەگ دېگەن كىشى ئامبال بولۇپ، بىر نەچچە ئايلا تۇرغاندىن كېيىن ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كەتكەن. بۇ كىشىمۇ ھېچقانداق ياخشىلىق قىلماي يېنىنى توملاپ كەتكەن.

ئۇنىڭدىن كېيىن تىيىپ ھاجى دېگەن كىشى ئامبال بولغان. بۇ كىشى ئەسلى تۇرپانلىق بولۇپ، بۇ كىشىمۇ بىرنەچچە يىل تۇرۇپ ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كەتتى. ئاندىن گۆك خوجا ناسىرخان ئامبال بولدى، بۇ كىشىمۇ ئوخشاشلا مەلۇم مۇددەت تۇرۇپ ئۇرۇمچىگە قايتىپ كەتتى. بۇ ئادەمنىڭ يۇرتى ئەسلى خوتەن

قاراقاشتىن ئىدى. گۆك خوجا ناسىرخاندىن كېيىن قارا شەھەر تەرەپتىن بىر مۇڭغۇل ئامبال كەلگەن. بۇ ئادەممۇ بىرنەچچە ئاي تۇرۇپلا ئۆز يۇرتى قاراشەھەرگە كەتكەن. ئۇنىڭدىن كېيىن كورلا تېكچىدىن ئەمەر بەگ دېگەن كىشى ئامبال بولۇپ كەلگەن ۋە ئارمىنىغا يەتكەندىن كېيىن تاپقان مال - مۈلكىنى ئېلىپ قايتىپ كەتكەن. بۇ چاغدا ھېلىقى قۇربان خوجا بەگ، توختىسۇن بەگلەر چاقىلىقتا تۇرۇۋەرگەن ۋە شۇ كىشىلەرنىڭ مەسلىھەتى بويىچە يۇرتنى ئىدارە قىلغان. ئۇنىڭدىن كېيىن چىك دارىن دېگەن كىشى ئامبال بولغان، بۇ كىشى كېلىپ بىرنەچچە ئايدىن كېيىن چيەن لۇيجاڭ دېگەن ئادەم مىڭدىن ئارتۇق ئەسكەرنى باشلاپ چاقىلىققا كەلگەن. بۇنىڭ بىلەن چاقىلىق خەلقىنىڭ ئالۋاڭ - ياساق ئىشلىرى ھەسسىلەپ ئېشىپ، خەلق بۇ ئالۋاڭ - سېلىق-لارغا بەرداشلىق بېرەلمىگەن. بۇ چېرىكلەرنىڭ يېمەك - ئىچ-مەك، ئات بوغىزى قاتارلىق تەمىناتلىرىنى قاراشەھەر مەسئۇل بولۇپ يەتكۈزۈپ بېرىپ تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن گۆش، ياغ، توخۇ، تۇخۇم، سامان قاتارلىقلار يۇرتنىڭ ئۈستىگە چۈشۈپ، چاقىلىق خەلقى كۆپ جاپا - مۇشەققەتتە قالدى. شۇ چاغدىكى چىك دارىن خەلقنىڭ بۇ ئېغىرچىلىقىنى ئۇققاندىن كېيىن، ئۇ-رۇمچىگە ئەھۋالنى مەلۇم قىلىپ چاقىلىق خەلقىنىڭ ئېغىرچىلى-قىنى يەڭگىللەتكەن. چيەن لۇيجاڭ كېيىن ئەسكەرلىرىنى كورلا تەرەپكە ئېلىپ كېتىپ بۇ يەردە بىر يىلىك چېرىك قالدۇرغان. بۇ چېرىكلەرنىڭ بىر قىسمى مىرەندە تۇرۇپ چېگرا ساقلايتتى. قاراشەھەردىن يەتكۈزۈلگەن يېمەك - ئىچمەك، ئات بوغۇزلىرىنى چاقىلىقتىن ئادەم ۋە ئات - ئۇلاقلارنى سەيسىگە ئېلىپ باش قورغان تەرەپكە ماڭدۇرۇپ تۇراتتى. بۇ كىشىلەر خۇڭلۇگۇغا (يۇلغۇنلۇق جىلغا) كەلگەندە ئېلىپ چىققان نەرسىلەرنى ئۆتكۈ-

زۇپ بېرىپ، 4 - 5 كۈن تۇرۇپ چېرىكلەرگە ئۆتۈن توشۇپ بېرىپ ئاندىن قايتاتتى. دېمەك ئۇ جايغا بېرىپ كېلىش ئۈچۈن 15 - 20 كۈن ۋاقىت كېتەتتى.

بۇنداق ئالۋاڭ - سەيسى تاكى چيەن لۇيجاڭنىڭ ئەسكەرلىرى چاقىلىقتىن كەتكەندىن كېيىن تۈگىگەن. لېكىن ئالۋاڭ - سەيد-سى چاقىلىقتا ھۆكۈمەتتىن مىراس بولۇپ قالغان. شۇ چاغدا ھۆكۈم سۈرگەن ئامبال جاڭ فامىلىلىك كىشى ئىدى.

چيەن لۇيجاڭنىڭ قالدۇق چېرىكلىرىنىڭ قورال تاپشۇرۇشى

چيەن لۇيجاڭ ئازراق ساقىلى بار، ئاۋازى جاراڭلىق چىقى-دىغان كىشى ئىدى. بۇ كىشىنىڭ چېرىكلىرى ھەپتىدە بىر نۆۋەت بازار ئايلىنىپ ملتىقلىرىنى بازار ئىچىدە 10 دىن قىلىپ گىرە-لەشتۈرۈپ قويۇپ بازارنىڭ ئۇ يەر - بۇ يېرىدە يۈرۈيتتى. چيەن لۇيجاڭ بىرەر جايغا بارماقچى بولسا پوچتا بىلەن باراتتى. بۇ پوچتىنى ھاشىم دېگەن كىشى ھەيدەيتتى. ئۇ چيەن لۇيجاڭ ئۆلگەندىن كېيىنلا چاقىلىققا قايتىپ كەلگەن ئىدى. بۇ كىشى ئازادلىق مەزگىلىدە چاقىلىقتا بار بولۇپ 1964 - يىلى ئۆلۈپ كەتتى. چيەن لۇيجاڭ بىر يىلىك چىرىكنى دۆك يېڭجاڭ دېگەن كىشىگە قالدۇرۇپ يۆتكىلىپ كەتكەن ئىدى. بۇ كىشىنى دۆك دىيىشتىكى سەۋەب ئېغىزىدا چوڭ چىنىدەك بىردانە كاللىكى بار ئىدى. ئۆزىمۇ ئېڭىشپىراق ماڭمىسا ماڭالمايتتى ھەم دوكلۇقىغا يارىشا ئۆزى پاكار ئادەم بولۇپ، كىشىلەر بىلەن چىقىشاتتى. بۇ ئادەم چيەن لۇيجاڭدىن كېيىن 2 يىل چاقىلىقتا تۇردى ۋە لوزۇڭ-غا قورال تاپشۇرۇش بىلەن يوقالدى.

1935 - يىلى گاجىت ئاخۇن ئامبال بولدى. بۇ كىشى خەنزۇ، مۇڭغۇل ئەسكەرلىرىنى يىغىپ چاقىلىق ئارقىلىق دۆڭ-

خۋاڭغا كەتمەكچى بولۇپ چاقىلىقتا چۈشىدۇ. ئۇلار پۇل تېپىش چارىسىنى ئىزدەپ، يۇرتنىڭ باي ئاتالغان كىشىلىرىنى يىغىۋالغا سولايدۇ. شۇ قاتاردا زۇنۇن ئامبالنىمۇ ئاپىرىدۇ ۋە بۇ ئادەملەرنى ئالتۇن، يامبۇ بەر دەپ قىستايدۇ. بۇ كىشى ساۋاتسىز بولغىنى ئۈچۈن ئاغزىدىن چىققان گەپلەر ناھايىتى قوپال - سەت ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن تاشكەنتلىك زۇنۇن ھاكىم كەلدى. بۇ كىشى بىلەن بىرگە ئۆمەر ئاتلىق بىر كىشى ساقچىغا جۇجاڭ بولۇپ كەلگەن ئىدى.

ئۆمەر جۇجاڭ دېگەن كىشى ئۆزۈن تۇرماي 1936 - يىلى قايتىپ كەتكەن. ئۇنىڭ ئورنىغا سۇڭ جۇجاڭ دېگەن كىشى ساقچىغا جۇجاڭ بولغان ئىدى.

زۇنۇن ھاكىم 4 يىلدىن ئارتۇق تۇرۇپ 1942 - يىلى كۈز پەسلىدە قايتىپ كەتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن (1942 - 1944 - يىللىرى) ۋاڭ جىچا دېگەن بىر خەنزۇ كىشى ھاكىم بولۇپ تۇردى. كېيىن جاڭ بوجۇ دېگەن كىشى ھاكىم بولدى. 1946 - يىلى سى زەيسۇ دېگەن كىشى ھاكىم، مۇئاۋىنى مامۇتخان بولۇپ بىر يىلدەك تۇردى. مۇشۇ مەزگىلدە چاقىلىقتىكى مائارىپچى، كادىر ۋە سودىگەرلەردىن بولۇپ، 100 گە يېقىن كىشىنى كوممۇنىستلارنىڭ قۇيرۇقى، ئىلى ئوغرىلىرى دەپ قولغا ئېلىپ 115 كۈن قامىدى. مامۇتخان ھاكىممۇ قولغا ئېلىنىدى. بۇ كىشىنى خالەنجاڭ (قادىر) گازارمىغا سولاپ كۆپ قىيىنغان. ئۇنىڭدىن كېيىن بۇ ئادەمدىن باشقا قۇتلۇق قاسىم، بارات نىياز، نۇر بەختلەرنى قاراشەھەر تەرەپكە ئاپىرىپ كېيىن قاماقتىن چىقارغان. قۇتلۇق قاسىم، نۇر بەختى قايتىپ كەلگەن. شۇ قاتاردا ئىلىملىق سودىگەر مۇھەممەت ئاخۇن قولغا ئېلىنىپ تۈرمىدە ئۆلگەن.

1947- يىلى ئۈرۈمچىدىن چاقىلىققا سايلام ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن باھاۋدۇن تورقى باشلىق كىشىلەر كېلىپ خەلقنىڭ كۆرسىتىشى بىلەن مەمتىمىن ياقۇپ ھاكىم بولۇپ سايلانغان. سودىگەر مۇھەممەت ئاخۇننىڭ جەسىتى سۈرۈشتە قىلىنغان، نەتىجىدە ساقچىنىڭ ئاتخانىسىدىكى قىغنىڭ ئاستىدىن چىققان (سايلامغا كەلگەن كىشىلەر سۈرۈشتە قىلغان). مەمتىمىن ياقۇپ 1947- يىلدىن تاكى ئازادلىق ھارپىسىغىچە ھاكىم بولۇپ ۋەزىپە ئۆتىگەن.

(«بايىنغولىن تارىخ ماتېرىياللىرى» 3 - توپلامدىن ئېلىندى)

顾　　问:赛尔杰
编委会主任:艾力肯·乌守尔·艾里
编委会委员:艾力肯·乌守尔·艾里
司马义·伊布拉音
阿里木·朱马什
艾合买提江·艾山
托合提·阿尤甫
迪拉热·哈米提
艾景顺
主　　审:艾力肯·乌守尔·艾里

主　　编:艾力肯·乌守尔·艾里
责任编辑:马合木提·买买提
编　　辑:居来提·阿布力米提
贾孜拉

新疆文史资料选辑(维吾尔文)(48)
政协新疆维吾尔自治区委员会文史资料和学习委员会编
乌鲁木齐市南湖北路 135 号　邮编:830063

乌鲁木齐市新协印务有限公司
乌鲁木齐市新华北路 47 号　邮编:830002

字数:150 千字　开本:大 32 开　印张:7.875 印张
印数:1～1 000 册
2006 年 12 月印刷

新疆维吾尔自治区内部资料准印证(2006)年第 287 号总第 898 号
(内部资料　免费交流)

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى : ئەكبەر سالىھ

新疆维吾尔自治区新闻出版局内部资料准印证（2006）年 287 号总第 898 号
（内部资料　　免费交流）